

Національна академія наук України
Інститут соціології

СОЦІОЛОГІЯ
СЕРГІЯ МАКЕЄВА:
СТРУКТУРНІ ПОРЯДКИ
І НАДЗВИЧАЙНОСТІ

За редакцією
Олени Симончук

Київ 2024

УДК 316.443
С70

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту соціології НАН України
(протокол № 6 від 25 червня 2024 р.)*

Рецензенти:

Оксамитна С. М., докторка соціологічних наук, професорка, деканка Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Ручка А. О., доктор філософських наук, професор, Інститут соціології НАН України

С70 Соціологія Сергія Макеєва: структурні порядки і надзвичайності /
за ред. О. Симончук. Київ: Інститут соціології НАН України, 2024. 384 с.

ISBN 978-617-14-0278-2

Ця книга, присвячена пам'яті видатного українського соціолога Сергія Олексійовича Макеєва, складається з трьох частин. Біографічна знайомить із траєкторією його життєвого і професійного шляху, каталогом основних праць з великого наукового доробку та історією відділу соціальних структур, який Макеєв очолював 30 років. Наукова частина містить корпус праць вченого, які видані впродовж двох перших років повномасштабної війни і являють собою теоретичні та емпіричні розвідки щодо динаміки соціальних структур в межах розроблюваного ним напрямку – соціології надзвичайності. До меморіальної частини увійшли спогади рідних і колег, звідки уявнюється особистість героя книги як мозаїчне панно його статусів і ролей, характеру й темпераменту, а також вагомих впливів на індивідуальні долі та соціологічну спільноту, які надають підстави колегам номінувати його видатним ученим і засновником наукової школи.

Книга буде цікавою колегам – сучасникам Сергія Макеєва як згадка про спільну наукову кар'єру в радянський і пострадянський період, а молодим науковцям – як історія про людину з унікальною соціологічною уявою і про її творчий внесок у розвиток вітчизняної науки.

УДК 316.443

ISBN 978-617-14-0278-2

© Симончук О., упоряд., 2024

© Інститут соціології НАН України, 2024

ЗМІСТ

Переднє слово редакторки	5
Частина БІОГРАФІЧНА (<i>Олена Симончук</i>)	17
Життєва і професійна траєкторія	18
Каталог основних публікацій	45
Історія відділу соціальних структур	58
Частина НАУКОВА (<i>Сергій Макеєв</i>)	123
До соціології надзвичайності	124
Подія – спостережуваний факт спільного життя	124
Стан сингулярності: події & криза & emergency & виключеність	131
Соціологія надзвичайності	152
Соціальні структури в умовах надзвичайності	162
Інституційні інкубуси та еволюція суспільств	162
Інституційні стани: норма, патологія, надзвичайність	171
Інституційний ландшафт воєнного стану	193
Колаборації та колаборанти: структурна інтерпретація	204
Соціальні структури воєнного стану в Україні	215
Війна у працях і в житті класиків соціології	221
Інтелектуали: три взірці ставлення до війни	221
Класики німецької та світової соціології у Першій світовій війні	248
Апологетика культури як апологетика війни:	
випадок Вернера Зомбарта	260
Еміль Дюркгайм про морфологію мілітаризму	279
Патріотизм – інтерпретація Макса Вебера	284
Структурні особливості суспільства у стані винятковості:	
К. Маркс, К. Шміт, Дж. Агамбен	290

Частина МЕМОРІАЛЬНА	315
<i>Олексій Макеєв</i> . Ін мемуаріам батька	316
<i>Євгеній Головаха</i> . Про колегу, друга, однодумця	319
<i>Анатолій Ручка</i> . Пам'яті видатного вченого	323
<i>Наталія Костенко</i> . Найкращому другу	327
<i>Наталія Черниш</i> . Яким він мені запам'ятався	329
<i>Ольга Куценко</i> . Симфонія соціальних структур у композиції Сергія Макеєва	331
<i>Алла Лобанова</i> . «З дружніми побажаннями – С. Макеєв...»	336
<i>Наталія Майструк</i> . Зразок відданості науці: спогади про вчителя і колегу	340
<i>Ліна Малиш</i> . Моєму провіднику у світ соціальних структур присвячується	342
<i>Наталія Коваліско</i> . Спогади про дорогого Вчителя	346
<i>Андрій Бова</i> . Життя, присвячене соціології	352
<i>Олексій Беленок</i> . Галактика Макеєва	355
<i>Ірина Мацко-Демиденко</i> . Великий Майстер соціології	361
<i>Ольга Іващенко</i> . Людина з газетою «Правда» в руках	366
<i>Світлана Оксамитна</i> . Вчений з надзвичайною соціологічною уявою	369
<i>Олена Симончук</i> . Піввіковий взаємний роман Макеєва із Соціологією	372

Переднє слово редакторки

Ця книга у жанрі «in memoriam» вшановує пам'ять видатного українського соціолога Сергія Олексійовича Макеєва, відомого дослідника соціальних структур, стратифікації та мобільності. Вона складається з трьох частин – біографічної (траєкторія професійного життя), наукової (цикл його наукових текстів воєнного часу) та меморіальної (спогадів родини та колег).

Біографічну частину розпочинає розділ, який знайомить із фактологією *життєвого і професійного шляху* героя книги у датах, локаціях і персоналіях. Мірою ознайомленням із шерегом ролей і статусів, які із плином його 73-річного життя множилися і перепліталися, вимальовується професійно і соціально висхідна траєкторія, адже він успішно реалізував себе і в сімейних ролях (чоловіка, батька, дідуся), і в професійних (див. далі). Проте трудову біографію Сергія Макеєва (як і більшості науковців його покоління) можна назвати традиційно радянською і не-сучасною в координатах сьогоднішніх уявлень про академічну мобільність, оскільки вона цілком була пов'язана лише з одним академічним інститутом і лише з одним відділом.

Послідовно здобуваючи наукові ступені (кандидата філософських наук і доктора соціологічних наук), вчені звання (старшого наукового співробітника і професора), наукові посади (від аспіранта до заввідділу і заступника директора інституту), Макеєв за об'єктивними оцінками зробив успішну кар'єру, проте жоден з колег не назвав би його кар'єристом. Мабуть, найбільше йому подобалося бути автором наукових текстів (серед майже 250 публікацій є індивідуальні та колективні монографії, близько сотні статей у провідних вітчизняних фахових журналах) і «своїм» у середовищі інтелектуалів (вагомість осіб цього статусу для ефективного розвитку суспільства він уважно розглядав у своїх пізніх працях).

Він був невтомним і талановитим організатором науки – завідувачем відділу соціальних структур упродовж тридцяти років; з 2022-го – заступником директора Інституту соціології з наукової роботи; науковим керівником кандидатів і докторів наук, які нині активно працюють у різних соціологічних інституціях; членом спеціалізованих вчених рад і редакційних колегій низки фахових часописів. Попри зізнання, що не любить викладати, мав славу хорошого викладача; був ініціатором і редактором першого українськомовного навчального посібника із соціології (який мав чотири видання) і першої хрестоматії, які вважалися інноваційними для свого часу, а ще популярного серед фахівців навчального посібника про структурні виміри суспільства. Він був також завзятим національним координатором великих порівняльних проєктів, зокрема Міжнародної програми соціальних досліджень (International Social Survey Programme, ISSP) 2008, 2009, 2019 років (у цій ролі міг би зробити значно більше, якби не хронічне недофінансування науки). Не гнався за славою, однак статус лавреата Державної премії в галузі науки і техніки (2014), отриманий у складі колективу колег і однодумців «за розробку моніторингового проєкту Інституту соціології НАН України», вважав визнанням власного внеску в інституціоналізацію і розвиток української соціології.

В окремому розділі цієї частини книги представлено **каталог основних публікацій** з великого доробку Сергія Макеєва, які упорядковано за певними рубриками: монографії, статті, навчальна література тощо. Це власне ті праці, які автор вважав найважливішими та найбільш гідними уваги читачів, а також ті, що здобули найвищий рейтинг цитування. До слова, обкладинки книг авторства і за редакцією Сергія Макеєва можна побачити на фотоколажі, розміщеному в цьому розділі.

Наступний розділ присвячено **історії відділу соціальних структур**. Цілком логічно розглянути її, адже з цим відділом нерозривно пов'язане усе професійне життя героя цієї книги – від аспірантури до керівництва відділу упродовж 30 років. Ця історія містить інформацію про створення і розвиток відділу за радянських і пострадянських часів, про його співробітників різних років – колег і однодумців Макеєва, а також про теми та резуль-

тати виконаних колективом упродовж трьох десятиліть науково-дослідних робіт (НДР).

Наукова частина. 2020 року до 70-річчя Сергія Олексійовича Макеєва вийшла друком книга, де він зібрав значущі для себе тексти останнього десятиліття, назвавши її доволі оригінально – «Разрозненные социологические приближения»¹. Отже, підсумкову риску щодо найважливіших на початок 2020-х наукових праць Макеєв підвів сам. Проте потім – за перші два роки великої війни РФ проти України та його власної війни з тяжкою хворобою – він написав і опублікував ще багато гостро актуальних за тематикою та інновативних за концептуальними підходами наукових текстів. На нашу думку, цей корпус публікацій варто представити у цілісному вигляді, адже тоді добре проглядається макеєвська концепція соціології надзвичайності, зокрема щодо впливу війни як екстраординарної події на соціальні структури (інститути, класи, організації). До того ж, після послідовного читання цих текстів з'явилася впевненість, що їх краще не розташовувати у хронологічному порядку (такий намір був спочатку), а згрупувати у три тематичні розділи і, поряд із тим, додати кілька більш ранніх праць останнього десятиліття, в яких закладено контури авторського наукового напрямку.

Розділ «*До соціології надзвичайності*» розпочинають два тексти 2017 року, на які Сергій Макеєв посилається в усіх пізніших своїх працях із цієї проблематики. Перший, «Подія – спостережуваний факт спільного життя», присвячений визначенню поняття «подія» як «надзвичайної / екстраординарної» та виявленню її специфічних ознак. У другому – «Стан сингулярності: події & криза & емергенсу & виключеність» – розглядаються сучасні вітчизняні надзвичайні ситуації. До слова, у автора є приклади застосування розробленої методології для аналізу різних кейсів, зокрема історично віддаленої надзвичайної події, а саме Французької революції².

¹ Макеєв, С. А. (2020). *Разрозненные социологические приближения*. Киев: Институт социологии НАН Украины.

² Макеєв, С. (2018). Аналіз події: «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта». Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 2, 11–28.

Проте повномасштабна війна стала Подією, яка затьмарює всі інші кейси і перетворюється для Макеєва на центральну в подальшому розробленні соціології надзвичайності. Далі розміщено текст, написаний у співавторстві, – вступ до колективної монографії Інституту соціології НАН України із серії «Українське суспільство в умовах війни» (2022) (до речі, Макеєв знався на жанрі вступів / передмов, адже за його редакцією вийшло п'ятнадцять книжок). У цьому вступі (як і у вступі до монографії цієї серії 2023 року) саме Макеєву належать сюжети з окреслення меж «соціології надзвичайності» та опису / планування кроків самого автора і зацікавлених співробітників Інституту соціології для реалізації завдань відповідної дослідницької програми.

Розділ *«Соціальні структури в умовах надзвичайності»* об'єднує п'ять текстів, які присвячені одній із найулюбленіших тем Сергія Макеєва – соціальним інститутам. Першими йдуть часто цитовані тези «Інституційні інкубуси та еволюція суспільств» (2011), опубліковані у Віснику Львівського національного університету імені Івана Франка, де Макеєв вводить у соціологічний обіг поняття «інституційний інкубус», концептуалізує явище патогенної інституційної структури, характерної для тоталітарних та посттоталітарних суспільств, і з'ясовує особливості інституційної патології сучасного українського соціуму, успадковані від радянського суспільства та новопосталі.

Стаття «Інституційні стани: норма, патологія, надзвичайність» (2022) із журналу «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» розвиває окреслену вище концепцію, аналітично розмежовуючи три стани інституційної реальності. У нормі інститути (зокрема держава, ринкова економіка, церква, армія) відносно автономні й у процесі відтворення забезпечують стабільність соціальних порядків. У патології окремі інститути утворюють певну коаліцію, в якій втрачають традиційні функції, концентруючись на своєму стійкому відтворенні. У надзвичайному стані, викликаному винятковими подіями (такими, як війна чи революція), держава та армія монополізують право на легітимне насильство, а решта інститутів втрачають потенціал ефективного функціонування. Макеєв констатує, що ситуація надзви-

чайності в її інституційних аспектах є найменш концептуально оснащеною, а отже, вивченою.

Далі розміщено два розділи з колективної монографії «Українське суспільство в умовах війни. Рік 2022». У розділі «Інституційний ландшафт воєнного стану» Makeєв порівнює інституційний дизайн довоєнного та воєнного суспільства і виводить вісім головних відмінностей, а також оцінює перспективи емпіричного вивчення інституційного ландшафту надзвичайності (зокрема, тут раджу звернути увагу на евристичний потенціал запропонованої типології щодо територіальної диференціації країни на нерівноцінні ареали залежно від стану інститутів). У розділі «Колаборації та колаборанти: структурна інтерпретація» автор спочатку розглядає етимологію цих слів та їхні основні соціальні сенси, а далі аналізує як негативні, так і позитивні конотації цих слів. До речі, увагу більшою мірою фокусує на найпомітніших зразках позитивної співпраці між елементами соціальної структури, або суб'єктами / агентами дії (держава, організації, бізнес, громадянське суспільство та окремі індивіди). Серед них – колаборація України та країн-союзників, колаборація влади різного рівня та бізнесу, колаборація громадян / військовослужбовців та волонтерів. Значно менше уваги приділено колаборантам-зрадникам – специфічній під час війни категорії громадян, яку визначають через співпрацю (вимушену чи добровільну) з окупаційною владою і яка негативно / вороже сприймається співгромадянами.

Наостанок – текст «Соціальні структури воєнного стану в Україні», вперше оприлюднений на сайті Інституту соціології НАН України у жовтні 2022 року. У ньому Сергій Makeєв спочатку окреслює загальні риси трансформації інституційної структури в умовах надзвичайності. Це не лише централізація влади, що виявляється в об'єднанні виконавчої та законодавчої її гілок за верховенства виконавчої, а й водночас втрата «сили», тобто владних, матеріальних і кваліфікаційних ресурсів деякими інститутами та організаціями, наприклад, політичними партіями чи професійними групами. Це і часткове блокування інституту громадянства, або деінституціоналізація громадянства, емпіричним проявом якої є неоднакове ставлення до різних

категорій населення, насамперед під час визначення першочерговості мобілізації. Далі автор докладно аналізує Закон України «Про правовий режим воєнного стану» і запроваджені на його підставі структурні видозміни.

Розділ «*Війна у працях і в житті класиків соціології*» об'єднує шість публікацій. В останнє десятиліття Сергій Макеєв напрочуд часто звертався до написання текстів у публіцистичному жанрі, у межах якого докладно й розважливо аналізував ідеї та спосіб мислення, життєві і професійні колізії видатних вчених, яскравих інтелектуалів, до того ж віддалених від сучасності часів усіх шість статей стосуються суспільствознавців першої половини ХХ століття і кейсу Першої світової війни). До слова, більшість цих текстів були опубліковані в журналі «Соціологія: теорія, методи, маркетинг», де цінували та вітали статті такого жанру³.

Макеєв розпочинає цю серію з тексту «Інтелектуали: три взірці ставлення до війни» (2019), де дає визначення інтелектуалів як «тих, чії думки та судження оригінальні та самостійні», докладно з'ясовує походження цієї «нової структурної дефініції», аналізує суспільну роль і головні сутнісні характеристики інтелектуалів, насамперед відповідальність і публічність. Потім автор розробляє типологію їхньої поведінки під час війни і виводить, що тип «публічний патріотизм у тилу» притаманний Е. Дюркгайму і М. Веберу, «патріотизм на фронті та публічний пацифізм у тилу» – М. Мосу і Б. Расе, «вірність покликанню інтелектуала в тилу і на фронті» – А. Шопенгаверу та Л. Вітгенштайну. Побіжно Макеєв згадує ставлення до війни ще з десятка інших інтелектуалів, зокрема З. Фрейда та А. Айнштейна.

У статті «Класики німецької та світової соціології у Першій світовій війні» (2022) аналізує вкрай неоднозначне ставлення німецьких соціологів до цієї Події. Попри те, що всі вони поміж інших 93 учених, філософів, істориків, мистецтвознавців – під-

³ Крім наведених статей, у подібному жанрі написані й опубліковані ще такі: Макеєв, С. (2013). Огюст Конт: біля витоків соціологічної уяви. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 184–198; Макеєв, С. (2021). Концепція класів у ранній праці Ф. Енгельса. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 73–87.

писантів відкритого листа «До культурного світу» виправдовували участь Німеччини у війні, модальність їхнього патріотизму широко варіювала – від крайньої націоналістичної позиції В. Зомбарта, переконання М. Вебера в необхідності пошуку раціональних, реалістичних і прийнятних для всіх учасників конфлікту умов перемир'я, поміркованих думок Г. Зимеля як пропагандиста європоцентризму з точки зору життєвих інтересів Німеччини й аж до антинімецьких поглядів Р. Міхельса. Мабуть, найбільше Makeєва вражало й турбувало питання, як інтелектуали можуть виправдовувати та пропагувати війну? Тому вже наступного, 2023, року він видає статтю «Апологетика культури як апологетика війни: випадок Вернера Зомбарта», де уважно аналізує підстави формування радикально націоналістичної позиції та механізм перетворення науки на пропаганду.

Далі йдуть два тексти – «Еміль Дюркгайм про морфологію мілітаризму» та «Патріотизм – інтерпретація Макса Вебера», оприлюднені в рубриці «науково-популярних матеріалів», яку 2022 року Сергій Makeєв сам започаткував на сайті Інституту соціології. І це дивно – мабуть, уперше у своїй кар'єрі він вважав за необхідне якнайшвидше відгукнутись на актуальні події та розширити аудиторію своїх текстів⁴.

Останню статтю «Структурні особливості суспільства у стані винятковості: К. Маркс, К. Шміт, Дж. Агамбен» (2024) сфокусовано на аналізі ідей зазначених вчених щодо центральної для Makeєва проблематики – стану і динаміки соціальної структури суспільства в умовах надзвичайних подій. Цей текст він надіслав редакторам журналу «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» з реанімації, тобто до останніх днів життя він подумки був в активному діалозі із європейськими інтелектуалами, своїми улюбленими співрозмовниками. Ця стаття є своєрідним дороговказом – у висновках Makeєв стисло, в одному абзаці формулює конкретну програму дослідницької роботи в межах соціології надзвичайності:

⁴ Крім цих матеріалів, на сайті було оприлюднено ще два тексти С. Makeєва – «Соціальні структури воєнного стану в Україні» (жовтень 2022) і «Війна в Україні в зарубіжній соціологічній науковій періодиці 2022 року» (грудень 2022).

«Слід передусім сконструювати не загальнотеоретичну схему стану винятковості у структурній перспективі, основні елементи якої варто запозичувати у працях К. Шміта і Дж. Агамбена, а радше операціоналізовану концепцію, здатну орієнтувати та спрямовувати емпіричне спостереження й інтерпретацію одержуваних результатів. Прояснити треба і сукупність методів, дієвих в ідентифікації того, які обмеження допитливості соціолога існують і що доступно розумінню та опису. Мабуть, це реально у рамках соціології винятковості / надзвичайності, ескіз якої вже презентований науковій спільноті для обговорення (Головаха, Дембіцький, Макеєв, 2022)» (с. 21).

Звернімо увагу також на останній абзац цієї статті, де сформульовано макеєвське кредо: для розуміння / розчаклування соціальних процесів і надзвичайних подій необхідна дистанція у часі (саме тому свої дослідження він називав «розвідками», «наближеннями»). Отже, останніми опублікованими словами Сергія Макеєва є такі:

«І не забувати при цьому, що в екстраординарних подіях, як у жодних інших, є величезна частка невидимого, нерозпізнаваного, того, що, найімовірніше, частково відкривають і розпізнають допитливі суспільствознавці пізніше у світлі якихось нових документів, фактів, правильних запитвань. Але в якійсь, і чималій, частині це залишиться загадкою і таємницею, що обмежує дослідницьку дієздатність, не підлягає повному розчаклуванню і приведенню до розрізнуваного і зрозумілого» (с. 22).

Третя частина книги – **Меморіальна** – презентує спогади рідних (сина – Олексія Макеєва) та колег, серед яких: інститутські науковці одного з Сергієм Олексійовичем покоління (Євгеній Головаха, Анатолій Ручка, Наталія Костенко), колеги з різних університетів (Наталія Черниш, Ольга Куценко, Алла Лобанова, Наталія Майструк), співробітники відділу (Ольга Іващенко, Олексій Беленок), а також його учні – колишні аспіранти (Андрій Бова, Ірина Мацко-Деміденко) та докторантки (Наталія Коваліско, Ліна Малиш, Світлана Оксамитна, Олена Симончук).

Ці тексти цікаві в різних аспектах. По-перше, вони дають змогу певною мірою реконструювати історію інституціоналізації у вітчизняній соціології такої наукової дисципліни, як «дослідження соціальних структур, мобільності, нерівностей», та висвітлити внесок Сергія Makeєва у цей процес. При цьому вочевидноється, що цей внесок був вагомим у всіх трьох аспектах інституціоналізації будь-якої науки – теоретичному (як автора перспективних ідей і концепцій), емпіричному (як координатора великих опитувань, зокрема міжнародних) та організаційному (як наукового керівника науково-дослідних робіт і дисертаційних досліджень, ініціатора та редактора багатьох колективних монографій, члена спеціалізованих вчених рад і редколегій фахових журналів).

По-друге, у спогадах вимальовується повсякденність академічних соціологів 1970–2020-х років у різноманітних формах і деталях – у професійних буднях і святкуваннях, конференціях і вчених радах, дослідницьких і викладацьких практиках, дружніх і професійних мережах. Усе це в різні часи розгорталося у трьох київських локаціях – в історичних будівлях на вулицях Трьохсвятительській, 4, Михайлівській, 6 та Шовковичній, 12.

По-третє, коли ми читаємо спогади, поступово проявляється особистісний портрет героя нашої книги як мозаїка-опис його характеру та темпераменту, почуття гумору та самоіронії, зовнішності та манер, а також смаків – читацьких, спортивних, музичних, гастрономічних, в одязі та у всіляких дрібницях буденного життя.

По-четверте, автори спогадів рефлексують внески / впливи Makeєва на їхню особистісну та професійну біографію, завдяки цьому вочевидноється як формувалася і трансформувалася соціологічна спільнота, зокрема мережа дослідників соціальних структур і соціальних відносин.

По-п'яте, в оцінках колег систематизується і конкретизується його наукова спадщина – увиразнюється евристичний потенціал ідей і концепцій, рейтинг його книг і статей, доповідей на конференціях і виступів на вчених радах, отже, цементуються підвалини для номінування Сергія Олексійовича Makeєва як видатного соціолога і фундатора наукової школи.

Ця книга далеко не перша серед інститутських видань у жанрі «in memoriam». З 2005 року, коли стали відходити у засвіти яскраві представники першого покоління фундаторів української соціології, поступово накопичувалася серія меморіальних книг, виданих Інститутом соціології на вшанування їхньої пам'яті⁵. Свого часу Сергій Макеев також долучився до цієї справи: віддав шану своєму Вчителю, ставши упорядником і редактором книги про Вілена Чорноволенка, яка містить багато цікавого про становлення академічної соціології в Україні та представляє особистий портрет вченого; разом з Наталією Костенко написав теплі спогади про знану соціологиню Ірину Попову; був співредактором меморіальної книги про інститутського колегу, видатного дослідника в царині соціології політики Олександра Вишняка.

Розмірковуючи про дизайн і формат цієї книги, яка вшановує пам'ять Сергія Макеева, я вирішила взяти за зразок його ювілейну монографію «Разрозненные социологические приближения» (2020), до видання якої була причетна. Під час її підготовки ми з Сергієм Олексійовичем покроково обговорювали різні варіанти обкладинки, шмуців, колонтитулів, і він коментував – що подобається, що ні та чому. Отже, шрифт і кегль («щоб добре читалося»), шмуци («задають ритм розділам / частинам / темам»), тверда обкладинка з тисненням («солідно та академічно / олдскульно в хорошому сенсі»), колір обкладинки («люблю синій або зелений, але

⁵ Головаха, Є., & Урсуленко, К. (Ред.). (2007). *Наталія Вікторівна Паніна: життя, наукова діяльність, шлях у майбутнє*. Київ: Інститут соціології НАН України, Факт.

Макеев, С. О. (Ред.). (2009). *Чорноволенко В. П. Про соціологію та соціальну структуру. Статті, інтерв'ю про нього, документи. До 80-річчя від дня народження*. Київ: Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології.

Шульга, М., & Етенко, Л. (Ред.) (2019). *Філософсько-соціологічне кредо Тарасенка Валентина Івановича*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Вишняк, М., Ручка, А., & Макеев, С. (Ред.). (2020). *Філософія життя соціолога Олександра Вишняка*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Костенко, Н. (Ред.). (2013). *Інтерпретації соціологічні. Пам'яті Володимира Леонідовича Оссовського*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Головаха, Є., & Шульга, М. (Ред.). (2023). *В. М. Ворона – відомий учений, видатний організатор, непересічна людина*. Київ: Інститут соціології НАН України.

певного відтінку»). Тому маю надію, що дизайн і зміст цієї книжки – у межах його вибагливого смаку.

Тут і там у книзі читач знайде *колекції світлин* різних часів, локацій та обставин. Їх надали родина Сергія Олексійовича, а також колеги: Володимир Паніото і Микола Чурилов, які є визнаними у нашій соціологічній спільноті фотомайстрами; Наталія Коваліско, яка задокументувала насамперед львівські наукові вояжі Сергія Makeєва, а також Олена Симончук (похизуюся – Makeєв цінував мої фото, вважав їх вдалими і розміщував на аватарці Google Scholar і на Дошці лавреатів Державної премії в Інституті соціології, тому я із впевненістю оприлюднюю їх у цій книзі). Зазначу, що зібрана колекція світлин нашого професійного буття виявилася настільки великою, що ми з колегами вирішили взяти до книги частину з них, а повну колекцію розмістили на сторінці відділу соціальних структур на сайті Інституту.

Далі буде... Сергій Makeєв завершив свою життєву і професійну кар'єру, поставивши логічну крапку в усіх своїх наукових починаннях, – можна сказати, просто ідеально. Яюсь символічно, що його життя добігло кінця паралельно із завершенням у грудні 2023-го чергової (11-ї за його керівництва) трирічної науково-дослідної роботи (НДР). З лікарні він надіслав вченому секретарю інституту Ірині Маринич усі документи по закриттю теми, а мені, Олені Симончук, навіть текст виступу на Вченій раді, який я, на його прохання, мала озвучити. Здається, не могло бути інакше – за характером Makeєв був вельми відповідальною людиною, все любив робити якісно і завчасно, не терпів прокрастинації.

Після смерті Сергія Олексійовича відділ очолила я, Олена Симончук, його учениця, багаторічна колега і співавторка. З 1 січня 2024 року ми із співробітниками розпочали виконання нової НДР («нової теми», як ми зазвичай кажемо) «Стабільність і змінність у відтворенні соціальної структури суспільства і нерівностей у надзвичайних умовах» (2024–2026); запит на неї був підготовлений навесні 2023-го за авторством і підписом Сергія Makeєва. Отже, наукова діяльність відділу продовжується, ніби у віртуальному діалозі із шефом, адже ми маємо чітке уявлення про концептуальну та емпіричну складові проекту, крім того,

усвідомлюємо себе як наукова школа Макеєва. Стратегія розвитку відділу на майбутнє є доволі передбачуваною в теоретико-методологічному плані (десятиліттями відпрацьована в колаборації), але радше непередбачуваною в організаційному і конкретно-історичному плані (через спричинені війною проблеми Академії, зокрема щодо фінансування досліджень). Кадрові питання, з одного боку, обнадійливі: у відділі натеper шість докторок наук, чотири з яких – Світлана Оксамитна, Наталія Коваліско, Ліна Малиш, Олена Симончук – учениці Макеєва, з іншого боку, тривожні: сім співробітників з десяти є сумісниками; великою проблемою є відсутність молоді (жодного дослідника до 40 років).

У планах відділу 2026 року за підсумками поточної НДР видати колективну монографію (наші шефи – і Чорноволенко, і Макеєв любили такий жанр подання результатів наукових проєктів). Маємо намір продовжувати ініційовану свого часу Макеєвим участь у проєкті «Міжнародна програма соціальних досліджень (ISSP)», національним координатором якого він був. Маємо ідею проводити щорічну конференцію, спеціалізовану на тематиці соціальної структури, соціальної мобільності та соціальної нерівності. Першу – заплановану на 2025 рік – присвятимо пам'яті Сергія Олексійовича. Крім того, Євгеній Головаха вже анонсував, що Панінські читання 2024 року вшановуватимуть Сергія Макеєва.

Загальноновизнано, що для будь-якої людини найкраще вшанування пам'яті – продовжити жити у спогадах і реальних справах нащадків. Для вченого є конкретні критерії – у цитуванні його/її наукових праць, у розвитку ідей у дослідженнях учнів і колег-однодумців. Сподіваємось, що науковій спадщині та науковій школі Сергія Макеєва судитиметься довге життя в українській соціології.

*Олена Симончук,
докторка соціологічних наук,
завідувачка відділу соціальних структур*

Частина

БІОГРАФІЧНА

Життєва і професійна траєкторія

Якщо надати слово самому Сергію Макееву, то в передньому слові, написаному ним до своєї ювілейної, до 70-ліття, книжки і названому в характерній для нього оригінальній манері «Предупреждения и признательности вперемешку», він розповідає про себе те, що вважає за потрібне¹. А от наприкінці книжки під фотографією подає *Інформацію про автора*, де визначає такі головні віхи та статуси своєї життєвої та професійної біографії:

«Сергей Алексеевич Макеев, 13 ноября 1950, Полоцк, Белорусская ССР.

Заведующий отделом социальных структур Института социологии НАН Украины. Кандидат философских наук по специальности “прикладная социология” (1982), доктор социологических наук (1992), профессор (2002), лауреат Государственной премии в области науки и техники (2014)».

До слова, як редакторка цієї меморіальної книжки, я вагалася, наскільки необхідно наводити подробиці його особистого життя – стосовно родини, соціального походження, служби в армії тощо. Зрештою, вирішила зробити це доволі розлого, знайшовши для себе три «дозволи». По-перше, у передньому слові до згаданої ювілейної книги Макеев докладно, із прізвищами, іменами й по батькові, називає усіх важливих для себе людей – батьків, близьких, колег, ніби запрошуючи нас до знайомства. По-друге, серія його праць у публіцистичному жанрі (див. розділ «Війна у працях і в житті класиків соціології» цієї книжки) має переконати читача, що Макеев вважав деталі біографії, характеру, походження героїв своїх текстів (Маркса, Вебера, Дюркгайма, Зомбарта та ін.) вельми важливими для

¹ Макеев, С. А. (2020). *Разрозненные социологические приближения*. Київ: Інститут соціології НАН України.

розуміння їхнього наукового доробку та інтелектуальної біографії. По-третє, соціологам (цільовій аудиторії цієї книжки) і насамперед колегам Сергія Олексійовича, які є дослідниками соціальної стратифікації та мобільності, а ргіогі цікава біографія будь-якої людини – зокрема, для з'ясування, чи він/вона здійснили впродовж життя висхідну або низхідну соціальну та освітню мобільність; які канали та події сприяли їм або сповільнювали їхній рух соціальною драбиною; лінійною чи звивистою була трудова кар'єра; пасивною або активістською – громадянська позиція.

Тож спробую відобразити головний контрапункт життєвого й професійного шляху Сергія Makeєва у датах, персонах, організаціях і локаціях на підставі спогадів рідних і колег, записів із трудової книжки, автобіографій та особового листка, заповненого власноруч.

Родина

Сергій Makeєв народився восени 1950 року в сім'ї радянського офіцера, який на той час служив у білоруському місті Полоцьку. Отже, традиційно – офіційною мовою автобіографій радянських часів – він із «родини військовослужбовця». Його батько, Олексій Павлович Makeєв, уродженець Орехова-Зуєва, наприкінці 1930-х закінчив московське танкове училище, під час Другої світової війни як танкіст брав участь у боях з японською армією, звільняючи Маньчжурію. Після війни служив заступником командира танкової бригади з технічного обслуговування на Далекому Сході, у місті Благовещеньську, потім – у білоруському Полоцьку, а далі – у радянській групі військ у Потсдамі (Німеччина), де 1957 року (достроково через хрущовський закон про скорочення армії) закінчив військову службу у званні майора. Вже у цивільному житті працював на посаді начальника ВТК на дніпропетровському заводі шахтної автоматики. Мати, Людмила Савелівна Makeєва (дівоче прізвище – Паламошнова), яка народилася

в Уссурійську і там зустріла майбутнього чоловіка, мала типова для дружин військових кар'єру – була домогосподаркою і виховувала сина Сергія і дочку Світлану. Сергій Олексійович усе життя підтримував теплі стосунки із сестрою та її родиною.

Згадуючи прабатьків, Сергій Олексійович розповідав, зокрема, складну історію життя свого діда з боку матері. Савелій Тимофійович Пінегін – дворянського походження, російський офіцер, мав військові нагороди, зокрема орден за оборону Порт-Артура. 1922 року втік від радянської влади на Далекий Схід, одружився, взявши прізвище дружини (Паламошнов). У подружжя народилося семеро дітей (трьох синів і чотири дочки) і своє прізвище (Пінегін) дід наважився дати лише наймолодшій дочці. Тому дівоче ім'я його середньої дочки, матері Сергія Олексійовича, Паламошнова Людмила Савелівна. Двоє старших синів стали священниками, а молодший – Микола Паламошнов – моряком і багато років служив у торговому флоті; Сергій Олексійович із гордістю розповідав про свого дядька, зокрема про те, як його корабель упродовж року стояв у бухті Провидіння у Беринговому морі, одному з найвіддаленіших портів Північного Льодовитого океану.

Майбутню дружину Сергій Олексійович зустрів під час навчання в університеті – Лариса Волошинець (після одруження – Makeєва) була його однокурсницею на філософському факультеті. Після закінчення університету вона обрала кар'єру редакторки наукової літератури, працювала у видавництвах «Вища школа» та «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана. Зрозуміло, що це створювало умови для вдалої сімейної колаборації – тексти Сергія Олексійовича спочатку проходили редакційну експертизу дружини. Зокрема, науковий посібник «Соціологія» і хрестоматія «Людина і суспільство» (1999) були прикладами такої сімейної співпраці. За словами Makeєва, його особливий авторський стиль письма формувався вчителем – Віленом Пилиповичем Чорноволенком (він розповідає

про це детально в інтерв'ю Роману Ленчовському²) і водночас у домашніх дискусіях з дружиною, з якою він поділяв любов до літератури, до слова, зокрема обговорюючи переклад термінології українською–російською–англійською. (Лариса тривалий час працювала у видавництві поряд з Михайлиною Коцюбинською, племінницею класика, у співпраці з якою вдосконалювала знання української літературної мови). До речі, Сергій Олексійович був близький із батьками дружини – Ганною Федорівною і Григорієм Дмитровичем Волошинцями й тепло згадував їх у своїй ювілейній книжці. Як і батько Макеєва, тесть його був військовим, після закінчення Костромського вищого військового училища хімічного захисту отримав направлення в Україну, де створив сім'ю і залишився жити. В останні роки служив начальником хімічної частини у штабі цивільної оборони УРСР. 1980 року був виключений з партії та звільнений з армії через публічний виступ проти введення військ в Афганістан.

Велика радість і гордість подружжя Сергія і Лариси – двоє синів, які народилися у Києві, навчалися у школі з поглибленим вивченням німецької мови (обидва закінчили її з відзнакою) та яких професійні траєкторії привели до європейських країн. Старший – Олексій Макеєв, закінчивши Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, з 1996 року перебуває на дипломатичній службі в Міністерстві закордонних справ України. Працював, зокрема, в українських дипломатичних представництвах у Швейцарії та Німеччині, обіймав посади політичного директора Департаменту політики і комунікацій МЗС України та спеціального представника МЗС з питань санкційної політики, а з вересня 2022 року перебуває на посаді Надзвичайного і Повноважного Посла України в Німеччині. Його дружина – Олена Макеєва – аудиторка, податкова консультантка, голова ради директорів

² Макеєв, С. О. (Ред.). (2009). *Чорношенко В. П. Про соціологію та соціальну структуру: статті, інтерв'ю про нього, документи: до 80-річчя від дня народження* (сс. 137–174). Київ: Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології.

аудиторської фірми «Аксьонова та партнери», кандидатка економічних наук, у 2015–2016 роках працювала заступником міністра фінансів. Дочка подружжя – Анастасія Макеєва (обожнювана Сергієм Олексійовичем онука «Настасья», його любов і гордість) народилася у Швейцарії, з відзнакою закінчила гімназію з поглибленим вивченням французької мови в Києві, навчалася на факультеті кіномистецтва Страсбурзького університету, з 2022-го живе у Парижі та працює за фахом в одній із культурних інституцій. Молодший син – Костянтин Макеєв – закінчив факультет іноземної філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат філологічних наук, певний час працював у альма-матер і викладав курс техніки німецького перекладу, а з 2010-х живе у Відні та працює в австрійській страховій компанії. Сини завжди поділяли з батьком любов до художньої літератури, велосиподорожей і перегляду футбольних матчів.

Освіта, служба в армії, дружнє коло

Середню школу Сергій Макеєв закінчив 1968 року у Дніпропетровську (нині – Дніпро). Регулярно відвідував зустрічі однокласників, любив згадувати шкільні роки, вчителів, те, чого і як навчали радянську молодь. Усе життя зберігав дружбу з трьома найкращими шкільними друзями – Олександром Рюмшиним (завідувач лабораторії у Дніпропетровському гірничому інституті), Дмитром Яценком (проректор Дніпровського національного університету залізничного транспорту імені академіка В. Лазаряна) та Юрієм Сердюком (головний диригент Дніпропетровського академічного театру опери та балету).

Після школи Макеєв мав мрії та плани стати журналістом, але не пройшов в університет за конкурсом, тому, чекаючи на призов на військову службу, рік працював слюсарем-складальником на заводі шахтної автоматики. Далі була військова служба, яку у 1969–1971 роках як рядовий проходив у центральній групі військ у Чехословаччині. До речі, свою першу подорож за кордон – «до Праги на танку» – Макеєв не раз згадував серед колег і багато соціологічно рефлексував із

приводу цього факту своєї біографії та подій Празької весни. У своєму інтерв'ю Роману Ленчовському, розміщеному у книжці пам'яті Вілена Чорноволенка, він із подробицями розповідає про це³.

Вищу освіту здобував одразу після завершення військової служби. Професійні плани змінилися – з журналістики він переорієнтувався на суспільні науки. Свою альма-матер – Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, де він навчався на філософському факультеті у 1971–1976 роках, – згадував із задоволенням.

Серед близьких університетських друзів, із якими постійно підтримував зв'язок і співпрацював багато років, – Георгій Севрюков (ректор Херсонської філії університету «Україна») та Андрій Надточій (викладач Національної академії внутрішніх справ України). До дружнього кола Сергія Олексійовича належали також Володимир Полохало (політолог, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України, народний депутат України, член партії ВО «Батьківщина», засновник і шеф-редактор журналу «Політична думка»), Олександр Дергачов (політолог, фахівець із міжнародних відносин, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України), Ігор Бураковський (доктор економічних наук, професор кафедри економічної теорії Національного університету «Києво-Могилянська академія», директор Інституту економічних досліджень і політичних консультацій) та Олег Білий (доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту філософії НАН України). В останні роки Макеєв близько товаришував із Сергієм Ревою (доктор фізико-математичних наук, завідувач лабораторії фізичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка).

³ Макеєв, С. О. (Ред.). (2009). *Чорноволенко В. П. Про соціологію та соціальну структуру: статті, інтерв'ю про нього, документи: до 80-річчя від дня народження* (с. 137–174). Київ: Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології.

Прабатьки Сергія Макеєва (з боку матері): бабуся і дідусь – Савелій Тимофійович Пінєгін – офіцер, кавалер ордена за оборону Порт-Артура

Микола Паламошнов, дядько Сергія Макеєва, під час служби на торговому флоті, м. Владивосток

Мати, Людмила Савелівна Макеєва (Паламошнова), 1940 рік

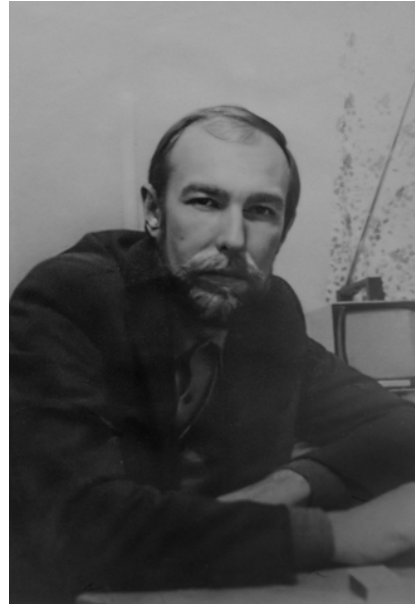
Батько, Олексій Павлович Макеєв, командир танкової бригади з технічного обслуговування, 1942 рік

Сергій Макеєв із батьками та сестрою Світланою,
м. Потсдам (Німеччина), 1956 рік

Шкільне дитинство, м. Дніпропетровськ, кінець 1950-х років

Сергій Макеєв, аспірант Інституту філософії АН СРСР, 1979 рік

Лариса Makeєва (Волошинець),
студентка Київського державного
університету ім. Т. Г. Шевченка,
1975 рік

Григорій Дмитрович Волошинець,
тесть Сергія Makeєва, випускник
Костромського військового училища
хімічного захисту, 1950 рік

Сергій та Лариса Makeєви, м. Дніпропетровськ, 1975 рік

Старший син Олексій Makeєв

Молодший син Костянтин Makeєв

Велоподорожі – захоплення усього життя

Мундіаль 2006 у Німеччині. На стадіоні з синами Олексієм і Костянтином

Подорож із сином Костянтином до Польщі, початок 2000-х років

Олена, Анастасія та Олексій Makeєви, 2018 рік

Під час церемонії вручення вірчих грамот, Берлін, 2022 рік.
Справа наліво: Федеральний президент Німеччини Франк-Вальтер Штайнмюсер, Надзвичайний і Повноважний Посол України у Німеччині Олексій Makeєв та його дружина Олена Makeєва

Академічна кар'єра

Трудова книжка Сергія Макеєва відображає усе його трудове життя, де майже 47 років (з 1976 до 2023) – це робота в академічних установах – Інституті філософії АН УРСР та Інституті соціології НАН України. До слова, така постійність є типовою трудовою біографією для радянського часу, і не лише серед науковців. Із записів трудової вочевиднюється і траєкторія, яка неспинно йшла вгору (від аспіранта і молодшого наукового співробітника до завідділу і заступника директора інституту). Був лише один нетривалий випадок – «виняток», коли за основним місцем роботи він працював «на стороні»: у трудовій позначено печаткою, що 11.08.1997 склав присягу державного службовця і в 1997–1999 роках був заступником керівника Управління внутрішньої політики і завідувачем відділу суспільно-політичного аналізу в Адміністрації Президента за часів Леоніда Кучми. Але навіть у ті роки він як сумісник залишався у складі Інституту соціології.

Свої перші кроки в науку, роки аспірантури (1976–1979) в Інституті філософії Академії наук УРСР Сергій Макеєв завжди згадував як щасливі⁴. Удачею вважав, що науковим керівником був Вілен Пилипович Чорноволенко – людина глибока, талановита, інтелігентна і водночас вимоглива, амбітна, відповідальна. Тема кандидатської дисертації «Проблеми соціологічного дослідження кваліфікованості праці» була надихаючою і доленосною, визначивши подальший напрям наукової спеціалізації Макеєва – дослідження соціальних (зокрема, професійно-кваліфікаційних) структур і відносин, які є підставою для визначення соціально-класового становища людини та загалом системи соціального розширення суспільства. З кола аспірантів і молодих науковців, до якого входили, зокрема, амбітні та науково продуктивні

⁴ У згаданому інтерв'ю Роману Ленчовському С. Макеєв у подробицях розповідає про ці роки, зокрема, про прогулянки Києвом із Віленом Чорноволенком і розмови з ним на професійні, політичні, світоглядні теми.

Євгеній Головаха, Наталія Костенко, Наталія Лавріненко, Олена Злобіна, Микола Чурилов, Олександр Вишняк, Сергій Войтович, Юрій Яковенко, Сергій Стукало, Віктор Небоженко, з часом, у пострадянський період утворився кістяк першого покоління науковців Інституту соціології НАН України. 1982 року Makeєв захистив дисертацію і здобув свій перший академічний статус – науковий ступінь кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.09 «прикладна соціологія». (До речі, в інтерв'ю Олександр Рибщуну він згадував, що його захист був першим у відкритій того року в Україні спеціалізованій раді за цією спеціальністю, а до того захисти дисертацій із соціології відбувалися лише у Москві).

Після закінчення аспірантури Makeєва, як тоді казали, «залишили» в Інституті, й від 1979 року він працює на посаді молодшого наукового співробітника, від 1985-го – старшого наукового співробітника у відділі, який час від часу змінював назву – «відділ методології, методики і техніки конкретно-соціальних досліджень», «відділ соціологічних досліджень праці», а з липня 1986-го – «відділ дослідження соціальних структур» Відділення соціології Інституту філософії АН УРСР. Тоді це був період цензурування і самоцензурування наукових текстів; слідування «обов'язковій програмі» – цитування партійних документів на початку будь-якої праці; згадування західних джерел лише через «критику буржуазних теорій». Проте, попри обставини перебування в ситуації подвійної моралі, Makeєв, як і решта колег, намагався зорганізувати ідеологічно-незаангажовані опитування, вивчав іноземні мови (польську й англійську), читав зарубіжні журнали, щоб бути в контексті світових теоретико-методологічних підходів і застосовувати їх у своїй дослідницькій практиці. Свідченням такої двоїстої ситуації є його перша індивідуальна монографія «Социальные перемещения в крупном городе» (1989), де соціальні процеси, які він досліджував, не можна було назвати усталеним у західній традиції терміном «соціальна мобільність» – лише квазі-терміном

«соціальне переміщення». У цій книжці є й посилання на партійні документи, проте дух її в концептуальній і методологічній площині вже доволі сучасний.

А от з кінця 1990-го розпочалася ера «Інституту соціології» як окремої установи у складі Національної академії наук України (його було утворено на базі Відділення соціології Інституту філософії АН УРСР). Відтоді Makeєв послідовно і швидко просувався на наукових посадах – від старшого наукового співробітника до завідувача відділу (з 1992-го). Тоді ж почалася й інша ера наукового життя – з критичним переосмисленням минулого, зокрема соціальної будови радянського суспільства, з початком міжнародної співпраці, практичним освоєнням західної методології, розширенням емпіричної бази соціоструктурних досліджень. Це збіглося з початком цифрової ери, зокрема, із впровадженням комп'ютерних технологій при проведенні опитувань та статистичному аналізі даних.

Географічно обидві установи були розташовані в самому середмісті Києва та по сусідству з центрами прийняття державних рішень. Перша – на четвертому поверсі величезної старовинної й ошатної будівлі номер 4 на вулиці Героїв революції (нині – Трьохсвятительська), що на Володимирській гірці, поблизу МЗС України та Свято-Михайлівського собору. Друга – спочатку на вулиці Михайлівській, 6, біля Майдану Незалежності та Хрещатика, потім – у затишній будівлі на вулиці Шовковичній, 12 – поблизу Адміністрації Президента, Верховної Ради та Нацбанку України. Отже, Makeєв мав три багаторічні незмінні міські маршрути і три улюблені інститутські локації.

На початку 1990-х Сергій Makeєв завершив роботу над докторською дисертацією і дав їй термінологічно вже прозаїчну назву «Соціальна мобільність як поведінка». 1991 року став доктором соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 «соціальна структура, соціальні інститути та спосіб життя». (Часом він із посмішкою нагадував, що його дисертація була останньою, яка проходила процедуру затвердження у Вищій

атестаційній комісії в Москві). Науковим консультантом знову ж таки був Вілен Чорноволенко. Makeєв часто згадував їхні прогулянки Києвом із багатогодинними соціологічними розмовами та обговоренням ідей для дисертації, статей і книг, а також актуальних організаційних кроків для послідовного розвитку соціоструктурного напрямку в академічній соціології⁵.

Проте Чорноволенко не лише передавав своєму учню наукові знання, а й готував собі посадову зміну – 1992 року він передав Makeєву керівництво відділом соціальних структур, який вважався тоді одним із провідних відділів Інституту соціології. Відтоді Makeєв очолював його впродовж 30 років (1992–2023). За цей період під його керівництвом було виконано 11 науково-дослідних робіт (докладніше про назви і стисло про результати усіх НДР – далі, у розділі «Історія відділу соціальних структур»); за результатами більшості з них опубліковано колективні монографії. Одна тема плавно переходила в іншу, однак тематика постійно концентрувалася на таких ключових словах, як «соціальна структура», «соціальна диференціація та стратифікація», «соціальна мобільність», «соціальна нерівність».

Були й закордонні стажування. Зокрема, у 1997–1998 роках Сергій Makeєв пройшов річне стажування в Queen's University в канадському місті Кінгстон, де перебував разом із колегою, відомою соціологинею Іриною Бекешкіною. Там у нього був і широкий доступ до бібліотеки соціологічної літератури, і час опрацювати велику кількість західних джерел, оформити задуми нових досліджень і публікацій, зокрема наукового посібника та хрестоматії, які були видані 1999 року.

2002 року Makeєву було присвоєно вчене звання професора (за тією самою спеціальністю). Переконаливими підставами були значний на той час науковий доробок у вигляді

⁵ Сергій Makeєв присвятив Вчителю спогади та книгу, яку він упорядкував та відредагував: Makeєв, С. О. (Ред.). (2009). *Чорноволенко В. П. Про соціологію та соціальну структуру: статті, інтерв'ю про нього, документи: до 80-річчя від дня народження*. Київ: Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології.

великого корпусу публікацій і достатня кількість захищених аспірантів, а також високий престиж, «честь і слава» його наукового імені. Він ставав дедалі більше відомим і шанованим у соціологічних колах країни, його регулярно запрошували виступати на пленарних секціях конференцій, бути учасником і модератором круглих столів, робити доповіді на засіданнях Президії НАН України.

2021 року, напередодні повномасштабної війни, він отримав посаду заступника директора Інституту соціології з наукових питань. До кінця 2023-го, дати його смерті, попри причини суб'єктивні (тяжка хвороба) та об'єктивні (велика війна), він встиг напрочуд багато, зокрема, відредагував дві колективні монографії із серії «Українське суспільство в умовах війни» (2022, 2023), написав понад десяток статей, започаткував розміщення науково-популярних матеріалів на сайті Інституту соціології НАН України. Усі науковці Інституту зазначали, що за посадою Сергій Makeєв був «на своєму місці», адже він розробляв концепцію соціології надзвичайності, мав візію наукового та організаційного розвитку Інституту в нових умовах. Проте вповні реалізувати це не судилося...

Викладацька діяльність

Майже три десятиліття Makeєв присвятив науково-педагогічній діяльності в галузі соціології в різних іпостасях і формах.

У 1990-х він багато років був викладачем, зокрема у Соломоновому університеті та Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, де читав спецкурси, пов'язані передусім із тематикою соціальної структури, стратифікації та мобільності. У 2000-х багато викладав у Вищій школі соціології при Інституті соціології. У 2010–2020-х його часто запрошували читати гостьові лекції в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Києво-Могилянській академії та Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини. Студенти й аспіранти вважали

Макеєва чудовим лектором, хоча останніми роками він зізнавався, що не любить викладати, бо вважає, що не має хисту до цього, крім того, це відволікає від тихого й улюбленого процесу написання наукових текстів.

Сергій Макеєв підготував багато науковців зі спеціальності 22.00.03 «соціальні структури та соціальні відносини» – як кандидатів наук (Вадим Галєєв, Світлана Оксамитна, Вікторія Бондар, Андрій Бова, Ірина Юрченко, Наталія Федоренко, Анна Домаранська, Ірина Мацко-Демиденко), так і докторів наук (Світлана Оксамитна, Наталія Коваліско, Олена Симончук, Ліна Малиш). Чимало уваги приділяв розвитку аспірантури в Інституті соціології: щорічно читав аспірантам лекції із соціоструктурної проблематики, входив до складу приймальної комісії та приймав іспити зі спеціальності «соціологія», ретельно виконував обов'язки члена Спеціалізованої вченої ради Інституту із захисту дисертацій, а від 2018 року – заступника голови ради.

У 1990–2000-х Сергій Макеєв доклав значних зусиль для створення навчальної літератури із соціології. Був ініціатором видання першого навчального посібника, залучивши до цього проекту провідних на той час вітчизняних соціологів. Цей посібник неодноразово згадують його учні та колеги у частині спогадів як інноваційний для свого часу (витримав чотири видання – 1999, 2003, 2006 і 2008)⁶. Макеєв був також автором і науковим редактором першої хрестоматії «Людина і суспільство» (1999)⁷, для якої зробив власні переклади низки текстів класиків соціологічної думки. Серед університетських викладачів і аспірантів був популярним і навчальний посібник «Структурні виміри суспільства» (2006)⁸.

⁶ Макеєв, С. О. (Ред.). (1999). *Соціологія: навч. посібник*. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана; Макеєв, С. О. (Ред.). (2008). *Соціологія: навч. посібник* (4-ге вид., перероб. і доп.). Київ: Товариство «Знання».

⁷ Макеєв, С. А. (Ред.). (1999). *Человек и общество: хрестоматия*. Киев: Институт социологии НАН Украины.

⁸ Макеєв, С. О. (Ред.) (2006). *Структурні виміри сучасного суспільства: навч. посібник*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Науково-організаційна та експертна діяльність

Вагомим був внесок Сергія Makeєва у створення бази даних великих національних і міжнародних проєктів. Серед них – «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін», який Інститут соціології НАН України реалізовував у 1994–2023 роках; «Ставлення до трансформацій» (Attitudes to Change Project), який відділ проводив у 1993, 1995 і 1998 роках у партнерстві з Nuffield College, Oxford; «Європейське соціальне дослідження» (European Social Survey, ESS), 2005–2023; «Міжнародна програма соціальних досліджень» (International Social Survey Programme, ISSP) 2008, 2009 і 2019 років. (Докладніше про ці проєкти – у розділі «Історія відділу соціальних структур»).

Сергій Makeєв багато років був членом Спеціалізованої вченої ради з присудження наукових ступенів у Інституті соціології НАН України та в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Його часто запрошували бути науковим опонентом на захисті кандидатських і докторських дисертацій. За відгуками дисертантів, у цій ролі Makeєв був водночас вимогливим і надихаючим, його побоювалися і водночас пишалися, гідно пройшовши його експертизу.

Як випускник філософського факультету Makeєв мав схильність до широкого системного і мультидисциплінарного погляду на суспільство та його динаміку. Товаришував з філософами і політологами, підтримував з ними професійні стосунки, особливо в 1990-х. Серед них – уже згадувані Олександр Дергачов і Володимир Полохало, а також Микола Томенко, Ілько Кучерів, Ірина Бекешкіна. Багато проєктів, зокрема в межах електоральної соціології, було зреалізовано спільно з Фондом «Демократичні ініціативи». Він входив до складу редакційної колегії кількох поважних часописів – «Філософської думки», «Політичної думки», бюлетеня «Демократичні ініціативи», але насамперед слід сказати, що впродовж 25 років (з 1998 по 2023) він був членом редколегії

Сергій Макеєв, аспірант
Інституту філософії
АН УРСР, 1977 рік

У бібліотеці Інституту філософії, 1985 рік. *Стоять*: Микола Сакада і Сергій Макеєв. *Сидять*: Інна Власенко, Володимир Осовський, Олександр Вишняк, Світлана Оксамитна, Валентина Чурилова і Володимир Паніотто

Сергій Makeєв, Кирило Грищенко, Володимир Осовський, Вілен Чорноволенко і Володимир Шинкарук під час суботника (біля будівлі Інституту філософії АН УРСР, кінець 1970-х років)

За одним із «датських» (від слова дата) столів, кінець 1970-х років.
Зліва направо: Володимир Осовський, Вілен Чорноволенко, Валентин Тарасенко і Сергій Makeєв

Сергій Makeєв, Володимир Полохало та Микола Томенко. Париж, 1990-ті роки

Сергій Стукало, Світлана Оксамитна і Сергій Makeєв під час з'їзду Соціологічної асоціації України, Інститут соціології НАН України, травень 2000 року

Сергій Макеєв виступає на Львівському соціологічному форумі, 2008 рік

Виступ на Львівському соціологічному форумі, 2012 рік.
Зліва направо: Віктор Танчер, Наталія Коваліско і Сергій Макеєв

Директор Інституту соціології НАН України Валерій Ворона та Сергій Makeєв на засіданні Вченої ради, середина 2010-х років

Сергій Makeєв із співробітницями відділу, 2015 рік. Зліва направо: Ольга Іващенко, Анна Домаранська, Ірина Прибиткова і Валентина Чирок

Під час Панінських читань, 2019 рік

Ректор Харківського національного університету Віль Бакіров та Сергій Макеєв під час онлайн-конференції у період ковіду, 2020 рік

журналу «Соціологія: теорія, методи, маркетинг». І ще він був досвідченим рецензентом, у разі необхідності терпляче допомагав авторам удосконалювати тексти, консультував із широкого кола соціологічних питань.

Нагороди

В останнє десятиліття Сергій Макеєв отримав кілька нагород, якими пишався. 2014 року у складі авторського колективу він став лавреатом Державної премії в галузі науки і техніки з формулюванням «за розробку моніторингового проєкту Інституту соціології НАН України». 2020-го, з нагоди 70-річного ювілею, отримав Відзнаку Президії Національної академії наук України «За професійні здобутки» з формулюванням «за довголітню сумлінну працю, зразкове виконання посадових обов'язків, високу професійну майстерність та вагомий особистий внесок у забезпечення наукових досліджень».

* * *

Отже, в історії вітчизняної соціології Сергій Олексійович Макеєв залишиться у багатьох яскравих іпостасях – як один із засновників Інституту соціології НАН України; як провідний фахівець у галузі досліджень соціально-структурного напрямку (у колі інтересів якого перебували насамперед проблеми інституційної та класової структури суспільства, тенденції соціальної стратифікації, масштаби і напрями соціальної мобільності, динаміка різних аспектів соціальної нерівності, поколіннєвий аналіз соціальних феноменів, вплив надзвичайних подій на соціальні порядки); як завзятий організатор соціологічної науки, талановитий теоретик і методолог, яскравий викладач, продуктивний автор численних наукових праць, ініціатор і координатор низки порівняльних проєктів. І загалом – як інтелектуал, який зробив яскравий внесок у розвиток наукового потенціалу сучасної України.

Каталог основних публікацій

Загалом Сергій Олексійович Макеєв опублікував (за його підрахунками) 236 праць. Якщо взяти середнє за 47 років наукової кар'єри, то виходить 5 публікацій на рік. Багато це чи мало? Головне, що більшість із них були інновативними та резонансними. Одним із доказів цього є те, що на Google Scholar загальний рейтинг цитування Сергія Макеєва станом на грудень 2023 року (дата його смерті) становив 1736 посилань, h-індекс – 24 та i 10-індекс – 39. (До речі, станом на листопад 2024-го, дату виходу друком цієї книжки, зазначені показники збільшилися і становили відповідно 1869, 24, 42). Отже, за даними Google Scholar (найпоширенішої й найпоказовішої в українському науковому середовищі платформи), можна й далі відстежувати, як житимуть публікації та ідеї автора.

Нижче подано список вибраних праць Сергія Макеєва, яким він сам надавав статус «основних», оскільки розміщував їх на своїй сторінці на сайті Інституту соціології, регулярно згадував у своїх статтях чи у разі подання грантових заявок. Ці публікації систематизовано за рубриками – монографії, навчальна література, статті у періодичних виданнях і тези конференцій; водночас всередині цих рубрик праці подано за хронологією від ранніх до пізніших.

Упродовж свого наукового життя Макеєв видав багато монографій, але з них лише три індивідуальні⁹, а півтора десятка – колективні. (У розмовах він зазначав, що більше любить саме формат колективних видань; у відділі ще з часів Вілена Чорноволенка зберігалася традиція за результатами НДР готувати не лише звіт, а й колективну монографію). Нижче ок-

⁹ Першу індивідуальну монографію «Социальные перемещения в крупном городе» (1986) Сергій Макеєв підготував за результатами кандидатської дисертації, а в останню, яку оригінально назвав «Разрозненные социологические приближения» (2020), включив тематичні добірки статей останніх десяти років, які сам вважав важливими та гідними уваги в монографічному форматі. Також була книга з трьома прізвищами (Макеєв, Оксамитная, Швачко, 1999), яка теж вважається індивідуальною і має великий індекс цитування.

ремо подано перелік тих колективних монографій, які видані за редакцією Сергія Makeєва (він любив командну роботу, був чудовим редактором – тексти авторів книги від його редагування явно вигравали, інколи змінюючись до невпізнання; для колег често було отримати від нього запрошення у проєкт), а також тих, у яких він був співавтором (його тексти, завжди вчасно підготовлені й добре структуровані були окрасою будь-якої колективної праці). До речі, обкладинки книг за авторства Makeєва і за його редакцією можна побачити на форзацах цієї книги.

Навчальну літературу подано за тим самим принципом – Makeєв як редактор і як автор. Багато колег зазначали, що навчальний посібник «Соціологія» і хрестоматія «Людина і суспільство», видані за його редакцією 1999 року, були інноваційними для того часу.

Окремо згруповано праці з періодичних видань Інституту соціології, в яких Makeєв багато публікувався як автор, здається, не пропустивши ані року. Так, у межах однієї з рубрик зібрано всі його статті в журналі «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» – за статистикою з архіву часопису їх було 34 – від статті Makeєва є в найпершому числі 1998 року до останньої в його житті в № 1 2024-го. Співпраця з цим журналом тривала упродовж чверті століття – він був і постійним автором, і незмінним членом редакційної колегії, і безвідмовним рецензентом рукописів поданих до журналу статей. У рамках ще однієї рубрики зібрано його тексти до збірки наукових праць «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» (2000–2023).

Наприкінці представлено і низку тез конференцій – відібрано лише «знакові», ті, де вперше були оприлюднені нові теоретичні та методологічні ідеї, які в наступних його працях набули розвитку і визнання.

Варто зауважити, що Сергій Makeєв доволі часто писав у співавторстві, а його внесок у спільні тексти завжди був незаперечним і суттєвим. Серед його улюблених співавторів – Наталія Костенко, Світлана Оксамитна, Наталія Коваліско, Анна Домаранська, Ліна Малиш, Олена Симончук.

Зазначимо, що оформлення поданих нижче джерел уніфіковано за стандартом АРА, хоча зрозуміло, що впродовж довгого професійного життя Макеєва оформлення бібліографії неодноразово змінювалося. Проте останніми роками (після того, як стандартом АРА почала послуговуватися редакція журналу «Соціологія: теорія, методи, маркетинг») він надавав перевагу цьому стилю і зазначав, що він подобається йому своєю лаконічністю.

Індивідуальні монографії

- Макеєв, С. А. (1989). *Социальные перемещения в крупном городе*. Киев: Наукова думка.
- Макеєв, С. А., Оксамитная, С. Н., & Швачко, Е. В. (1996). *Социальные идентификации и идентичности*. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Макеєв, С.А. (2020). *Разрозненные социологические приближения*. Киев: Институт социологии НАН Украины.

Колективні монографії (за наук. ред. С. Макеєва)

- Макеєв, С. А. (Ред.). (1997). *Демоны мира и боги войны. Социальные конфликты в посткоммунистическом мире*. Киев: Политична думка.
- Макеєв, С. А. (Ред.). (1999). *Подвижность структуры: Современные процессы социальной мобильности*. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Макеєв, С. А. (Ред.). (2003). *Классовое общество. Теория и эмпирические реалии*. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Макеєв, С. А. (Ред.). (2006). *Новые социальные неравенства*. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Головаха, Е., & Макеєв, С. (Ред.). (2007). *Украинское общество в европейском пространстве*. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Макеєв, С. О. (Ред.). (2009). *Чорноволенко В. П. Про соціологію та соціальну структуру. Статті, інтерв'ю про нього, документи. До 80-річчя від дня народження*. Київ: Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології.
- Головаха, Е., Костенко, Н., & Макеєв, С. (Ред.). (2014). *Общество без доверия*. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Макеєв, С., & Оксамитна, С. (Ред.). (2017). *Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики*. Київ: Національний

університет «Києво-Могилянська академія», Інститут соціології НАН України.

Макеєв, С. & Коваліско, Н. (Ред.). (2022). *Перевесники Незалежності. Силуети покоління у часі та подіях*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Головаха, Є., & Макеєв, С. (Ред.). (2022). *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2022*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Головаха, Є., & Макеєв, С. (Ред.). (2023). *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Розділи в колективних монографіях

Макеєв, С. А. (1991). Восприятие социального статуса. В С. А. Войтович, С. А. Макеєв, & В. И. Тарасенко и др., *Путь в науку (социальные аспекты воспроизводства научных кадров)* (с. 82–96). Київ: Наукова думка.

Макеєв, С. А., & Симончук, О. В. (1991). Образ науки. В С. А. Войтович, С. А. Макеєв & В. И. Тарасенко и др., *Путь в науку (социальные аспекты воспроизводства научных кадров)* (с. 45–57). Київ: Наукова думка.

Макеєв, С. А. (1999). Социальная мобильность: теоретический и социальный контексты изучения. В С. А. Макеєв и др., *Подвижность структуры: современные процессы социальной мобильности* (с. 8–29). Київ: Інститут соціології НАН України.

Макеєв, С. А. (1999). Принуждение к подвижности. В С. А. Макеєв и др., *Подвижность структуры: современные процессы социальной мобильности* (с. 23–30). Київ: Інститут соціології НАН України.

Макеєв, С., & Харченко, Н. (1999). Движение к бедности. В С. А. Макеєв и др., *Подвижность структуры: современные процессы социальной мобильности* (с. 159–173). Київ: Інститут соціології НАН України.

Макеєв, С. А. (1999). Выборы в социологической перспективе. В Н. В. Костенко (ред.), *Медиа в выборах: между политикой и культурой (контент-анализ политической прессы)* (с. 7–21). Київ: Інститут соціології НАН України.

Макеєв, С. А. (1999). Модели социальной структуры или образы электората. В Н. В. Костенко (ред.), *Медиа в выборах: между политикой и культурой (контент-анализ политической прессы)* (с. 198–221). Київ: Інститут соціології НАН України.

Макеєв, С. А. (2003). Классовый анализ в современной социологии. В С. А. Макеєв (ред.), *Классовое общество. Теория и эмпирические реалии* (с. 11–41). Київ: Інститут соціології НАН України.

- Макеєв, С. А., & Куценко, О. Д. (2003). Народ, еліта, політичний клас. В С. А. Макеєв (ред.), *Класове общество. Теорія і емпіричні реалії* (сс. 164–177). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С. А. (2004). Структура пространства життєвих шансів і можливостей. В О. Д. Куценко (ред.), *Посткомуністическіє трансформації: вектори, ізмерення, содержание* (сс. 242–250). Харків: Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна.
- Макеєв, С. А. (2006). Нерівність в соціологіческій перспективі. В С. А. Макеєв (ред.), *Новіє соціальні нерівності* (сс. 14–42). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С., & Стукало, С. (2007). Класовіє конфігурації і особенності соціально-політических установок. В Е. Головаха & С. Макеєв (ред.), *Українське общество в європейськом пространстві* (сс. 105–131). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С. О. (2012). Сміслові порядки інтелектуальних практик. У Н. В. Костенко (ред.), *Сміслова морфологія соціуму* (сс. 124–151). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С., & Симончук, О. (2014). Класова структура сучасного суспільства. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Вектори змін українського суспільства* (сс. 110–134). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Костенко, Н., & Макеєв, С. (2014). Заключення: к соціології недовіря. В Е. Головаха, Н. Костенко & С. Макеєв (ред.), *Общество без доверия* (сс. 319–337). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С. (2017). До соціологічної інтерпретації сингулярності. В С. Макеєв & С. Оксамитна (ред.), *Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики* (сс. 15–41). Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С. (2017). Соціальні структури: складки, лімінальність, солідарності. У С. Макеєв & С. Оксамитна (ред.), *Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики* (сс. 42–65). Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», Інститут соціології НАН України.
- Kostenko, N., & Makeyev, S. (2018). Place and Time of Sociology. In V. Bakirov & Y. Golovakha (Eds.). *Ukrainian Sociology in the 21st Century: Theory, Methods, Research Results* (pp. 27–50). Kharkiv: V. N. Kazarin Kharkiv National University.
- Коваліско, Н., & Макеєв, С. (2020). Мінливі проєкції нерівності: глобальна, локальна, економічна, соціологічна. У С. Оксамитна, & О. Симончук (ред.), *Динаміка сприйняття соціальної нерівності в Україні:*

за даними Міжнародної програми соціальних досліджень 2009 і 2019 років (с. 27–82). Київ: Інститут соціології НАН України, Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Макеєв, С., & Симончук, О. (2020). Актуальна соціально-класова структура України як чинник цивілізаційної суб'єктності: порівняльна перспектива. У С. Пирожков, В. Смолій та ін. (ред.), *Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: національна доповідь* (с. 208–220). Київ: Ніка-Центр.

Макеєв, С., Івашенко, О., & Симончук, О. (2021). Споживання, сприйняття нерівності і соціальна диференціація оцінок здоров'я у період пандемії. У В. Степаненко (ред.), *Пандемія COVID-19 в Україні: соціальні наслідки* (с. 136–169). Київ: Інтерсервіс.

Макеєв, С. (2022). Соціологія соціальної структури покоління; Покоління в історико-соціологічній перспективі. У С. Макеєв & Н. Коваліско (ред.), *Перевесники Незалежності. Силуети покоління у часі та подіях* (с. 17–55). Київ: Інститут соціології НАН України.

Навчальна література ***(за наук. ред. С. Макеєва)***

Макеєв, С. А. (Ред.) (1999). *Человек и общество: хрестоматия*. Киев: Інститут соціології НАН України.

Макеєв, С. О. (Ред.) (1999). *Соціологія: навч. посібник*. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.

Макеєв, С. О. (Ред.) (2008). *Соціологія: навч. посібник* (4-те вид., перероб. і доп.). Київ: Товариство «Знання».

Макеєв, С. О. (Ред.) (2006). *Структурні виміри сучасного суспільства: навч. посібник*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Навчальна література

Макеєв, С. О. (1999). Соціальна структура. У С. О. Макеєв (ред.), *Соціологія: навч. посібник* (с. 92–135). Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.

Макеєв, С. О. (2008). Соціальна структура. У С. О. Макеєв (ред.), *Соціологія: навч. посібник* (4-те вид., перероб. і доп.), (с. 139–192). Київ: Товариство «Знання».

Макеєв, С. О., & Оксамитна, С. М. (2006). Соціальна мобільність у стратифікованому просторі. У С. О. Макеєв (ред.), *Структурні виміри сучасного суспільства: навч. посібник* (с. 190–208). Київ: Інститут соціології НАН України.

- Макеєв, С. О., & Костенко, Н. В. (2006). Моніторинг медіа: випадок політичної реклами. У Л. Скокова (ред.), *Культура – суспільство – особистість: навч. посібник* (сс. 202–242). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С. О., & Патракова, А. (2006). Регіональна специфікація соціокультурних відмінностей в Україні. У Л. Скокова (ред.), *Культура – суспільство – особистість: навч. посібник* (сс. 153–179). Київ: Інститут соціології НАН України.

**Статті у збірниках наукових праць
Інституту соціології**

- Макеєв, С. О. (1999). Процеси соціальної структуризації в сучасній Україні. У М. О. Шульга (ред.), *Українське суспільство на порозі третього тисячоліття* (сс. 214–231). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С. О., & Оксамитна, С. М. (2000). Громадянська компетентність населення України. У В. М. Ворона & А. О. Ручка (ред.), *Українське суспільство: моніторинг – 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали* (сс. 95–113). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С. О., & Оксамитна, С. М. (2001). Тенденції становлення середнього класу. У В. М. Ворона & М. О. Шульга (ред.), *Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців)* (сс. 278–285). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С. (2002). Про перспективи формування класового суспільства в Україні. У В. М. Ворона & М. О. Шульга (ред.), *Україна–2002. Моніторинг соціальних змін* (сс. 339–343). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С. (2003). Зміни у визначенні ситуації, що припадає на 1998 рік. У В. М. Ворона & М. О. Шульга (ред.), *Українське суспільство 1992–2003. Соціологічний моніторинг* (сс. 146–151). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С. (2004). Основні тенденції змін соціально-професійної структури суспільства. У В. М. Ворона & М. О. Шульга (ред.), *Українське суспільство 1992–2004. Соціологічний моніторинг* (сс. 22–25). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С. (2006). Поселенська стратифікація життєвих шансів. У В. М. Ворона & М. О. Шульга (ред.), *Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг* (сс. 56–61). Київ: Інститут соціології НАН України.

- Макеєв, С.О. (2008). Ціннісні орієнтації населення Росії та України. У В. М. Ворона & М. О. Шульга (ред.), *Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг* (сс. 176–185). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С.О. (2009). Суспільні настрої та оцінки фінансово-економічної кризи громадянами Росії та України. У В. М. Ворона & М. О. Шульга (ред.), *Українське суспільство 1994–2009. Соціологічний моніторинг* (сс. 22–31). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С.О. (2010). Соціально-економічна стратифікація в Україні: неадекватні оцінки, хибні пріоритети. У В. М. Ворона & М. О. Шульга (ред.), *Українське суспільство 1994–2010. Соціологічний моніторинг* (сс. 119–128). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С.О. (2011). Інституціональна теорія соціальних змін: загальні тенденції і український досвід. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг*. Том 1. (сс. 17–36). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С., & Малиш, Л. (2012). Уявлення громадян України про соціальну нерівність: глобальна перспектива. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг* (сс. 204–210). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С. (2013). Складні та простіші способи оцінювати стратифікованість суспільства. В. Ворона, М. Шульга (ред.), *Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг* (сс. 183–189). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Костенко, Н., & Макеєв, С. (2014). Збройний конфлікт на Сході та президентські вибори 2014 в українських телевізійних новинах. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 1 (15) (сс. 147–162). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С. (2015). Повсякденні практики часів війни та економії. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 2 (16) (сс. 91–97). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С. (2017). Негативна тенденція статусної самоідентифікації громадян. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 4 (18), (сс. 283–288). Київ: Інститут соціології НАН України.

- Макеєв, С. (2018). Сприйняття нерівності різними категоріями населення. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 5 (19), (сс. 205–209). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С., & Симончук, О. (2019). (Не)рівність і (не)справедливість в уявленнях населення України. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 6 (20), (сс. 45–56). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С. (2020). Неспішні зміни на краше у модальності соціальної самоідентифікації громадян України: 1994–2020. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Вип. 7 (21), (сс. 153–161). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С. (2021). Варіативна модальність статусного самовизначення. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності*. Вип. 8(22) (сс. 201–219). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Головаха, Є., Дембіцький, С., & Макеєв, С. (2022). Вступ. Соціологія надзвичайності. В Є. Головаха & С. Макеєв (ред.), *Українське суспільство в умовах війни: 2022 рік* (сс. 15–24). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С. (2022). Інституційний ландшафт воєнного стану. В Є. Головаха & С. Макеєв (ред.), *Українське суспільство в умовах війни: Рік 2022* (сс. 35–45). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С. (2022). Колаборації та колаборанти: структурна інтерпретація. В Є. Головаха & С. Макеєв (ред.), *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2022* (сс. 193–203). Київ: Інститут соціології НАН України; Інтерсервіс.
- Головаха, Є., & Макеєв, С. (2023). Вступ. Соціологічні розвідки в Інституті соціології НАН України у 2023 році. В Є. Головаха & С. Макеєв (ред.), *Українське суспільство в умовах війни: 2022 рік* (сс. 9–14). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С. (2023). *Соціальні структури воєнного стану в Україні*. Отримано з <https://i-soc.com.ua/ua/news/socialni-strukturi-voennogo-stanu-v-ukraini>

**Статті у журналі
«Соціологія: теорія, методи, маркетинг»**

- Макеєв, С. (1998). Структурна перспектива в сучасній соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1–2, 27–35.
- Макеєв, С. (1998). Рецензія на книгу «Зміна класової структури суспільства за умов його трансформації». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4–5, 255–256.
- Костенко, Н., & Макеєв, С. (1999). Вибори та медіа: легалізуючи публічну сферу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 78–92.
- Макеєв, С. (2000). Конструювання ідентичності в Трипіллі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 170–174.
- Макеєв, С. (2001). Класовий аналіз у сучасній соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 5–22.
- Макеєв, С. (2003). Соціальні інститути: класичні тлумачення й сучасні підходи до вивчення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 5–20.
- Макеєв, С., & Патракова, А. (2004). Регіональна специфікація соціокультурних відмінностей в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 109–125.
- Макеєв, С., & Прибиткова, І. (2005). Соціальна сфера українського села в умовах трансформації: спроба соціологічного аналізу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4.
- Макеєв, С. (2006). Статус класового аналізу у сучасній соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 82–91.
- Костенко, Н., & Макеєв, С. (2008). Місце та час соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 11–32.
- Костенко, Н., & Макеєв, С. (2008). Шановна Ірино Марківно. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 9–11.
- Макеєв, С., Патракова, А., & Домаранська, А. (2010). Диференціація і стратифікація населення України за сприйняттям ситуації нерівності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 85–100.
- Макеєв, С., & Оксамитна, С. (2011). Концепція інституціонально відтворених нерівностей. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 32–49.
- Макеєв, С. (2014). Соціальна структура і трансформації: пам'яті Т. І. Заславської. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 27–29.
- Макеєв, С. (2013). Огюст Конт: біля витоків соціологічної уяви. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 184–198.
- Костенко, Н., & Макеєв, С. (2014). З приводу соціології недовіри. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 3–15.

- Макеєв, С., & Домаранська, А. (2014). Стратифіковано-диференційована структура міського населення України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 42–65.
- Костенко, Н., & Макеєв, С. (2015). Новини часів війни й виборів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 3–23.
- Макеєв, С. (2016). Диференціація солідарностей в екстраординарних обставинах 2013–2015 років в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 3–25.
- Макеєв, С., & Оксамитна, С. (2016). Вступ: визначати стан суспільства і давати йому ім'я. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 201–210.
- Макеєв, С., & Коваліско, Н. (2017). Глобальний і локальний діалект наративу про нерівність. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 22–36.
- Макеєв, С. (2018). Аналіз події: «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 11–28.
- Коваліско, Н., & Макеєв, С. (2018). Економіка і соціологія нерівності: емпіричні свідчення глобальних тенденцій. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 5–24.
- Коваліско, Н., & Макеєв, С. (2019). Добробут і нерівність у порівняльній перспективі: випадок Польщі та України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 32–55.
- Макеєв, С. (2019). Секвестрування економічної нерівності: утопії співвідповідальності та розділеної відповідальності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 10–14.
- Макеєв С. (2019). Інтелектуали: три взірці ставлення до війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 158–177.
- Макеєв, С. (2020). Ми в нерівності та нерівність у нас. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 182–190.
- Коваліско, Н., Макеєв, С. (2020). Різноманітність і відносна автономність уявлень населення України про соціальну нерівність. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 33–50.
- Коваліско, Н., & Макеєв, С. (2021). Соціологія соціальної структури покоління. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 60–74.
- Коваліско, Н., & Макеєв, С. (2021). Покоління в історико-соціологічній перспективі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 5–20.
- Макеєв, С. (2021). Концепція класів у ранній праці Ф. Енгельса. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 73–87.
- Макеєв, С. (2022). Інституційні стани: норма, патологія, надзвичайність. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 22–39.
- Макеєв, С. (2022). Класики німецької та світової соціології у Першій світовій війні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 162–171.
- Макеєв, С. (2023). Апологетика культури як апологетика війни: випадок Вернера Зомбарта. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 42–55.

Макеєв, С. (2024). Структурні особливості суспільства у стані винятковості: К. Маркс, К. Шміт, Дж. Агамбен. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 7–25.

Статті в інших періодичних виданнях

- Макеєв, С. (1998). Процеси соціальної стратифікації в сучасній Україні. *Політична думка*, 2, 70–87.
- Макеєв, С. (2000). Современная Украина: гражданское сознание и политическое участие населения. *Политическая мысль*, 2, 12–18.
- Макеєв, С. (2001). Десятилетний кризис легитимности правящих элит. *Политическая мысль*, 3, 5–9.
- Макеєв, С. О., & Бурковський, І. В. (2001). Десять років економічної реформи очима експертів. *Політична думка*, 3, 58–65.
- Макеєв, С., & Оксамитная, С. (2012). Социальная подвижность без выравнивания шансов. *Отечественные записки*, 5(50), 111–122.
- Макеєв, С. (2013). Інституційна генерація насильства. *Філософська думка*, 2, 60–71.
- Макеєв, С., & Оксамитна, С. (2013). Класова та освітня мобільність в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. Вип. 7, 3–16.
- Макеєв, С., & Малиш, Л. (2013). Співвідношення сприйняття нерівностей та соціальних орієнтацій у населення різних країн. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. Вип. 7, 27–40.

Тези конференцій

- Макеєв, С., (2009). Что значит быть социологом сегодня. В Є. Головаха & О. Стегній (ред.), *Соціологія і суспільство сьогодні: матеріали Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н. В. Паніної* (сс. 29–50). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С. А. (2009). Метафора «ігри» в изучении и описании процессов стратификации. *Львівський соціологічний форум «Традиції та інновації в соціології»: збірник наукових праць* (сс. 22–27). Львів – Дрогобич: Посвіт.
- Макеєв, С. А. (2009). О наблюдении за структурами и структурном объяснении. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільствознавства: збірник наукових праць* (сс. 19–24). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.
- Макеєв, С. А. (2009). Метаморфозы социальной структуры. *Проблеми розвитку соціологічної теорії. Соціальна інтеграція та соціальні нерівності в контексті сучасних суспільних трансформацій: матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції* (сс. 11–17).

- Київ: САУ, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут соціології НАН України.
- Макеев, С. А. (2010). Состояние и перспективы исследований социальной стратификации. *Проблеми розвитку соціологічної теорії: матеріали VII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії: множинність сучасності та простори ідентичностей»* (сс. 12–17). Київ: Логос.
- Макеев, С. (2011). Інституційні інкубуси та еволюція суспільств. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна*, 5, 3–10.
- Макеев, С. (2015). Состояние украинского социума из перспективы социальной структуры. *Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерну: тези Міжнародної науково-практичної конференції з соціології* (сс. 21–23). Київ: НТУУ «КПІ».
- Макеев, С. (2016). Модерн в отечественном интерьере: состояние сингулярности. *Історична соціологія цивілізацій: модерн поміж демократією та нерівністю. Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції* (сс. 14–15). Київ: Політехніка.
- Макеев, С. (2021). Зміни у сприйнятті соціальної нерівності. У В. Степаненко, Г. Чепурко (ред.), *Соціальні наслідки пандемії COVID-19: соціологічні аспекти. Матеріали конференції* (сс. 24–30). Київ: Інтерсервіс.
- Макеев, С., & Коваліско Н. (2021). Соціальна нерівність і надзвичайні події. В С. Головаха, О. Стегній, & О. Максименко (ред.), *Глобальні та локальні кризи: переосмислюючи українське суспільство. Матеріали Міжнародних соціологічних читань пам'яті Н. Паніної* (сс. 52–63). Київ: Інститут соціології НАН України.

Науково-популярні матеріали на сайті Інституту соціології

- Макеев, С. (2022, жовтень). *Соціальні структури воєнного стану в Україні*. Отримано з: <https://i-soc.com.ua/ua/news/socialni-strukturi-voennogo-stanu-v-ukraini>.
- Макеев, С. (2022, 24 грудня). *Еміль Дюркгайм про морфологію мілітаризму*. Отримано з: https://isnasu.org.ua/popsci/003_Makeiev_-_Durkheim.php
- Макеев, С. (2023, 11 січня). *Війна в Україні в зарубіжній соціологічній науковій періодиці 2022 року*. Отримано з: https://isnasu.org.ua/popsci/004_Makeiev_-_Periodyka.php
- Макеев, С. (2023, 25 березня). *Патріотизм – інтерпретація Макса Вебера*. Отримано з: <https://isoc.com.ua/ua/news/patriotizm-interpretaciya-maksa-vebera>

Історія відділу соціальних структур

Розповіді у цій книзі історію відділу соціальних структур здається цілком доречним, адже з ним пов'язаний увесь 47-річний шлях Сергія Макеєва в науці – від аспіранта до очільника відділу впродовж 30 років. Це розповідь у трьох частинах: по-перше, про створення і діяльність відділу в радянський та пострадянський період; по-друге, про співробітників відділу різних років, які творили і творять вітчизняну науку в царині соціологічного дослідження соціальних структур і нерівностей; по-третє, про теми та результати виконаних впродовж 30 років науково-дослідних робіт, які були предметом колективної творчості та сумлінних дослідницьких практик.

Періоди становлення і розвитку

Від 1990 року, коли було засновано Інститут соціології НАН України, відділ соціальних структур є його науковим підрозділом. Однак історія відділу розпочалася значно раніше: він є спадкоємцем наукового колективу, який сформувався ще у 1967–1970-х роках під керівництвом Вілена Пилиповича Чорноволенка на базі відділу методології та методики конкретно-соціологічних досліджень Інституту філософії Академії наук УРСР. У складі Інституту соціології цей підрозділ отримав свою сучасну назву – відділ соціальних структур – і далі продуктивно розвивався під керівництвом Сергія Олексійовича Макеєва. Тож у розвитку відділу можна умовно виділити два періоди: радянський і пострадянський, які охоплюють останні десятиліття СРСР та перші 30 років незалежної України.

Якщо читач бажає докладніше ознайомитися з непростим шляхом інституціоналізації соціології у вітчизняній науці та з діяльністю відділу соціальних структур у контексті академічних інститутів і розвитку української соціології загалом, варто звернутися до книги, присвяченої Вілену Чорноволенку¹, до дисертації Олександра Рибщуна, яка висвітлює історію вітчизняної соціології від 1960-х до 2010-х², до двотомника «Академічна соціологія в Україні (1918–2018)»³, а також переглянути інтерв'ю з відомими соціологами, зібрані й опубліковані Романом Ленчовським⁴ та Олександром Рибщуном⁵.

Далі основну увагу приділимо радянському та пострадянському періодам. Однак стисло розповімо і про новітній етап у житті відділу (позначимо його як «період воєнної доби»), який розпочався 2024 року (в оновленому кадровому складі та з новою завідувачкою) і який свідчить про тяглість закладених наукових традицій та значний кадровий потенціал для їх реалізації.

¹ Макеєв, С. О. (Ред.). (2009). *Чорноволенко В. П. Про соціологію та соціальну структуру. Статті, інтерв'ю про нього, документи. До 80-річчя від дня народження*. Київ: Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології.

² Рибшун, О. В. (2008). *Українська соціологія: традиції, чинники, орієнтири розвитку (60-ті рр. XX ст. – початок XXI ст.)*: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.01 – теорія та історія соціології. Київ: Інститут соціології НАН України.

³ Ворона, В. (Ред.). (2018). *Академічна соціологія в Україні (1918–2018). У 2-х томах*. Київ: Інститут соціології НАН України.

⁴ Ленчовський, Р. (2009). Бесіди з В. Хмельком, В. Паніотто, С. Макеєвим. У С. О. Макеєв (Ред.), *Чорноволенко В. П. Про соціологію та соціальну структуру. Статті, інтерв'ю про нього, документи* (с. 87–174). Київ: Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології.

⁵ Рибшун, О. В. (2019). Експертні інтерв'ю з К. Грищенком, А. Ручкою, В. Хмельком, В. Паніотто, М. Чуриловим, В. Оссовським, С. Макеєвим, Є. Головахою, В. Тихоновичем, Л. Сохань, М. Шульгою. У В. Ворона (ред.), *Академічна соціологія в Україні (1918–2018). У 2-х томах. Т. 2: Спогади, інтерв'ю, статті* (с. 118–309). Київ: Інститут соціології НАН України.

Період радянський

За радянських часів традицію соціологічного дослідження соціальних структур у межах академічної науки було закладено у другій половині 1960-х років на базі Інституту філософії АН УРСР⁶. Тоді його очолював академік Павло Васильович Копнін, талановитий організатор і новатор радянської філософської науки. Саме він став ініціатором створення соціологічного підрозділу в академічному інституті, подолавши для втілення цього задуму в життя багато ідеологічних та кадрових викликів⁷. 1967 року за наказом Президії АН УРСР було засновано *відділ методології, методики і техніки конкретно-соціальних досліджень*, який очолив Мирослав Попович. Першими співробітниками відділу стали випускники історико-філософського факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка – Микола Сакада, Лариса Аза, Володимир Волович, Микола Мокляк і Володимир Войцехівський, а першим аспірантом – Анатолій Ручка. Молодий колектив активно взявся до справ і вже протягом першого року провів кілька соціологічних досліджень на Львівському телевізійному заводі, результати яких було визнано успішними і замовниками, і науковцями.

Проте вже рік по тому, в 1968-му, відбулися кадрові рокування: Павло Копнін переїхав до Москви й очолив Інсти-

⁶ У 1920–1930-х роках дослідження соціальних структур здійснювали науковці Всеукраїнської академії наук, зокрема Українського соціологічного інституту (докладно див.: Бурлачук, В., & Степаненко, В. (2018). Українська академічна соціологія у 2018–1920-х роках. У В. Ворона (ред.), *Академічна соціологія в Україні (1918–2018)*. У 2-х т. Т. 1: *Історія становлення та розвитку* (с. 9–81). Київ: Інститут соціології НАН України; Шелухін, В. (2024). Український соціологічний інститут: фракційна політика, наука та спецслужби у становленні української соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 110–157). Проте зі зрозумілих причин ця академічна традиція не мала тяглості надалі.

⁷ Про роль Павла Копніна в цьому процесі докладно розповідає багаторічний заступник директора Інституту філософії НАН України Петро Йолон (Павло Копнін та українська філософська думка. *Філософська думка*, 2009, 3, 53–70), а також Анатолій Ручка під час інтерв'ю Олександрі Рибшуну (Академічна соціологія, 2019: с. 194–201).

тут філософії АН СРСР; на його місце заступив Володимир Шинкарук, який до того був деканом згаданого вище факультету університету; Мирослав Попович, філософ за фахом і покликанням, очолив відділ логіки наукового пізнання, а керівником відділу конкретних соціологічних досліджень наприкінці 1968 року був обраний за конкурсом Вілен Чорноволенко, до того знаний викладач університету.

До першого складу співробітників відділу, крім згаданих вище випускників університету (М. Сакада, Л. Аза, В. Волович, М. Мокляк, В. Войцехівський і А. Ручка⁸) входили також Юрій Сікорський, Михайло Лойберг, Володимир Оссовський, Володимир Піддубний, Володимир Паніотто, Кирило Грищенко, Микола Чурилов, Валентин Тарасенко та Володимир Матусевич.

Наукові проекти колективу від самого початку мали як академічне, так і практичне спрямування. Упродовж 1970-х років співробітники активно займалися прикладними соціологічними дослідженнями проблем виробничих колективів, зокрема на Львівському телевізійному заводі, заводі «Комуніст», Південно-Західній залізниці, заводі порційних автоматів. Вже перші їхні розробки здобули визнання (наприклад, створений 1970 року «перспективний план соціального розвитку підприємства» Львівського телевізійного заводу отримав золоту медаль на ВДНГ у Москві). Керівники різних промислових підприємств регулярно зверталися із заявками щодо проведення соціологічних досліджень на госпдоговірних заводах. Перша колективна монографія відділу «Соціальні проблеми виробничого колективу (з досвіду соціологічних досліджень)» (Київ: Наукова думка, 1972) містила узагальнення результатів цих досліджень.

Паралельно з прикладними розробками виконувались науково-дослідні роботи (НДР) академічної спрямованості, зокрема, щодо дослідження соціально-професійних орієнта-

⁸ Анатолій Ручка першим у складі відділу захистив кандидатську дисертацію, однак за спеціальністю «науковий комунізм», оскільки спеціалізованої ради соціологічного профілю на той час у Києві ще не було.

цій, мотивів та цінностей робітників і молоді⁹, а також методичних питань надійності соціологічної інформації й побудови вибірки. Пріоритетною тоді вважалася проблематика соціально-професійних орієнтацій, яку спершу розробляли в контексті економічних реформ, оскільки вона визнавалася стратегічно важливою для дослідження впливу науково-технічного прогресу на суспільство. На основі цих напрацювань у 1973 році було сформульовано ширшу академічну тему НДР – «Суспільний престиж масових професій та його вплив на відтворення соціальної структури розвинутого соціалістичного суспільства», реалізація якої відбувалася під егідою московського Інституту конкретно-соціологічних досліджень¹⁰. Публікації за результатами цих проєктів вважають знаковими та етапними як для відділу, так і для української радянської соціології¹¹. Згідно з думкою дослідників, у середині 1970-х років вітчизняні соціологи під керівництвом Вілена Чорноволенка «нарешті вийшли на дійсно академічний рівень наукових досліджень» (Рибшун, 2008: с. 40).

Загалом у 1970-х роках було опубліковано значну кількість як індивідуальних, так і колективних монографій¹², які

⁹ Соціально-професійними орієнтаціями молоді займалися дві групи співробітників: одна група (Анатолій Ручка, Лариса Аза, Володимир Піддубний) вивчала робітничу молодь, а інша (Вілен Чорноволенко, Володимир Осовський, Володимир Паниотто, Володимир Матусевич) – шкільну.

¹⁰ Докладно про це див.: Рибшун, О. (2007). Формування передумов української академічної соціології за радянської доби. *Соціальні виміри суспільства*, вип. 10. Київ: Інститут соціології НАН України.

¹¹ Передусім це монографія: Чорноволенко, В., Осовський, В., Паниотто, В. (1979). *Престиж профессий и проблемы социально-профессиональной ориентации молодежи*. Київ: Наукова думка.

¹² Чорноволенко, В. П. (Ред.). (1972). *Соціальні проблеми виробничого колективу (з досвіду соціологічних досліджень)*. Київ: Наукова думка; Чорноволенко, В. Ф., Назимов, И. П. и др. (1974). *Проблемы профориентации и профотбора*. Київ: Наукова думка; Осовський, В. Л. (1973). *Активність трудящих в управлінні виробництвом*. Київ: Наукова думка; Паниотто, В. И. (1974). *Структура межличностных отношений*. Київ: Наукова думка; Волович, В. И. (1974). *Надежность информации: проблемы методологии*. Київ: Наукова думка; Чорноволенко, В., Осовський, В., & Паниотто, В. (1979). *Престиж профессий и проблемы социально-*

принесли дослідникам відділу першої хвилі заслужену славу та були визнані ґрунтовними й новаторськими. Більшість із них виходили у видавництві «Наукова думка».

У цей період науковці відділу формували зв'язки та розширювали співпрацю з соціологічними підрозділами на союзному й республіканському рівнях. Дослідники відділу відчували себе першопрохідцями, адже в українській радянській науці не було тяглості соціологічної думки, тому орієнтувалися вони не на національні наукові традиції, а на здобутки радянських, передусім російських соціологів (теж першопрохідців на своїх теренах). До слова, саме через спільне наукове середовище основні публікації українських дослідників виходили російською мовою. Серед радянських соціологів авторитетом користувалися представники ленінградської школи (Володимир Ядов, Овсей Шкаратан, Леонід Бляхман), новосибірської (Тетяна Заславська, Розаліна Ривкіна), московської (Андрій Здравомислов, Геннадій Осіпов), а також естонської (Мікк Тітма, Арвідас Матульоніс, Еллу Саар)¹³. З цими науковцями співробітники відділу підтримували зв'язки, зокрема беручи участь у перших соціологічних

професійної орієнтації молодіжні. Київ: Наукова думка; Ручка, А. (1976). *Соціальні цінності і норми*. Київ: Наукова думка; Аза, Л., Поддубний, В., & Ручка, А. (1978). *Ціннісні орієнтації робочої молодіжні*. Київ: Наукова думка.

¹³ Серед знакових публікацій зазначених соціологів: Здравомислов, А. Г., Рожин, В. П., & Ядов, В. А. (Ред.). (1967). *Человек и его работа: социологическое исследование*. Москва: Мысль; Ядов, В. А. (1972). *Социологическое исследование: методология, программы, методы*. Москва: Наука; Осипов, Г. В. (Ред.). (1976). *Рабочая книга социолога*. Москва: Наука; Шкаратан, О. И., & Бляхман, Л. С. (1968). *Подбор и расстановка кадров на предприятии*. Москва: Экономика; Шкаратан, О. И. (1970). *Проблемы социальной структуры рабочего класса СССР (историко-социологическое исследование)*. Москва: Мысль; Шкаратан, О. И., & Бляхман, Л. С. (1973). *НТР, рабочий класс, интеллигенция*. Москва: Политиздат; Шкаратан, О. И. (1978). *Промышленное предприятие. Социологические очерки*. Москва: Мысль; Заславская, Т. И., & Ривкина, Р. В. (Ред.). (1974). *Методологические проблемы социологического исследования мобильности трудовых ресурсов*. Новосибирск: Наука; Титма, М. Х. (1976). *Выбор профессии как социальная проблема*. Москва: Мысль.

конференціях і конгресах, у тому числі закордонних, як-от у місті Варні. Водночас відділ співпрацював із соціологічними колективами різних українських вишів, які очолювали Олена Якуба (Харків), Ірина Попова (Одеса), Михайло Гончаренко (Київ).

У середині 1970-х років до відділу приєдналися – спочатку як аспіранти, а після захисту дисертацій як молоді дослідники – Сергій Войтович, Сергій Makeєв, Олександр Вишняк, Віктор Небоженко, Сергій Стукало, Наталія Костенко та Наталія Лавріненко. У своєму інтерв'ю Олександр Рибщуну Сергій Makeєв зазначив, що соціологічний підрозділ Інституту філософії на той час перебував на етапі активного розширення: в аспірантурі навчалося понад десять фахівців зі спеціальності «прикладна соціологія», науковим керівником багатьох із них був Вілен Чорноволенко. Ці аспіранти стали першим поколінням «професійних соціологів», які в межах відділу формували так звану другу хвилю дослідників.

Отже, протягом десятиліття відділ методології, методики та техніки конкретно-соціальних досліджень був основою та єдиною в Україні базою для підготовки фахових соціологів, а також для реалізації відомчих і госпдоговорних соціологічних проєктів. Тут здійснювалися апробація й розвиток теоретико-методологічних підходів до дослідження широкого кола соціологічних питань, зокрема соціоструктурної проблематики.

Упродовж 1970-х років в Інституті поступово зростала чисельність професійних кадрів, і до кінця цього десятиліття розпочався новий етап інституціоналізації української академічної соціології. Цей етап ознаменувався диференціацією відділів, які почали спеціалізуватися на окремих галузях соціології, а також розширенням дослідницьких напрямів. Так, у 1979 році відділ конкретно-соціологічних досліджень був реорганізований у три підрозділи: *відділ соціологічних досліджень праці* під керівництвом Вілена Чорноволенка, *відділ досліджень соціально-професійних орієнтацій*, який очолював Володимир Оссовський, і *відділ соціальних проблем*

управління під керівництвом Кирила Грищенка. Також було створено *відділ філософських проблем соціальної психології*, яким керувала Лідія Сохань.

Далі йтиметься про історію *відділу соціологічних досліджень праці*, який очолював Вілен Чорноволенко, адже саме він вважається попередником сучасного відділу соціальних структур. Як і інші новостворені підрозділи, його діяльність була спрямована, за традицією минулого десятиліття, на поєднання академічних та прикладних (госпдоговірних) досліджень. Зокрема, у 1978 році стартував масштабний багаторічний проєкт співпраці з Чорноморським суднобудівним заводом у місті Миколаєві. Цей проєкт мав на меті комплексне вивчення всіх аспектів життєдіяльності трудового колективу, щоб розробити механізми оптимального використання соціальних ресурсів цього великого підприємства.

Відділ соціологічних досліджень праці, цілком виправдовуючи свою назву, зосереджувався передусім на проблемах соціології праці та престижу професій, а також на розробці відповідних методологічних і методичних питань. У своїх інтерв'ю 2010-х років дослідники (зокрема, С. Макеєв, В. Паніотто, А. Ручка) пояснювали вибір саме цієї тематики тим, що в умовах жорсткого ідеологічного контролю над діяльністю соціологів та інших представників суспільних наук, вона вважалася менш політизованою і менш піддавалася партійному та самоцензуруванню, ніж, наприклад, дослідження в галузі соціальної структури або соціології політики.

Отже, з кінця 1970-х до середини 1980-х років основними напрямками досліджень цього колективу були: трудова мобільність зайнятого населення; динаміка престижу й привабливості професій; задоволеність працею і трудові орієнтації працівників підприємств; соціальні потреби, цінності та норми населення; відтворення професійно-кваліфікаційної структури мешканців міст та соціально-професійної мобільності працівників, а також проблеми методики соціологічних досліджень. За результатами цих проєктів було

опубліковано низку ґрунтовних монографій і журнальних статей¹⁴.

Слід зазначити, що в цей період співробітники відділу вперше в Україні здійснили емпіричні дослідження моніторингового типу, зокрема щодо трудових ресурсів в динаміці (1979–1985) і репрезентативні загальноміські опитування престижу та привабливості професій в місті Києві (1975 і 1985), вперше застосувавши комбінований збір соціологічної інформації за допомогою інтерв'ю за місцем проживання та поштових опитувань.

Через п'ять років, 1984-го, відбулася реструктуризація Інституту філософії АН УРСР: у його складі з'явилося Відділення соціології, яке об'єднувало вже шість профільних підрозділів¹⁵. Ще через два роки, у 1986-му, відділ соціологічних досліджень праці змінив назву на «*відділ досліджень соціальних структур*». Нова назва відображала прагнення і кадрову спроможність колективу вивчати масштабні суспільні явища і процеси. У цей час продовжували дослідження й публікації з проблематики трудової мобільності, динаміки престижу професій, мотивації праці та відтворення наукових кадрів¹⁶. Проте, з середини 1980-х років, із початком

¹⁴ Тарасенко, В. І. (1982). *Социальные потребности личности: формирование, удовлетворение, развитие*. Київ: Наукова думка; Паніотто, В. І., & Максименко, В. С. (1982). *Количественные методы в социологических исследованиях*. Київ: Наукова думка; Чорноволенко, В. П., Макеев, & С. О., Вишняк, О. І. (1982). Трудовий потенціал міста: проблеми відтворення та використання. *Філософська думка*, 4; Чорноволенко, В. П., Осовський, В. Л., & Паніотто, В. І. (1983). Динаміка престижу і привабливості професій. *Філософська думка*, 4; Аза, Л., Макеев, С., Поддубний, В. и др. (1982). *Квалификация и трудовые ориентации работников*. Київ: Наукова думка; Чорноволенко, В. Ф. (1984). *Семья и воспроизводство структуры трудовой занятости (опыт социологического исследования)*. Київ: Наукова думка.

¹⁵ У 1984–1986 роках посаду керівника Відділення соціології у статусі заступника директора Інституту філософії АН УРСР і водночас завідувача відділу соціологічних досліджень праці обіймав Вілен Чорноволенко. 1987 року Відділення очолив академік Юрій Пахомов.

¹⁶ Вишняк, А. І. (1986). *Личность: соотношение трудового потенциала и системы потребностей (социологический анализ)*. Київ: Наукова думка; Макеев, С. А. (1989). *Социальные перемещения в крупном городе*. Київ: Наукова думка;

перебудови та після аварії на Чорнобильській АЕС, дослідники мали адаптувати свої науково-дослідні роботи до нових реалій. Відтак, актуальності набули теми, пов'язані з масштабними суспільними змінами, спричиненими як політичними реформами, так і наслідками техногенної катастрофи, що вплинули на кожний аспект життя українського суспільства.

У 1980-х роках дещо змінився й кадровий склад відділу, зокрема до нього приєдналися (спочатку як аспіранти) нові співробітники – Світлана Оксамитна, Ігор Галін, Олена Симончук та Олена Швачко. Вони стали представниками вже третього покоління дослідників відділу, але першими, хто після закінчення аспірантури здобув науковий ступінь кандидата соціологічних наук саме за профільною спеціальністю – «соціальні структури, соціальні інститути і спосіб життя».

Отже, протягом двох радянських десятиліть відбулася інституціоналізація соціально-структурного напрямку соціології в межах академічної науки, що супроводжувалося динамічними змінами в дослідницькій та організаційній діяльності відділу. Кожні десять років змінювалася його назва, що відображало розвиток наукової тематики: «відділ методології, методики і техніки конкретно-соціальних досліджень» (з 1967 року), «відділ соціологічних досліджень праці» (з 1978-го) та «відділ дослідження соціальних структур» Відділення соціології Інституту філософії АН УРСР (з 1986 року). Ці зміни свідчили про еволюцію наукової тематики від суто практичної орієнтації на потреби економічних реформ до глибокого теоретичного та емпіричного аналізу соціальної структури суспільства.

Кадровий склад відділу постійно оновлювався, зокрема шляхом переходів між соціологічними відділами, але Вілен Чорноволенко продовжував об'єднувати навколо себе чис-

Войтович, С. А. (1989). *Динамика престижа и привлекательности профессий*. Киев: Наукова думка; Ручка А. А., & Сакада Н. А. (1988). *Стимулирование и мотивация труда на промышленном предприятии*. Киев: Наукова думка; Черноволенко, В. Ф. (Ред.). (1988). *Межгенерационная трудовая мобильность*. Киев: Наукова думка; Макеев, С. (Ред.). (1991). *Путь в науку (социальные аспекты воспроизводства научных кадров)*. Киев: Наукова думка.

ленних учнів і послідовників. Співробітники відділу, особливо представники першої та другої хвиль, здобувши науковий досвід і суспільний авторитет, зробили значний внесок у визнання соціології як окремої галузі академічної науки. На офіційному рівні це відбулося 1990 року, коли було засновано Інститут соціології НАН України.

Період пострадянський

Відтоді розпочався пострадянський період в історії відділу, який відзначався неабиякою турбулентністю. Причиною цього було не стільки те, що співробітники мали адаптуватися до нової інституції та адреси (до слова, у 1990-х відділ двічі змінював міську локацію), а передусім радикальні зміни у суспільному та повсякденному житті новоствореної незалежної держави, які відбувалися ледь не щодня. Дослідники, попри методологічний і методичний прогрес, досягнутий у попередні десятиліття, під час вивчення сучасних соціальних явищ і процесів зіткнулися з серйозними теоретичними й методологічними викликами.

Тепер їхня увага зосередилася на трансформації старих і формуванні нових соціальних інститутів (зокрема, переході від планової до ринкової економіки, від однопартійної до багатопартійної системи, від державної до приватної власності), на зміні класової структури (традиційний робітничий клас, селянство та інтелігенція поступалися місцем найманним працівникам, роботодавцям і самозайнятим), а також на аналізі нових соціальних груп та категорій (зокрема безробітних, трудових мігрантів, соціальних верств – багатих, середніх і бідних) та організацій (традиційні та незалежні профспілки, асоціації роботодавців, партії різної ідеології). Зняття ідеологічних табу відкривало шлях до опанування західних теоретико-методологічних підходів у дослідженні соціальної стратифікації та мобільності, розробки власних концепцій, створення надійних емпіричних баз, розвитку міжнародних зв'язків і інтеграції у світову дослідницьку спільноту.

У 1990-х роках відділ зазнав численних організаційних змін. У 1992 році Вілен Чорноволенко передав керівництво відділом своєму учню і багаторічному колезі Сергію Макеєву, який того року захистив докторську дисертацію. Колектив відділу, до якого входили Сергій Войтович, Сергій Стукало, Наталія Лавріненко, Світлана Оксамитна, Олена Швачко та Олена Симончук, поповнили Ірина Прибиткова, Володимир Матусевич, Ольга Іващенко та Олексій Беленок. Тоді ж відділ отримав лаконічнішу назву – *«відділ соціальних структур»*. У період 1992–1996 років відділ складався з двох підрозділів: «сектор соціальної стратифікації», яким керував Вілен Чорноволенко, та «сектор соціальної мобільності», очолюваний Сергієм Макеєвим. Згодом ці сектори були ліквідовані, і відділ став єдиною структурною одиницею. Важливо зазначити, що саме в цей період сформувався стабільний кадровий склад відділу, який залишався незмінним протягом наступних трьох десятиліть.

До слова, впродовж більш як півстоліття існування відділу у складі двох академічних інститутів він мав три територіальні локації – на вулицях Трьохсвятительській, Михайлівській та Шовковичній. Однак, за всіх переїздів, завжди залишався у центрі Києва, неподалік від вікових історичних пам'яток (Золотих воріт, Софіївського і Михайлівського соборів) та «центрів ухвалення рішень» (Міністерства закордонних справ, Адміністрації Президента, Верховної Ради України). Останні 20 років відділ розміщується у центрі урядового кварталу, на другому поверсі будинку № 12 по вул. Шовковичній у кімнаті 212. Під нашими вікнами йшло неспішне мирне життя і розгорталися майдани та натепер війна. І це символічно, адже науковці відділу вивчали соціальні структури та їхню динаміку на зламі епох, під впливом реформ, техногенних катастроф, епідемій, громадянських рухів, революційних подій майданів і російсько-української війни.

Загалом, доля відділу складалася доволі успішно завдяки як талановитим та відданим справі співробітникам, так і

ефективним та далекоглядним керівникам. З 1968 року більш як два десятиліття відділ очолював Вілен Чорноволенко, а з 1992-го впродовж 30 років – Сергій Макеєв. Ці знані дослідники соціально-структурної проблематики та водночас продуктивні організатори вітчизняної соціології започаткували й розвинули наукову школу (хоча ніколи не претендували на таку честь¹⁷). Загалом вони підготували більш як три десятки кандидатів та майже десяток докторів соціологічних наук – переважно за фаховою спеціальністю, яка у ВАКу спочатку мала назву «соціальні структури, соціальні інститути і спосіб життя» (22.00.04), а потім – «соціальні структури та соціальні відносини» (22.00.03). Безперечно, Чорноволенко і Макеєв заклали й підтримували певні дослідницькі традиції відділу, спрямовуючи тематику наукових проєктів і відповідні теоретичні, методологічні й емпіричні підходи, а понад те сформували філософію, ідеологію та культуру наукової праці і колективної творчості.

Співробітники відділу завжди активно публікувалися: загалом у їхньому науковому доробку – близько 20 колективних та індивідуальних монографій. Свідомо дотримувалися традиції – за результатами кожної НДР видавати як мінімум одну колективну монографію (їхній перелік – у підрозділі про НДР відділу). Одноосібні монографії готували або за результатами дисертаційного дослідження, або (традиція останнього десятиліття) на її основі захищали докторську дисертацію. Щороку подавали статті в інститутський збірник «Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін». Науковці відділу оприлюднили сотні статей у фахових виданнях України, але найбільш активно публікувалися в інститутському часописі «Соціологія: теорія, методи, маркетинг», свідомо намагаючись своїми ґрунтовними текстами підтримувати вітчизняні періодичні видання. Проте в цей період не так багато статей

¹⁷ Сергій Макеєв, скоріше, заперечував наявність шкіл у вітчизняній соціології, зокрема див.: Рибшун, О.В. (2019). Експертне інтерв'ю з С. Макеєвим. У В. Ворона (Ред.), *Академічна соціологія в Україні (1918–2018). У 2-х т. Т. 2: Спогади, інтерв'ю, статті* (сс. 293–295). Київ: Інститут соціології НАН України.

подавали до закордонних журналів, індексованих провідними наукометричними базами даних, що натеper сприймається як великий недолік. Займалися також і перекладами праць знаних західних соціологів. Зокрема, Світлана Оксамитна була перекладачкою і науковою редакторкою українськомовного перекладу фундаментальної книги Мелвіна Кона і його колег про соціальні структури і особистість¹⁸, а також науковою редакторкою перекладу відомої монографії Майкла Кіммеля «Гендероване суспільство»¹⁹. Олена Симончук, отримавши у видавництві Cambridge University Press авторські права, зробила переклад українською книги «Підходи до класового аналізу видатного американського соціолога Ерика Оліна Райта»²⁰.

Науковці відділу завжди були активними в обговоренні результатів своїх досліджень під час різноманітних наукових заходів, насамперед на Львівському соціологічному форумі, Харківських соціологічних читаннях, спільній конференції з проблем розвитку соціологічної теорії Інституту соціології НАН України і факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Водночас співробітники відділу не так часто, але й самі ініціювали певні наукові заходи. У 2010-х роках Олена Симончук стала організаторкою двох інститутських заходів із класової проблематики²¹. 2012 року відбулася міжнародна конференція «Класові інтереси та класові дії: теорії, практики, досвід вітчизняних досліджень», на якій зробив доповідь американський соціо-

¹⁸ Кон, М. Л. (2007). *Соціальні структури і особистість: дослідження Мелвіна Л. Кона і його співпрацівників*, пер. з англ. за наук. ред. В. Хмелька & С. Оксамитної. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

¹⁹ Кіммель, М. (2003). *Гендероване суспільство*, пер. з англ. С. Альошкіної. Київ: Сфера.

²⁰ Райт, Е. О. (Ред.). (2019). *Підходи до класового аналізу*, переклад з англ. О. Симончук. Київ: Інститут соціології НАН України.

²¹ Докладно про ці конференції можна дізнатись з таких публікацій: Симончук, О. (2012). Час класової мобілізації? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 186–204; Симончук, О. (2016). Стан і перспективи вивчення соціальних класів: міждисциплінарна конференція. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 211–226.

лог, экс-президент Міжнародної соціологічної асоціації Майкл Буравой. 2016 року було проведено Всеукраїнську міждисциплінарну конференцію «Соціальні класи в Україні: напрями теоретичних і емпіричних досліджень» (2016), участь в якій взяли дослідники Інституту історії України НАН України, зокрема Станіслав Кульчицький, Оксана Юркова, Віктор Єфименко, і в межах якої презентували і обговорювали колекцію радянського плакату з класової тематики.

Співробітники відділу намагалися також бути публічними соціологами: найактивнішими у спілкуванні з представниками медіа були Ірина Прибиткова, Ольга Іващенко і Наталія Лавриненко.

Майже всі члени колективу активно викладали в університетах, насамперед у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка та Національному університеті «Києво-Могилянська академія», а також у Вищій школі соціології при Інституті соціології. Вони стали ініціаторами та співавторами перших українськомовних підручників, які вийшли у другій половині 1990-х років. Так, Ірина Прибиткова була авторкою першого підручника з демографії (1995), який і досі залишається популярним²². П'ятеро співробітників відділу (Вілен Чорноволенко, Володимир Оссовський, Сергій Макеєв, Олена Симончук та Світлана Оксамитна) становили майже половину авторського колективу навчального посібника «Соціологія» за редакцією Сергія Макеєва, який з 1999 до 2008 року витримав чотири видання²³. Сергій Макеєв був також автором першої в Україні хрестоматії з соціології²⁴, для якої зробив власні переклади деяких текстів класиків соціологічної думки. Ольга Іващенко була ініціатор-

²² Прибиткова, І. М. (1995). *Основи демографії. Підручник для студентів вищих навчальних закладів*. Київ: АртЕк.

²³ Макеєв, С. О. (Ред.). (1999). *Соціологія: навч. посібник*. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана; Макеєв, С. О. (Ред.). (2008). *Соціологія: навч. посібник* (4-ге вид., перероб. і доп.). Київ: Товариство «Знання».

²⁴ Макеєв, С. А. (Ред.). (1999). *Человек и общество: хрестоматия*. Киев: Институт социологии НАН Украины.

кою та науковою редакторкою перекладу українською мовою підручника «Соціологія» авторитетного британського вченого Ентоні Гіденса²⁵, який на початках становлення соціологічної освіти в Україні став базовим для багатьох вітчизняних університетів. 2006 року під егідою Вищої школи соціології науковці відділу підготували посібник «Структурні виміри суспільства»²⁶, який також користувався популярністю серед університетських викладачів та аспірантів.

Багато співробітників відділу обіймали важливі посади в Інституті соціології та інших соціологічних установах. Сергій Стукало протягом багатьох років (1996–2019) працював вченим секретарем Спеціалізованої вченої ради із захисту кандидатських і докторських дисертацій. Ольга Іващенко упродовж п'яти років (1997–2002) була заступницею головного редактора провідного українського фахового часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг», зробивши значний внесок у формування його концепції та видавничий розвиток. Наталія Лавриненко очолювала одну з перших громадських організацій «Київський дослідницький і консультаційний Гендерний Центр», яка об'єднувала науковців у сфері гендерних досліджень і сприяла популяризації цих знань в українському суспільстві. Світлана Оксамитна з кінця 1990-х років брала активну участь у розвитку соціологічної освіти в Національному університеті «Києво-Могилянська академія», працюючи на різних посадах – від викладачки до завідувачки кафедри, деканки факультету соціальних наук.

Науковці відділу завжди прагнули розвивати міжнародні зв'язки, що сприяли б теоретико-методологічному прогресу в соціоструктурних дослідженнях. З цією метою вони активно долучалися до різноманітних форм міжнародної співпраці. Зокрема, проходили, особливо у 1990–2000-х роках, стажування у західних університетах: найактивнішими в цьому

²⁵ Гіденс, Е. (1999). *Соціологія: підручник*, пер. з англ. за наук. ред. О. Іващенко. Київ: Основи.

²⁶ Макеев, С. О. (Ред.) (2006). *Структурні виміри сучасного суспільства: навч. посібник*. Київ: Інститут соціології НАН України.

були Сергій Макеєв, Світлана Оксамитна та Ольга Іващенко. Реалізовували спільні дослідницькі проєкти, наприклад, Ірина Прибиткова протягом багатьох років плідно співпрацювала з університетськими центрами вивчення питань міжнародної трудової міграції в країнах Центральної та Східної Європи, зокрема в Польщі, Чехії, Словаччині та Угорщині. Співробітники відділу також ставали членами професійних асоціацій: Світлана Оксамитна та Олена Симончук приєдналися до дослідницького комітету RC28 «Соціальна стратифікація і мобільність» Міжнародної соціологічної асоціації, а Ольга Іващенко, Олена Симончук і Анна Домаранська долучилися до різних комітетів Європейської соціологічної асоціації. Крім того, вони активно брали участь у міжнародних конференціях, виступаючи з доповідями.

З 1990-х років у відділі незмінно домінувало прагнення брати участь у масштабних міжнародних соціологічних проєктах: присутність там України як повноправного члена відкривала можливість широкої порівняльної перспективи і закладала велику низку показників для моніторингу соціально-структурних змін українського суспільства²⁷. Першим таким досвідом (з ініціативи колишнього співробітника відділу в Інституті філософії АН УРСР Ігоря Галіна, який на початку 1990-х переїхав до Великої Британії) була участь у трьох хвилях проєкту «Ставлення до перетворень» («Attitudes to Change Project») у партнерстві з Nuffield College, Oxford – 1993, 1995 та 1998 років. Це відкрило можливість практичного опанування західної методології класового аналізу, зокрема вміння конструювати у масивах даних класову схему британського соціолога Джона Голдторпа, яка є золотим стандартом визначення соціально-класової позиції людини в європейських країнах. Результати застосування цієї методології до аналізу проблем соціальної стратифікації та мобільності постра-

²⁷ Про важливість цих емпіричних проєктів для інституціалізації класового аналізу у вітчизняній соціології див.: Симончук, О. (2018). *Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу* (сс. 53–68). Київ: Інститут соціології НАН України.

дянського українського суспільства набули відображення в публікаціях Сергія Макеєва, Світлани Оксамитної та Олени Симончук²⁸.

Від 2005 року Інститут соціології брав участь у проєкті «Європейське соціальне дослідження» (European Social Survey, ESS), у п'яти його хвилях (2005–2013). Національними координаторами були Євгеній Головаха, Наталія Паніна та Андрій Горбачик. Співробітники відділу соціальних структур також виконували важливу роль, забезпечуючи в масиві кожної хвилі кодування низки соціоструктурних змінних – освітньої, професійної та галузевої належності респондентів і членів їхніх родин. Це потребувало значних зусиль і часу, вивчення і застосування спеціального інструментарію – міжнародних стандартних класифікаторів, зокрема класифікатора ISCO²⁹. Така участь була новим кроком у напрямі теоретичного і практичного освоєння західних методологічних інструментів, зокрема вміння конструювати альтернативні класові схеми (Джона Голдторпа, Ерика Оліна Райтата Госта Еспін-Андерсена), включно з SPSS-синтаксисами. Після опанування цієї технології, від 2007 року відділ ініціював включення комплексу необхідних змінних в анкету моніторингового опитування Інституту соціології. За даними різних хвиль проєкту ESS,

²⁸ Оксамитная, С. Н. (1999). Тенденции межпоколенной мобильности. В С. А. Макеев (ред.), *Подвижность структуры: Современные процессы социальной мобильности* (с. 78–96). Киев: Інститут соціології НАН України; Оксамитная, С. Н. (2003). Концепция классов Дж. Голдторпа: опыт применения в Украине. В С. Макеев (ред.), *Классовое общество. Теория и эмпирические реалии* (с. 82–115). Киев: Інститут соціології НАН України; Симончук, Е. В. (2003). *Средний класс: люди и статусы*. Киев: Інститут соціології НАН України.

²⁹ Докладніше про важливість цих класифікаторів і їхню роль для конструювання класових схем див.: Симончук, О. (2008). Класифікатор професій ISCO-88: історія розроблення, концептуальні засади, модель операціоналізації, застосування в соціологічних дослідженнях. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 24–41; Симончук, О. (2018). *Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу* (с. 61–64, 74–78). Київ: Інститут соціології НАН України.

співробітники відділу підготували багато публікацій³⁰ та широко використовували результати порівняльних досліджень у доповідях на міжнародних конференціях.

2008 року відділ виступив ініціатором участі України у великому міжнародному проєкті «Міжнародна програма соціальних досліджень» (International Social Survey Programme, ISSP), учасниками якого є майже 40 країн³¹. Завдяки партнерству з КМІС та донорській допомозі вдалося провести три хвилі опитувань за двома модулями – «Релігія» (2008) та «Соціальна нерівність» (2009 і 2019)³². Це відкрило новий напрям досліджень – з тематики сприйняття соціальної нерівності. За результатами цих проєктів було опубліковано низку індивідуальних та колективних монографій³³. Співробітники були сповнені ентузіазму, проте регулярній співпраці в ме-

³⁰ Серед них: Симончук, Е. (2007). Классовые структуры в сравнительной перспективе. В Е. Головаха & С. Макеев (ред.), *Украинское общество в европейском пространстве* (с. 33–104). Киев: Институт социологии НАН Украины; Макеев, С., & Стукало, С. (2007). Классовые конфигурации и особенности социально-политических установок. В Е. Головаха & С. Макеев (ред.), *Украинское общество в европейском пространстве* (с. 105–131). Киев: Институт социологии НАН Украины.

³¹ Докладно про історію цього проєкту та участь в ньому України див.: Симончук, О. & Оксамитна, С. (2020). Соціальна нерівність у дзеркалі Програми міжнародного соціального дослідження. В С. Оксамитна & О. Симончук (ред.), *Динаміка сприйняття соціальної нерівності в Україні: за даними Міжнародної програми соціальних досліджень 2009 і 2019 років* (с. 7–17). Київ: Інститут соціології НАН України, Національний університет «Києво-Могилянська академія».

³² Парашевін, М. А. (2009). *Релігія та релігійність в Україні*. Київ: Інститут політики, Інститут соціології НАН України; Бабенко, С. (2009). *Соціальна нерівність в оцінках населення України (за результатами міжнародного дослідження ISSP 2009 року)*. Київ: Інститут соціології НАН України.

³³ Оксамитна, С. (2011). *Міжгенераційна класова і освітня мобільність*. Київ: НаУКМА, Аграр Медіа Груп; Симончук, О. (2018). *Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу*. Київ: Інститут соціології НАН України; Малиш, Л. (2019). *Принципи та правила вимірювання структурних нерівностей у соціології*. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія»; Оксамитна, С., & Симончук, О. (ред.), *Динаміка сприйняття соціальної нерівності в Україні: за даними Міжнародної програми соціальних досліджень 2009 і 2019 років*. Київ: Інститут соціології НАН України, Національний університет «Києво-Могилянська академія».

жах цього проекту стали на заваді проблеми фінансування – попри активний пошук державних, грантових, приватних фондів продовжити проект на постійних засадах не вийшло.

Упродовж усього періоду існування відділу ключові слова у тематиці дослідницьких проектів залишалися сталими – соціальна структура, соціальні інститути і класи, соціальна диференціація, стратифікація, мобільність та нерівність. Однак кожне десятиліття з появою певних історичних, політичних, економічних, технологічних, епідеміологічних викликів, а також участю у міжнародних проектах, появою нових наукових інтересів окремих співробітників змінювався фокус дослідницьких проектів відділу (про назви і результати конкретних НДР нижче).

Підбиваючи підсумки пострадянського періоду в історії відділу соціальних структур, слід відзначити його вагомі досягнення «хвилиною слави». Здобуті співробітниками численні нагороди, почесні звання та відзнаки засвідчують широке визнання результатів їхньої плідної і натхненної праці академічними та державними інституціями. Зокрема, Сергій Makeєв, у складі авторського колективу, став лавреатом Державної премії України в галузі науки і техніки за розробку моніторингового проекту Інституту соціології. Світлана Оксамитна, як відома дослідниця соціальної стратифікації і мобільності, а паралельно викладачка і деканка факультету Національного університету «Києво-Могилянська академія», отримала почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України». У різні роки почесні грамоти та відзнаки від Національної академії наук України за професійні здобутки отримали Ірина Прибиткова, Сергій Makeєв, Світлана Оксамитна, Ольга Іващенко та Олена Симончук. Ірина Прибиткова, одна з найвідоміших фахівчинь у галузі досліджень демографічних і міграційних процесів в Україні, була відзначена престижними національними і міжнародними науковими дипломами й нагородами. Отже, за три десятиліття незалежної України колектив відділу соціальних структур зробив суттєвий внесок у розвиток вітчизняної академічної соціології та сформував значний потенціал для її успішної інтеграції в європейську наукову спільноту.

Відділ соціальних структур – святкування Міжнародного жіночого дня,
8 березня 1992 року. *Зліва направо:* Оксана Шмуляр, Олена Швачко,
Сергій Makeєв, Світлана Оксамитна, Вілен Чорноволенко, Зоя Ханенко,
Валентина Федорівська, Олексій Бєлєнок і Олена Симончук

На святкуванні ювілею Вілена Чорноволенка, 1999 рік

Чергове святкове засідання відділу соціальних структур,
початок 2000-х років

Сергій Makeєв на робочому місці (кімната 212, Інститут соціології),
2010-ті роки

Володимир Іщенко, Сергій Макеєв, Майкл Буравой під час Міжнародної конференції «Класові інтереси та класові дії: теорії, практики, досвід вітчизняних досліджень», Інститут соціології НАН України, 2012 рік

Сергій Макеєв під час Всеукраїнської конференції «Соціальні класи в Україні: напрями теоретичних і емпіричних досліджень», Інститут соціології НАН України, 2016 рік

Валерій Ворона, Сергій Макеєв та Сергій Стукало під час захисту докторської дисертації Світлани Оксамитної, конференц-зал Інституту соціології НАН України, 2012 рік

Співробітники відділу соціальних структур у кімнаті 212, 2015 рік.
Зліва направо: Ірина Прибиткова, Наталія Лавріненко, Олексій Беленок,
Сергій Макеєв і Ольга Іващенко

Співробітники відділу соціальних структур, 2016 рік. Зліва направо – у верхньому ряду: Сергій Стукало, Ольга Іващенко, Сергій Makeв, Валентина Чирок, Олексій Бєленок та Олена Симончук, у нижньому ряду: Наталія Лаврінєнко та Світлана Оксамитна

Період воєнної доби

Від 2024 року в житті відділу розпочався новітній етап, який можна назвати «періодом воєнної доби». Його ознаками є, по-перше, тематичний поворот – центральною проблемою досліджень стає вплив повномасштабної війни на всі структурні елементи суспільства, а головною метою – розроблення нового наукового напрямку – соціології надзвичайності. По-друге, новий керівник – Олена Симончук, учениця і Вілена Чорноволенка (його остання аспірантка), і Сергія Макеєва (його докторантка). По-третє, наполовину оновлений кадровий склад – до постійних співробітників колективу, серед яких – Ірина Прибиткова, Світлана Оксамитна, Ліна Малиш, Ольга Іващенко, Олена Симончук і Олексій Беленок, приєдналися нові – Наталія Коваліско, Олена Стрельник, Андрій Бовата Альона Ковальська. Ось таким складом із десяти осіб (семеро з них є сумісниками) ми розпочали з 1 січня 2024 року реалізацію нової трирічної НДР «Стабільність і змінність у відтворенні соціальної структури суспільства і нерівностей у надзвичайних умовах».

Співробітники відділу різних років

Зрозуміло, що впродовж двох радянських і трьох пострадянських десятиліть відбувалися ротації у кадровому складі відділу – через звільнення одних (найчастіше з виходом на пенсію) і появу нових облич (після прискіпливого відбору керівниками), а також через перманентну висхідну посадову мобільність (у зв'язку з підвищенням кваліфікації, передусім із захистом дисертацій). Проте, на думку всіх колег, за лідерства і мудрого керівництва – спочатку Вілена Чорноволенка, а потім Сергія Макеєва – у відділі зазвичай панували дух натхненного пошуку і здорової конкуренції та водночас творча і дружня атмосфера, тому співробітники, як правило, затримувалися надовго.

За увесь 56-річний період існування відділу (якщо вести відлік від 1967-го – року його заснування Павлом Копніним і до 2023-го – останнього року керівництва Сергія Makeєва) у його складі побували не менш як 30 осіб. Часом відділ був більшим чи меншим за кількістю співробітників – у межах від 8 до 12 осіб. Дослідницький колектив перманентно змінювався і за якісними ознаками. Наприклад, професійно-кваліфікаційними: у 1960-ті роки в його складі були виключно кандидати філософських наук, у 1970-ті вже з'явилися дипломовані фахівці за профільною (соціологічною) галуззю науки, але вони все ще були кандидатами філософських наук за спеціальністю «прикладна соціологія», з кінця 1980-х фахівці отримували вже дипломи кандидатів і докторів соціологічних наук, а на кінець 2010-х профільні фахівці становили більшість дослідників.

Із часом змінювався і соціально-демографічний склад відділу: якщо у 1970–1980-х колектив був більшою мірою «чоловічим», у 1990-х чоловіків і жінок було майже порівну, то, починаючи з 2010-х, він фемінізувався – вже більш як дві третини становили жінки. За віковим складом також позначився негативний тренд – колектив поступово старішав: середній вік співробітників у 1990-ті становив приблизно 50 років, а з середини 2010-х – перевищував пенсійний вік (65 років). Якщо раніше було багато наукової молоді (аспірантів і молодих фахівців), що забезпечувало наступність поколінь дослідників із профільної тематики, то у 2020-х не було жодного співробітника, молодшого за 40 років.

На кінець 2023 року у складі відділу перебували вісім співробітників – п'ять докторів наук (Сергій Makeєв, Ірина Прибиткова, Світлана Оксамитна, Ліна Малиш та Олена Симончук), два кандидати наук (Наталія Лаврінченко та Ольга Іващенко) та один дослідник без наукового ступеня (Олексій Беленок).

Докладно про кожного / кожену зі співробітників, які в різні періоди перебували у складі відділу, можна дізнатися на сторінці відділу соціальних структур на сайті Інституту

соціології. Там поряд із фотографією подано інформацію про їхні наукові регалії, дослідницьку спеціалізацію, головні досягнення і публікації.

Науково-дослідні роботи

За радянських часів, коли відділ входив до складу Інституту філософії АН УРСР, під керівництвом Вілена Чорноволенка було виконано сім науково-дослідних робіт (НДР), точні назви яких тепер вже складно встановити. Проте вище (у підрозділі про радянський етап історії відділу) докладно представлено як тематику досліджень, що здійснювалися з 1967 року до початку 1990-х, так і монографії, які стали візитівками для відділу, відображаючи значний науковий потенціал його співробітників.

У 1992–2023 роках, вже у складі Інституту соціології НАН України, у відділі соціальних структур, який на той час очолював Сергій Макеєв, було виконано 13 відомчих науково-дослідних робіт, кожна з яких тривала три роки. Науковим керівником 11 тем був Сергій Макеєв, а ще двох – Вілен Чорноволенко. (У 1990-х роках у складі відділу функціонували два підрозділи – сектор соціальної стратифікації та сектор соціальної мобільності, які паралельно виконували НДР). Окрім відомчих проєктів, співробітники відділу часто брали участь у реалізації госпдоговірних проєктів та міжвіддільських НДР (у межах конкурсної тематики НАН України або за замовленням зовнішніх інституцій, серед яких, наприклад, Київська обласна рада, Міжнародний фонд «Відродження», Національний фонд досліджень України).

Нижче наведено інформацію про 14 відомчих НДР, з яких 13 були реалізовані, а одна виконується нині³⁴. Це відомості про їхні назви й терміни виконання, прізвища наукового

³⁴ Це була 12-та за керівництва Сергія Макеєва НДР, яку він встиг «відкрити», ухваливши в травні 2023 року на засіданні Вченої ради Інституту соціології та отримавши у листопаді згоду і фінансування від Президії Академії наук.

керівника і виконавців разом із їхніми науковими та посадовими регаліями, а також короткий опис отриманих результатів і список основних публікацій. Крім того, у посторінкових посиланнях відповідних років подано відомості про тематику і виконавців конкурсних або госпдоговірних проєктів.

Переглядаючи цю інформацію, можна простежити декілька важливих тенденцій. По-перше, поступово змінювалася тематика досліджень (докладно про це йтиметься далі). Концептуальні та методологічні підходи дедалі більше наближалися до західних стандартів, розширювалася та урізноманітнювалася емпірична база досліджень. У порівняльних проєктах, поряд із часовою перспективою, дедалі помітнішою ставала міжнародна складова.

По-друге, змінювався колектив виконавців як у персональному складі, так і в кваліфікаційно-посадовому аспекті (після захисту кандидатських і докторських дисертацій дослідники просувалися кар'єрними сходами, водночас збільшуючи свій внесок у спільну справу).

По-третє, помітно, як різноманітнішою ставала наукова продукція та водночас як підтримувалися традиції публікаційної діяльності. Зокрема, за підсумками кожного дослідницького проєкту обов'язково видавалася щонайменше одна колективна монографія; найвагоміші результати зазвичай публікувалися в інститутському часописі «Соціологія: теорія, методи, маркетинг»; щорічно на основі даних моніторингових опитувань Інституту соціології висвітлювалися актуальні суспільні проблеми у збірнику «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін». Окремо варто зазначити зміну мови публікацій, яку можна простежити через бібліографічні списки (уніфіковані в цьому розділі за стандартом APA із використанням ШІ). У 1990-х роках переважна більшість праць була російськомовною, насамперед із розрахунку на аудиторію країн СНД. У 2000–2010-х спостерігався паритет між публікаціями українською та російською мовами (колективна монографія «Новые социальные неравенства» 2006 року, ймовірно, була

останньою, виданою російською мовою). Починаючи з 2014 року, усі публікації виходять виключно українською.

Узагальнення тематики реалізованих протягом трьох десятиліть дослідницьких проєктів (зазначених далі) вочевидне, що науковий пошук відділу був зосереджений навколо таких ключових понять, як «соціальні структури», «соціальна диференціація та стратифікація», «внутрішньо- та міжгенераційна мобільність» і «соціальна нерівність». Водночас кожні три роки відбувалися певні тематичні «повороти», коли у фокус потрапляли різні аспекти цих понять, залежно від актуальних суспільних і наукових викликів. Зазвичай одне десятиліття охоплювало три трирічні відомчі теми, а також кілька конкурсних або госпдоговірних проєктів, що сприяло розширенню дослідницьких горизонтів та інтегруванню нових напрямів у наукову діяльність.

Так, у 1990-х роках науково-дослідні роботи відділу були спрямовані на вивчення соціоструктурних чинників і трендів пострадянських трансформацій. Особлива увага приділялася динаміці соціальних інститутів, класів, елітних груп, а також престижу професій і занять. Здійснювалися комплексні дослідження соціально-статусної стратифікації в умовах становлення ринкової економіки, сучасних на той час тенденцій соціальної мобільності, статусних і професійних ідентичностей, формування нових соціальних класів (підприємців і самозайнятих). Вивчалися також гендер як соціальний інститут і проблеми міграції населення.

Паралельно створювалася емпірична база досліджень, засвоювалися теоретико-методологічні підходи провідних західних учених, розроблялися власні концепції нових соціальних явищ. У цей період відділ здобув перший досвід міжнародного співробітництва, зокрема в межах проєкту «Ставлення до перетворень» (у партнерстві з Nuffield College, Oxford, 1993–1998). Результатом стало практичне освоєння класової схеми Джона Голдторпа і її застосування в дослідницькій практиці.

Науковці також займалися самостійними дослідженнями з гостроактуальної суспільної та наукової тематики: пробле-

ми адаптації раніше депортованих народів, а саме кримських татар після повернення у Крим (Ірина Прибиткова), соціальні структури дорадянської України (Сергій Войтович, Світлана Оксамитна), становлення соціології гендеру у вітчизняній соціології й перші дослідження з гендерної нерівності та гендерних стереотипів (Наталія Лавріненко, Ольга Іващенко, Світлана Оксамитна), соціальні наслідки реформування вугільної промисловості (Олена Симончук, Анжела Патракова), а також соціоструктурна динаміка внаслідок Чорнобильської катастрофи (більшість науковців відділу).

У 2000-х роках увага змістилася на аналіз становлення та трансформації соціальних інститутів (власності, ринку, освіти тощо) і нових соціальних нерівностей, а також наступності та змінності у трансформаціях різних вимірів соціальної структури. На новий рівень вийшло вивчення тематики нових соціальних класів і груп – власників і самозайнятих, середнього і робітничого класів. Велику увагу спрямовували на міжнародну порівняльну перспективу: з початком у 2005 році Європейського соціального дослідження опанували альтернативні класові схеми (зокрема, Голдторпа і Райта) та вперше застосували їх до аналізу соціальної стратифікації, міжгенераційної соціальної та освітньої мобільності.

У 2010-х роках тематика досліджень значно розширилася. Завдяки регулярній участі України у великих міжнародних проектах співробітники зосередилися на порівнянні соціальної стратифікації і мобільності в українському суспільстві в глобальній та локальній перспективах, зокрема на аналізі соціальних нерівностей у сучасних суспільствах, насамперед на її сприйнятті громадянами України і західних країн різного типу. Тематика наступних НДР стосувалася структурних вимірів соціального простору міста, потім – інноваційного та адаптаційного потенціалу структур повсякденної життєдіяльності різних категорій населення під час кризових подій (зокрема, Революції Гідності), а далі – глобальних тенденцій та локальних особливостей відтворення в Україні соціальної нерівності в широкій часовій і порівняльній перспективі.

Від початку 2020-х паралельно тривала реалізація трьох науково-дослідних проєктів. 2021 року, до 30-ліття Незалежності України, співробітники відділу підбили підсумки пострадянських трансформацій, зокрема в межах аналізу трьох поколінь (прабатьків, батьків і дітей), особливу увагу приділивши поколінню ровесників незалежності. У 2020–2021 роках зосередилися на вивченні соціальних наслідків пандемії COVID-19, зокрема на питанні зростання чи пом'якшення соціальної нерівності внаслідок цієї надзвичайної (епідеміологічної) події. Після 24 лютого 2022 року центральною стала тема впливу повномасштабної російсько-української війни на соціальну структуру. Отже, дослідження цього періоду зосереджувалися на аналізі екстраординарних подій, таких як пандемія та війна. Отриманий досвід став підґрунтям для розроблення нового напрямку в українській соціології – соціології надзвичайних подій.

Перелік науково-дослідних робіт (НДР), 1992–2024

Тема 1: «Дослідження тенденцій та механізмів соціальної диференціації та стратифікації» (I кв. 1992 – II кв. 1995 рр.)³⁵.

Керівник теми: зав. відділу, д. соц. н., С.О. Макеєв.

Виконавці: д. екон. н., пров. н. сп. І. М. Прибиткова; мол.н.сп. С. М. Оксамитна; соц. I кат. О. А. Беленок; соц. I кат. З. І. Ханенко.

Отримані результати

Нинішній етап економіки та поведінка індивідів зумовлюють домінування ситуаційних, короткострокових, а іноді просто випадкових факторів формування соціальної структури над традиційними, які властиві нормальній економіці. Соціальна структура набуває вигляду низки категорій індивідів, які значною мірою вирізняються за рівнем своєї соціальної компетентності та

³⁵ У цей період паралельно виконувалася НДР «Особливості життєдіяльності сім'ї в умовах трансформації українського суспільства» (I кв. 1993 – IV кв. 1995 рр.), керівник – к. філос. н., ст. н. сп. Н. В. Лавріненко.

соціальної пристосованості. Внаслідок неузгодженості взаємодії ланок механізму відтворення соціальної структури (соціальних інститутів, культури, організацій, індивідуальних дій) у ній вкрай повільно формуються соціальні утворення, здатні в оптимальних умовах стати основами ринкової економіки. Протягом останніх років сформувалася своєрідна політична географія України, тобто культурно-історичні, економічні, регіональні відмінності набувають нині політичних форм і перетворюються на засіб політичної боротьби за домінування та владу. У просторі престижу домінуючою виявилася тенденція до збільшення однорідності. Українське суспільство поступово перетворюється на таке, де престиж (а водночас і репутація) стають незначними й практично не регулюють поведінку індивідів.

З'ясовано, що в кожному з найсуттєвіших вимірів соціального простору – економічному, політичному і просторі «престижу» (розподіл авторитету та визнання) утворюються нові неоднорідності. У сфері економіки це ті галузі, в яких доступ до різноманітних благ дедалі меншою мірою визначається такими традиційними чинниками, як компетентність, кваліфікація, відповідальність, проте в інших вони зберігають свою значущість. Отримані дані свідчать про різку відмінність економічного й соціального статусу «залежних від держави» та «залежних від ринку» індивідів, що ініціює неоднозначні щодо наслідків процеси. Серед відверто негативних – криза статусу громадянства, тобто державної ідентичності, зростання дестратифікації в контрольованому державою секторі економіки, відплив найбільш компетентних та кваліфікованих працівників, руйнування мотиваційних механізмів на тлі відсутності ресурсів професійної ідентифікації.

Основні публікації

- Прибиткова, І. М. (1995). *Основи демографії: підручник для студентів вищих навчальних закладів*. Київ: АртЕк.
- Прибиткова, І. М. (1994, листопад). *Інформаційна записка «Зміни в структурі сільського населення у 1960–1990 роках»*.
- Макеєв, С., & Оксамитна, С. (1995). *Політична географія України. Політологія посткомунізму*. Київ: Політична думка.

Тема 2: «Особливості соціально-статусної стратифікації за умов становлення ринкової економіки» (І кв. 1992 – II кв. 1995).

Керівник теми: к. філос. н., пров. н. сп. В. П. Чорноволенко.

Виконавці: к. соц. н., ст. н. сп. С. О. Войтович; к. соц. н., мол. н. сп. О. В. Швачко; мол. н. сп. О. В. Симончук; соц. I кат. В. Т. Федорівська.

Отримані результати

Предметом дослідження є зміни в суспільній свідомості населення України внаслідок впровадження ринкових відносин, зрушень у його соціально-статусній ієрархії, що засвідчують певні ціннісні переорієнтації окремих суспільних груп. Аналіз теоретико-методологічних підходів світової соціології, зокрема марксистської та веберіанської традицій соціально-структурних досліджень, дав змогу визначитися у власній стратегії пошуку критеріїв статусного розшарування. Цей пошук відбувався за схемою багатовимірної стратифікації, а емпіричний етап дослідження був зосереджений на аналізі двох основних вимірів – самооцінок матеріального становища та оцінок престижу професійних занять.

Дані опитування, здійсненого на замовлення Інституту фірмою «Соціс-Геллап» (вибірка обсягом 1200 осіб), засвідчили, що домінуючим чинником статусної стратифікації залишається економічне становище: матеріальна, а не моральна винагорода. Поглиблений аналіз даних виявив статистично значущі відмінності в оцінках вищості занять серед категорій населення, різних за віком, статтю, рівнем освіти, місцем проживання та родом занять. Визначальними критеріями статусного оцінювання залишаються традиційні цінності індустріального суспільства – освіта і професіоналізм. Проте численні інконсистенції і статуси в багатьох заняттях, особливо в сфері інтелектуальної праці, починають істотно позначатися на їхніх популярності та привабливості.

Серед інших зафіксованих особливостей соціально-статусної стратифікації відзначені такі загрозливі тенденції, як невизначеність і дезорієнтованість людей у соціальному просторі; поляризація не лише майнового стану, а й орієнтації в політичній, моральній, духовній сферах, криза самоідентифікації і соціальної, професійної і навіть громадянської. Єдиним виходом із цієї кризової

ситуації може бути лише рішуча переорієнтація соціальної політики держави і громадянського суспільства на користь незахищених верств населення, досягнення суспільної злагоди, збереження людського потенціалу та духовних надбань. Моніторинг ціннісної свідомості та громадської думки загалом має стати надійним засобом досягнення зазначених цілей.

Основні публікації

Монографії:

Войтович, С. (1994). *Світ соціальних відносин в українській культурі: історико-соціологічне дослідження*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Статті:

Івашенко, О. (1994). Про розвиток жіночого підприємництва в Україні. *Філософська і соціологічна думка*, 1–2, 250–254.

Тема 3: «Сучасні тенденції соціальної мобільності в українському суспільстві» (III кв. 1995 – II кв. 1998)³⁶.

Керівник теми: зав. відділу, д. соц. н., С. О. Макеєв.

Виконавці: д. екон. н., пров. н. сп. І. М. Прибиткова; к. соц. н., ст. н. сп. С. М. Оксамитна; к. соц. н., мол. н. сп. О. В. Швачко (до 1996); мол. н. сп. О. В. Симончук; соц. I кат. О. А. Беленок; соц. I кат. З. І. Ханенко (до 1996).

Отримані результати

З'ясовано, по-перше, що сучасне українське суспільство є суспільством масової примусової мобільності, в якому негативні чинники зумовлюють зміну професії, занять, місць роботи. По-друге, у контексті традиційної методології вимірювання соціальної мобільності Україна належить до так званих «відкритих» соціумів, де

³⁶ У цей період співробітники брали участь у трьох госпдогвірних НДР: «Престиж і привабливість професій для різних соціально-професійних груп населення та перспективи кадрового забезпечення галузей народного господарства України» (1995), керівник – С. Макеєв; «Діагностика самопочуття киян: соціальні наслідки Чорнобильської катастрофи» (1996), виконавці – В. Чорноволенко, С. Макеєв, С. Войтович, О. Швачко і О. Симончук; «Соціальні наслідки реформування вугільної промисловості України» (1997), виконавці – О. Симончук і А. Патракова.

найвищі показники самовідтворюваності характерні для престижних і привабливих занять і професій. Водночас застосування такого підходу практично закриває можливості фіксувати й аналізувати специфічні особливості соціального життя населення України в конкретних історичних і економічних умовах. По-третє, основною тенденцією руху індивідів разом із позицією є неухильне наближення до найнижчого щабля уявної соціальної драбини. По-четверте, суспільство, де більшість складають люди, які «розчаровані» та «не реалізували себе», вочевидь, не надає своїм громадянам сприятливих об'єктивних умов і ресурсів для успішної соціальної кар'єри, самореалізації, належного матеріального забезпечення професійної праці. Для представників більшості професійних та освітніх груп характерним є високий рівень соціальної «незапитаності». За таких умов цілком ймовірними є відчуженість, послаблення солідарності з більшістю значущих раніше соціальних груп, відхід від традиційної ціннісно-нормативної системи та втрата соціальної ідентичності. По-п'яте, традиційні критерії соціальної значущості й поваги професій і занять, зокрема відповідальність, кваліфікованість і освіченість, поступово розмиваються й втрачають легітимність.

Основні публікації

Монографії:

Макеев, С. А., Оксамитная, С. Н., & Швачко, Е. В. (1996). *Социальные идентификации и идентичности*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Прибыткова, И. М. (1997). *Влияние Института гражданства на процессы возвращения и обустройства ранее депортированных народов и лиц в Крыму*. Київ: Компанія ВАИТЭ.

Статті та інші публікації:

Лаврінченко, Н. В. (1998). *Гендерні дослідження в соціології. Програма лекційного курсу*. Київ: Віпол.

Макеев, С. О. & Симончук, О. В. (1997). Категорії непрацюючих: економічний, соціальний, психологічний аспекти. *Україна: аспекти праці*, 8, 33–35.

Przybytkova, I. M. (1998). *Profile and Migration Intentions of Crimean Tatar living in Uzbekistan*. Geneva: IOM.

Тема 4: «Статусна легітимація елітних груп сучасного українського суспільства» (ІІІ кв. 1995 – ІІ кв. 1998).

Керівник теми: к. філос. н., пров. н. сп. В. П. Черноволенко.

Виконавці: д. соц. н., ст. н. сп. С. О. Войтович; к. філос. н., ст. н. сп. О. В. Іващенко; мол. н. сп. О. В. Симончук; соц. В. Т. Федорівська.

Отримані результати

Теоретичний аналіз елітологічних дискусій упродовж ХХ століття та результати емпіричних досліджень (моніторингу Інституту соціології 1994–1997 років та опитування «Київ1997–1998» за національною та київською вибірками, а також матеріали глибинних інтерв'ю з 20 киянами різних професій) дали підстави констатувати істотну зміну критеріїв та змісту поняття «еліта», а також невідповідність розрізнення еліт номінальних (за посадою чи функцією) і легітимних (за ціннісними критеріями). Громадська думка також свідчить про помітну перевагу ціннісних (моральних й інтелектуальних) критеріїв над інструментальними. Що ж до статусної легітимації політичних і господарських елітних груп сучасної України, то з огляду на економічний стан країни, соціальне самопочуття населення та результативність власної діяльності доводиться визнати їх легітимність як проблематичну. За сучасних умов проблематичним залишається й використання самого поняття «еліта», якщо взяти до уваги його невизначеність, багатозначність, а також переважання егалітаристських та демократичних цінностей в свідомості пострадянських суспільств, а головне – помітне поширення егалітаристських та соціалістичних цінностей в культурі постмодерну країн західних демократій.

Основні публікації

Монографії:

Войтович, С. (1998). *Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Статті та інші публікації:

Черноволенко, В., Іващенко, О. & Симончук, Е. (1999). Проблемы статусной легитимации политических и хозяйственных элит современного украинского общества. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, 5–28.

- Іващенко О. (1998). Гендерна наукова перспектива: від світогляду до політики. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 6, 78–92.
- Іващенко О. (1998). *Економічна соціологія. Програма лекційного курсу для економічних та соціологічних спеціальностей*. Київ: Інститут соціології НАН України; Стилос.

Тема 5: «Статусні і професійні ідентичності: руйнування та конструювання» (III кв. 1998 – I кв. 2001 рр).

Керівник теми: зав. відділу, д. соц. н., С. О. Макеєв.

Виконавці: д. екон. н., пров. н. сп. І. М. Прибиткова; д. соц. н., ст. н. сп. С. О. Войтович (до 1999); к. філос. н., пров. н. сп. В. П. Чорноволенко; к. філос. н., ст. н. сп. Н. В. Лавріненко; к. філос. н., ст. н. сп. О. В. Іващенко; к. філос. н., ст. н. сп. С. М. Стукало; к. соц. н., ст. н. сп. С. М. Оксамитна; к. соц. н., мол. н. сп. О. В. Симончук; соц. I кат. О. А. Беленок; соц. I кат. В. А. Чирок, соц. В. Г. Федорівська (до 1999).

Отримані результати

Аналіз емпіричного матеріалу, отриманого під час виконання теми, дав змогу констатувати, що одним із наслідків трансформаційних перетворень у сучасному суспільстві є втрата індивідами і групами контролю над відтворенням і конструюванням значної частини особистих і колективних ідентичностей, криза традиційних критеріїв ідентичності. Розширюється сфера непідтверджуваних, непривласнюваних, негативних, латентних ідентичностей. З'ясовано, що в сучасному світі нормою стають ідентичності, які постійно проблематизуються, знаходяться в процесі актуалізації–деактуалізації, легітимації–делегітимації. Виокремлено найпоширеніші категорії і найважливіші чинники сучасної соціально-класової самоідентифікації. Описано незбіжність критеріїв ідентифікації середнього класу серед індивідів і владних / офіційних структур. З'ясовано механізм трансформації професійної ідентичності під час індивідуальної міжпрофесійної мобільності, який розглянуто в термінах кризи, руйнації, конструювання і соціального підкріплення. Розглянуто процес конструювання етнічної ідентичності (на прикладі кримських татар), підвалини формування позитив-

ної ідентичності і зростання солідаризації. Виявлено гендерні стереотипи як механізм припису гендерної ідентичності. З'ясовано, що сучасні гендерні уявлення на рівні масової свідомості українців базуються здебільшого на традиційних патріархатних гендерних стереотипах.

Основні публікації

Монографії:

- Макеєв, С. (Ред.). (1999). *Подвижность структуры: Современные процессы социальной мобильности*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Чорноволенко, В. П. & Ворона, В. М. (Ред.). (2000). *Київ і кияни: соціологічні хроніки незалежності*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Лавриненко, Н. В. (1999). *Женщина: самореализация в семье и обществе (гендерный аспект)*. Київ: Випол.

Статті та інші публікації:

- Войтович, С. (1999). Проблеми соціальних інститутів у соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2.
- Лавріненко, Н. В. Гендерні стереотипи масової свідомості. У В. М. Ворона & А. О. Ручка (ред.), *Українське суспільство 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали* (сс. 175–178). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Лавріненко, Н. В. (2000). Думки киян щодо гендерної рівності. У В. М. Ворона & В. П. Чорноволенко (ред.), *Київ і кияни: соціологічні хроніки незалежності* (сс. 175–190). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С. (1999). Модели социальной структуры или образы электората. У Н. Костенко (ред.), *Медиа в выборах: между политикой и культурой (контент-анализ политической прессы)* (сс. 198–221). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С. (2000). Соціологічний аналіз ідентичності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 161–163.
- Макеєв, С., & Оксамитна, С. (2001). Тенденції становлення середнього класу. У В. М. Ворона & М. О. Шульга (ред.), *Українське суспільство: десять років незалежності (соціологічний моніторинг та коментар науковців)* (сс. 278–285). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С.О., Оксамитна, С. М. (2000). Громадянська компетентність населення України. У В. М. Ворона & А. О. Ручка (ред.), *Українське*

- суспільство – 2000 р. Інформаційно-аналітичні матеріали (сс. 48–53). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Оксамитна, С. (2001). Гендерні відносини крізь призму громадської думки в Україні і світі. *Наукові записки НаУКМА*, 19(II), 311–317.
- Оксамитна, С. М. (2000). Мовно-національна самоідентифікація дорослого населення України. У В. М. Ворона & А. О. Ручка (ред.), *Українське суспільство 1994–1999 рр. Інформаційно-аналітичні матеріали* (сс. 66–69). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Оксамитна, С. Н. (1999). Тенденции межпоколенческой мобильности в украинском обществе. *Социологические исследования*, 10.
- Прибиткова, І. М. (2000). Реінтеграція раніше депортованих в Криму: Інститут громадянства та права людини. *Проблеми міграції*, 5.
- Прибиткова, І. М. (1998). Влияние института гражданства на процессы возвращения и обустройства ранее депортированных народов и лиц в Крыму. *Гражданин*, 1(7).
- Прибиткова, І. М. (1999). *Правовые и гуманитарные проблемы реинтеграции ранее депортированных в Крыму*. Київ: Компанія ВАЙТЕ.
- Симончук, О. В. (1999). Вимушена професійна мобільність: моделі працевлаштування й виживання звільнених шахтарів. *Україна: аспекти праці*, 4, 10–13.
- Симончук, Е. В. (1999). Механизм межпрофессиональной мобильности специалистов с высшим образованием. В С. Макеев (ред.). *Подвижность структуры: современные процессы социальной мобильности* (сс. 135–149). Киев: Інститут соціології НАН України.
- Симончук, О. (1999). Динаміка самооцінок соціального становища. У М. Шульга (ред.), *Українське суспільство на порозі третього тисячоліття* (сс. 525–540). Київ: Інститут соціології НАН України.

Тема 6: «Тенденції становлення й трансформації соціальних інститутів» (II кв. 2001 – I кв. 2004 рр.)³⁷.

Керівник теми: зав. відділу, д. соц. н., проф. С. О. Макеев.

Виконавці: д. соц. н., голов. н. сп. Л. В. Осовський; д. екон. н., пров. н. сп. І. М. Прибиткова; к. філос. н., пров. н. сп. В. П. Черно-

³⁷ У цей період виконувалися дві міжвіддільські НДР: «Дослідження стану, спрямованості і тенденцій розвитку громадської думки щодо актуальних проблем суспільно-політичного життя України, рейтингів політичних діячів, партій, громадських організацій» (2002) та «Структурні зміни в українському суспільстві (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)» (2002–2004).

воленко; к. філос. н., ст. н. сп. В. А. Матусевич; к. філос. н., к. філос. н., ст. н. сп. Н. В. Лавріненко; к. філос. н., ст. н. сп. О. В. Іващенко; к. соц. н., ст. н. сп. С. М. Оксамитна; к. соц. н., ст. н. сп. О. В. Симончук; к. філос. н., ст. н. сп. С. М. Стукало; пров. соц. В. А. Чирок; соц. I катег. О. А. Беленок; соц. I катег. С. С. Бродська.

Отримані результати

Спираючись на соціологічну традицію визначення соціальних інститутів, розроблено концепцію їхньої морфологічної структури, в якій аналітично виділено кілька «шарів». По-перше, це інституційні оболонки, по-друге, інституційне середовище, по-третє, типи поведінки, що емпірично спостерігаються. Доведено, що в оптиці інституційного аналізу українське суспільство характеризує низка рис: значне запізнення із забезпеченням цілей, що набули легітимності щодо формальних правил / засобів їхнього досягнення; наявність ресурсів і можливостей для конструювання індивідами і групами альтернативних стратегій і тактик поведінки; нерозвинені механізми нагляду й контролю за зразками поведінки, неефективність систем заохочення і покарання; активне використання індивідами альтернативних засобів досягнення легітимних цілей; в останньому випадку індивіди трактуються як носії «інституційної уяви», виступаючи діяльними оформлювачами неформального (альтернативного) інституційного середовища, а у перспективі – легітимних зразків; значне поширення імітаційного дотримання інституційних зразків і реальне дотримання неформальних; невідповідність формально встановлених інституційних правил емпіричним типам поведінки; наявність правил досягнення компромісу (бажаних конвенцій) у конфліктних ситуаціях.

Досліджено механізми, за якими інститути суспільства (перш за все – базові) диференціюють й стратифікують соціальний простір, забезпечують розміщення індивідів у ньому, а також їх залучення до мережі взаємних інтеракцій. Емпіричний аналіз тенденцій інституціоналізації був зосереджений на таких структурах і процесах: ринок, соціальні рухи, інститут громадянства, освіти, гендер. Зокрема, окреслено процесуальні ступені становлення самозайнятості як інституту і джерела поповнення відповідної верстви, а також вироблено рекомендації щодо оптимізації відпо-

відної економічної поведінки. Виявлено, що за неспроможності офіційних установ ефективно виконувати покладені на них повноваження зростає роль неформальних інститутів, зокрема на кшталт «груп тиску». Визначено роль інституту громадянства в здійсненні прав людини та їхнього захисту та його вплив на становлення громадянського суспільства. Запропоновано новий методологічний підхід до вивчення гендеру як інституту, здійснено гендерний аналіз громадської думки населення України.

Основні публікації

Монографії:

- Макеев, С. (Ред.). (2003). *Классовое общество: теория и эмпирические реалии*. Київ: Інститут соціології України.
- Прибыткова, И. М. (2001). *Крымские татары: гражданство и права человека*. Київ: Компанія ВАИТЭ.
- Симончук, Е. (2003). *Средний класс: люди и статусы*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Статті та інші публікації:

- Іващенко, О. (2002). Соціологія самозайнятості: до проблеми визначення предмету. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 189–197.
- Іващенко, О. (2003). Новий інституціоналізм в економічній соціології: теоретичні засади дослідницьких можливостей. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 60–71.
- Іващенко, О. (2004). Підприємництво та самозайнятість: в динаміці та перспективі. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін* (с.154–165). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Магусевич, В. О. (2004). *Соціальний інститут: функція, генезис, структура*. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 43–56.
- Оксамитна, С., Бродська С. (2001). Класова самоідентифікація населення України. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 19, 44–50.
- Оксамитна, С. М. (2002). Престиж професій і занять в українському суспільстві. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 20, 39–47.
- Оксамитна, С. М. (2003). Динаміка соціальної структури та соціальної мобільності: 1993–2003. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство. Соціологічний моніторинг* (с. 303–313). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Симончук, О. (2004). Робітничий клас: динаміка структури, самооцінок, орієнтацій. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство*

1994–2005. *Моніторинг соціальних змін* (сс. 26–36). Київ: Інститут соціології НАН України.

Симончук, О. (2004). Соціальні рухи як механізм створення нових соціальних інститутів. *Матеріали Четвертої Всеукраїнської соціологічної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії»* (сс. 505–510). Київ: Інститут соціології НАН України.

Тема 7: «Легітимація та інституціоналізація нових соціальних нерівностей» (II кв. 2004 – I кв. 2006 рр.).

Керівник теми: зав. відділу, д. соц. н., проф. С. О. Макеєв.

Виконавці: д. соц. н., пров. н. сп. Н. В. Костенко; д. соц. н., гол. н. сп. Н. В. Паніна; д. екон. н., ст. н. сп. І. М. Прибиткова; к. філос. н., ст. н. сп. Н. В. Лаврінченко; к. філос. н., ст. н. сп. О. В. Іващенко; к. соц. н., ст. н. сп. С. М. Оксамитна; к. соц. н., ст. н. сп. О. В. Симончук; к. філос. н., ст. н. сп. С. М. Стукало; пров. соц. О. А. Беленок; пров. соц. Т. Ю. Загороднюк; пров. соц. В. А. Чирок.

Отримані результати

Розроблено концепцію соціального простору нерівностей, базову структуру якого утворюють первинні суспільні, дефіцитарні за своєю природою, блага: значущість, честь і слава, знання / інформація, багатство, влада. Визначено, що власне нерівність виступає на поверхні соціального життя як ієрархізована доступність до конкретних первинних й операціонально визначених на їх підставі конкретизованих (вторинних) благ.

На основі аналізу вивчення динамічних рядів функціонування окремих різновидів нерівності встановлено, що в умовах соціально-економічної кризи 1990-х, коли існування більшості громадян визначалося «стандартами виживання», «класичні» критерії соціальної диференціації, зокрема професійна належність тощо, втрачають свій вплив. Водночас зростає вплив таких чинників, як форма власності підприємства, що позначається насамперед на розмірі зарплати працівників, неофіційному наданні їм різних життєвих благ і послуг. Зроблено висновок, що мірою подолання економічної кризи, зростання оплати праці, ліквідації «тіньових» розподільних та трудових відносин зростатиме роль «класичних» чинників соціальної диференціації.

З'ясовано, що за якісними та кількісними параметрами українське суспільство являє собою соціальну структуру перехідного типу, якому притаманне поєднання структурних елементів, як успадкованих від попереднього соціального-економічного стану, так і тих, що формуються на принципово інших засадах. Зокрема, на фоні консервації соціально-професійної структури села та зменшення робітничого класу унаслідок тенденція поступового, проте неухильного збільшення середніх прошарків населення й формування середнього класу.

Водночас перехідний характер наявної соціальної структури зумовлює особливості відтворення соціальної нерівності у доступі до найважливіших життєвих благ між різними категоріями населення, а також появу нових різновидів соціальної нерівності. Наприклад, аналіз ролі інституту освіти як чинника відтворення соціальної нерівності виявив, що за роки незалежності неухильно збільшується кількість і частка населення з низьким рівнем освіти (середньою і неповною середньою). Спостерігається також поступове уповільнення обмінної (циркулюючої) освітньої мобільності між вихідцями з різних прошарків суспільства, що свідчить про виникнення суттєвих перешкод для вирівнювання шансів на освіту, тобто дедалі невизначенішими стають перспективи здобування вищих рівнів освіти вихідцями з тих малоосвічених прошарків населення. Очевидно, що за збереження зазначених тенденцій перехід до «економіки знань», яка стає пріоритетом в сучасній Україні, суттєво ускладнено через недостатній рівень освіти значної частини працездатного населення.

Основні публікації

Монографії:

Макеев, С. (Ред.). (2006). *Новые социальные неравенства*. Киев: Институт социологии НАН Украины.

Статті та інші публікації:

Ивашенко, О. (2006). Зайнятість і професійна освіта: до питання взаємовідповідності. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство 1994–2005. Моніторинг соціальних змін* (сс. 47– 55). Київ: Інститут соціології НАН України.

Ивашенко, О. (2006). Статус неравенства: эффект возраста. У С. Макеев (ред.), *Новые социальные неравенства* (сс. 254–270). Киев: Институт социологии НАН Украины.

- Оксамитная, С., & Хмелько, В. (2004). Социальная эксклюзия в Украине на начальной стадии реставрации капитализма. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 66–77.
- Оксамитна, С. М. (2004). Гендер і соціальні класи. *Соціальні виміри суспільства*, 7, 42–55. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Оксамитна, С. (2004). Гендерні ролі та стереотипи. В *Основи теорії гендеру* (сс. 157–181). Київ: К.І.С.
- Оксамитна, С. М., & Бродська, С. С. (2004). Соціальний клас як чинник диференціації життєвих шансів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 24–42.
- Прибиткова, І. (2005). Бідність як наслідок нерівного перерозподілу багатства в українському суспільстві. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін* (сс. 167–176). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Симончук, О. (2005). Робітничий клас в Україні: хроніка втрат. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 5–25.
- Симончук, О. (2006). Робітничий клас в Україні: тренди рекомпозиції структури. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 38–65.
- Симончук, О. (2006). Середній клас у соціальній структурі українського суспільства. У С. Макеєв (ред.), *Структурні виміри сучасного суспільства: навч. посібник* (сс. 209–243). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Симончук, О. (2005). Помаранчева революція – повстання середнього класу? ТАК! За даними моніторингу. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін* (сс. 62–71). Київ: Інститут соціології НАН України.

Тема 8: «Наступність і змінність у трансформаціях соціальної структури» (II кв. 2006 – I кв. 2009 рр.)³⁸.

Керівник теми: зав. відділу, д. соц. н., проф. С. О. Макеєв.

Виконавці: д. соц. н., пров. н. сп., проф. В. Л. Осовський; д. екон. н., ст. н. сп. І. М. Прибиткова; д. соц. н., пров. н. сп. О. Д. Куценко; к. філос. н., пров. н. сп. В. П. Чорноволенко; к. філос. н., пров. н. сп. В. А. Матусевич; к. філос. н., ст. н. сп. Н. В. Лавріненко; к. філос. н., ст. н. сп. О. В. Іващенко; к. соц. н.,

³⁸ У цей період співробітники брали участь у порівняльному проєкті «Соціальна структура, ціннісні орієнтації та образ майбутнього громадян Росії і України: порівняльний аналіз» (2008–2009).

ст. н. сп. С. М. Оксамитна; к. соц. н., ст. н. сп. О. В. Симончук; к. філос. н., ст. н. сп. С. М. Стукало; пров. соц. О. А. Беленок; пров. соц. А. Л. Патракова; пров. соц. В. А. Чирок.

Отримані результати

Виявлено п'ять основних тенденцій трансформації соціальної структури. Тенденція перша: *плюралізація власності, становлення інституту ринку легітимують нові значущі розрізнення*. Наявність великих і середніх власників є найпомітнішим ефектом інституційної трансформації. Тенденція друга: *спливаючі релікти*. Так, у палеонтології називають ефекти несподіваного, тимчасового, але масового поширення відживаючих своє форм рослин і тварин, які потім неминуче знов згасають і відтісняються на периферію екосистеми. Тенденція третя: *втрата домінантного статусу*. Найбільш кількісно великим класом у СРСР був робочий, що виразно вказувало на переважно індустріальний характер того суспільства. Деіндустріалізація в Україні в 1990-ті призвела до значних втрат у складі робітників: їхня чисельність зменшилася, занепала й вся система відтворення робітничих кадрів. Тенденція четверта: *хибне приписування домінантності новим соціальним категоріям*. Із різних причин відбулася нічим не виправдана легітимація домагань на домінантність принаймні двох соціальних груп – еліт і середнього класу. Тенденція п'ята: *зростання нерівності добробуту, шансів і можливостей*.

Уперше в суспільних науках постсоціалістичних країн особливості соціально-економічного та політичного транзиту розглянуто як взаємодію наступності та змінності. Основним результатом дослідження є обґрунтоване знання щодо механізмів трансформації соціальної структури суспільства, поглиблення уявлень щодо етапів, темпів, змісту еволюційного (поступового) та радикального (швидкого, непередбачуваного) соціального морфогенезу вітчизняного соціуму. Зокрема, у професійній структурі населення України відбувається динаміка у напрямі білокомірцевої зайнятості, водночас зафіксовано, що її характеристики є подібними з такими у Росії та постсоціалістичних країнах Східної Європи, водночас значно відрізняючись від розвинених західних країн. У межах вивчення міжгенераційної освітньої мобільності виявлено низку негативних тенденцій щодо освітніх можливостей і доступності освіти, які

сформувалися в українському суспільстві за часів незалежності. Описано протилежні тенденції щодо структури й динаміки гендерної (не)рівності в Україні за останні десять років – відтворення так званої «базової» (старої) гендерної нерівності в різних сферах життєдіяльності (в сім'ї, на ринку праці, у суспільно-політичному житті) і водночас появу нових позитивних явищ у цих сферах, зокрема зменшення ступеня нерівності. Виявлено тенденції наступності й змінності в ієрархії престижності професій і занять. З'ясовано перелік показників, які впливають на суб'єктивне «відчуття свого місця» в соціальній ієрархії та доведено, що сила їхнього впливу на суб'єктивну стратифікаційну позицію є змінною.

Основні публікації

Монографії:

Головаха, Е., & Макеєв, С. (Ред.). (2007). *Украинское общество в европейском пространстве*. Киев: Институт социологии НАН Украины.

Статті та інші публікації:

Івашенко О. (2008). Зайнятість та професійна освіта: до проблеми узгодженості. *Вісник Львівського національного університету*, 2, 321–330.

Лавриненко, Н. В. (2006). Про нові методологічні підходи до дослідження інституту гендеру. *Соціологія: теорія методи, маркетинг*, 2.

Матусевич, В. (2009). Неконсистентність і маргінальність – два визначення одного статусу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 104–112.

Оксамитна, С. (2006). Міжгенераційна освітня мобільність у розрізі трьох вікових когорт населення сучасної України. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 58, 58–64.

Оксамитна, С. (2006). Соціально-класові засади освітньої нерівності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 116–136.

Оксамитная, С. (2007). Неравенство в образовании: Украина в европейском контексте. В Е. Головаха & С. Макеєв (ред.), *Украинское общество в европейском пространстве* (с. 156–173). Киев: Институт социологии НАН Украины.

Оксамитна, С., & Пагракова, А. (2007). Ієрархія престижності професій і занять. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін* (с. 170–179). Київ: Інститут соціології НАН України.

Оксамитна, С., & Стукало, С. (2009). Соціальна диференціація населення за відчуттям нестачі соціальних ресурсів і можливостей

- У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство 1992–2009. Соціологічний моніторинг* (сс. 67–78). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Симончук, О. (2006). Статусні самооцінки населення України у порівняльному та часовому контекстах. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг* (сс. 11–21). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Симончук, Е. (2007). Классовые структуры в сравнительной перспективе. В Е. Головаха & С. Макеев (ред.), *Украинское общество в европейском пространстве* (сс. 33–104). Киев: Інститут социологии НАН Украины.
- Симончук, О. (2008). Класифікатор професій ISCO-88: історія розроблення, концептуальні засади, модель операціоналізації, застосування в соціологічних дослідженнях. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 24–41.
- Симончук, О. (2008). Професійний склад населення України: соціально-демографічний профіль. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг* (сс. 8–17). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Симончук, О. (2009). Взаємозв'язок професії і соціально-статусних характеристик. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство 1992–2009. Соціологічний моніторинг* (сс. 48–60). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Oksamytna, S., & Khmelko, V. (2009). Social origins and educational inequality in Ukraine. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 70, 39–46.

Тема 9: «Соціальна стратифікація в Україні в глобальній та локальній перспективах» (II кв. 2009 – I кв. 2012 рр.).

Керівник теми: зав. відділу, д. соц. н., проф. С. О. Макеев.

Виконавці: д. екон. н., ст. н. сп. І. М. Прибиткова; к. філос. н., пров. н. сп. В. А. Матусевич; к. філос. н., ст. н. сп. Н. В. Лаврінченко; к. філос. н., ст. н. сп. О. В. Іващенко; к. соц. н., ст. н. сп. С. М. Оксамитна; к. соц. н., ст. н. сп. О. В. Симончук; к. філос. н., ст. н. сп. С. М. Стукало; пров. соц. О. А. Беленок; пров. соц. В. А. Чирок.

Отримані результати

Теоретично доведено інституціональний характер відтворюваних соціальних стратифікацій. З'ясовано, що інститутам прита-

манні властивості, характеристики й особливості, які відтворюють і утримують у відносній сталості режими та зразки стратифікованого доступу індивідів і спільнот до значущих благ. Реконструйовано доступне для огляду й зв'язне концептуальне уявлення про інституціонально репродуковані нерівності доступу до дефіцитних благ: *багатство* (грошові доходи, власність, акції, нерухомість), *влада* (політична, економічна, у сім'ї), *честь і слава* (престиж, репутація, авторитет), *знання* (компетентність), *інформація*.

Обґрунтовано концепцію інституціонально відтворюваних множинних нерівностей і теоретично доведено, що таке відтворення має домінуючий інституційний характер. Соціальні інститути в контексті цієї концепції беруться синхронно як такі, що відтворюють чи модифікують нерівності, поглиблюючи чи послаблюючи їх. Інститути трактуються як активні суб'єкти, агенти відтворення нерівностей. Встановлюючи диференційований доступ до життєво важливих ресурсів, тим самим локалізуючи індивідів у просторі множинних нерівностей, інститути сприяють формуванню у індивідів способів сприйняття нерівностей, установок і оцінок власного становища й статусу в суспільстві. Стан соціальної нерівності як один з основних показників ступеня розвиненості країни вказує на міру ефективності соціальної політики держави в подоланні критичних проявів нерівності в суспільстві, неможливу без надійних даних про ситуацію із цим джерелом соціальної напруженості, свідчить про дієздатність її правових та демократичних інституцій.

Установлено, що структура стратифікації (структура нерівностей) сучасного українського суспільства складається за умов недостатньо прозорої та з'ясованої взаємодії універсальних, спонтанних і конкретно-історичних чинників, унаслідок чого локальні динамічні тенденції у сфері стратифікації є непередбачуваними та без чітко усталеного напрямку, однак мають своє вираження на мапі трендовості порівняльних міжнародних досліджень.

Основні публікації

Монографії:

Макеєв, С. О. (Ред.). (2009). *Чорноволенко В. П. Про соціологію та соціальну структуру. Статті, інтерв'ю про нього, документи. До 80-річчя від дня народження*. Київ: Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інституту соціології.

- Оксамитна, С. (2011). *Міжгенераційна класова і освітня мобільність*. Київ: НаУКМА, Аграр Медіа Груп.
- Статті та інші публікації:**
- Іващенко, О. В. (2010). Про анатомію економічної нерівності в сучасній Україні: соціологічні дослід. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 29–56.
- Іващенко, О. В. (2011). *Соціологія вартості (повсякденного) життя в сучасній Україні: у пошуках джерел*. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 84–113.
- Макеєв, С. (2011). Інституційні інкубуси та еволюція суспільств. *Вісник Львівського національного університету ім. Івана Франка. Серія соціологічна*, 5, 3–10.
- Макеєв, С., & Оксамитна, С. (2011). Концепція інституціонально відтворюваних нерівностей. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 32–50.
- Макеєв, С., Патракова, А., & Домаранська, А. (2010). Диференціація та стратифікація населення України по сприйняттю ситуацій нерівності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 85–101.
- Оксамитна, С. (2010). Інституціональне середовище відтворення соціальної нерівності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 4–29.
- Оксамитна, С. (2010). Суб'єктивне сприйняття соціальної мобільності: досвід міжнародного дослідження та тенденції в Україні. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 109, 5–12.
- Оксамитна, С. (2012). Міжгенераційна соціальна мобільність у фокусі академічних і соціально-політичних інтересів. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 28–44.
- Прибиткова, І. М. (2010). Український селянин у просторі нерівних можливостей. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг* (сс. 393–403). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Симончук, О. (2009). Професійна структура сучасної України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 62–99.
- Симончук, О. (2010). Класова свідомість: досвід порівняльного емпіричного вивчення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 56–84.
- Симончук, О. (2011). Динаміка соціально-класової структури у пострадянській Україні. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство. 20 років незалежності. Соціологічний моніторинг* (сс. 68–83). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Симончук, О. (2011). Класова дія: тенденції формування соціальних класів в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 50–96.

Oksamytna, S. (2012). Educational Achievement, Social Background, and Occupational Allocations of Young Men and Women in Ukraine. In O. Hankivsky & A. Salnykova (Eds.), *Gender, Politics, and Society in Ukraine* (pp. 282–302). Toronto: University of Toronto Press.

Тема 10: «Структурні виміри соціального простору міста»
(II кв. 2012 – IV кв. 2014 pp.).

Керівник теми: зав. відділу, д. соц. н., проф. С. О. Makeєв.

Виконавці: д. екон. н., ст. н. сп. І. М. Прибиткова; к. філос. н., пров. н. сп. В. А. Матусевич; к. філос. н., ст. н. сп. Н. В. Лавріненко; к. філос. н., ст. н. сп. О. В. Іващенко; д. соц. н., ст. н. сп. С. М. Оксамитна; к. філос. н., ст. н. сп. С. М. Стукало; к. соц. н., ст. н. сп. Л. О. Малиш; мол. н. сп. О. А. Беленок; пров. соц. А. О. Домаранська; пров. соц. В. А. Чирок.

Отримані результати

Розроблено концепцію неоднорідності соціального простору. Зроблено висновок, що екстраординарні обставини поточного року мають значний вплив на соціальну структуру суспільства, формуючи нові категорії населення і нівелюючи, чи навіть стираючи, певні відмінності соціально-економічного та культурного порядку. Нові соціальні агрегати утворюють відносно стійку структуру, яка переводить усі інші стратифікації та диференціації населення країни у розряд менш значущих. Вона деякий час визначатиме зміст суспільної комунікації, а також формуватиме політичний порядок денний, змушуючи керівництво держави ухвалювати одні рішення й утримуватися від інших.

Розроблено й апробовано систему показників та емпіричних індикаторів для оцінки нерівності в добробуті населення, що проявляється через стратифікацію індивідів за грошовою забезпеченістю, доступністю певних можливостей і благ, а також матеріально-речовим середовищем їхнього повсякденного існування. Створено методику локалізації індивіда у багатовимірному просторі, яка детермінована наявністю та обсягом трьох основних дефіцитних благ – повноважень, добробуту і статусу. Доведено, що мешканці різних типів поселення схожим чином оцінюють престиж професій та занять.

З'ясовано, що в соціальній структурі суспільства домінують чотири тенденції. (А) Актуалізуються нові поділи, позначені як

гетерогенна соціально-політична збірка з набором складок. Саме вона визначатиме напрямок зусиль влади, бізнесу, громадянського суспільства й перебуватиме у фокусі уваги засобів масової комунікації. (Б) Оновлення структури і функцій влади у процесі люстрації та реформ, переведення їх у режим ефективного функціонування згідно зі складністю проблем, що підлягають розв'язанню в найближчій і більш віддаленій перспективі. (В) Тимчасова деактуалізація традиційних стратифікацій та диференціацій (між багатими і бідними, між більш і менш освіченими, між жителями різних поселень, між містом і селом). (Г) Екстраординарна ситуація призводить до нівелювання дії чинників, що у звичних обставинах генерують нерівності та відмінності. Іншим словами, в окремих відношеннях, настановах, ціннісних орієнтаціях суспільство стає більш однорідним, згуртованим та солідарним – природна реакція на ситуацію зовнішніх загроз державному існуванню і водночас соціальний ресурс позитивних перетворень спільного життя.

Апробовано методика вимірювання ризиків і небезпек життя в мегаполісі молодими людьми. Для оцінок було запропоновано 25 ситуацій, які за допомогою кластерного аналізу були об'єднані у три тематичні блоки ризиків і небезпек – економіка, екологія та правопорядок. Кореляційний аналіз дає змогу скоротити кількість альтернатив у наступних дослідженнях, а також коректно поєднувати окремі альтернативи з соціально-демографічними ознаками. І у світлий час доби, і у темний небезпечними місцями є насамперед дороги та вокзали. У світлі години небезпека може чекатиме у метро, а у темні – у розважальних закладах, місцях відпочинку та на вулицях міста. Адміністративні заклади, місця харчування та продажу товарів мають порівняно невисокий, однаковий у різні години доби, рейтинг безпеки. Центральні райони столиці видаються більш безпечними, ніж периферійні.

Основні публікації

Монографії:

Головаха, Е., Костенко, Н., & Макеев, С. (Ред.). (2014). *Общество без доверия*. Киев: Институт социологии НАН Украины.

Статті та інші публікації:

Ивашенко, О. (2013). Украина и Беларусь как социальное государство: постсоветская жизнь и выживаемость по pathdependency в региональном Пограничье. *Перекрестки. Журнал исследований восточ-*

- ноевропейського пограниччя*. Вильнюс: Европейский гуманитарный университет, 1–2, 96–122.
- Иващенко, О. (2013). О социальности постсоветских государств Украины и Беларуси: социология и политэкономия транзита. *Перекрестки. Журнал исследований восточноевропейского пограниччя*. Вильнюс: Европейский гуманитарный университет, 3–4, 23–61.
- Иващенко, О. (2014). Місто й село як соціальний простір відповідальності: солідаризація пріоритетів. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство 1992–2014. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг* (сс. 417–422). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С., & Оксамитна, С. (2013). Класова та освітня мобільність в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія Соціологічна*, 7, 3–17.
- Макеєв, С., & Домаранська, А. (2014). Стратифіковано-диференційована структура міського населення України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 42–65.
- Оксамитна, С., & Стукало, С. (2012). Престиж професій та занять у соціальному просторі міста. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг* (сс. 429–436). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Оксамитна, С., & Черногорська, А. (2012). Класова належність чоловіків і жінок в українському суспільстві. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 135, 8–13.
- Оксамитна, С., & Стукало, С. (2014). Масовість вищої освіти та освітня нерівність в Україні. *Соціальні виміри суспільства*, 6(17), 207–220. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Оксамитна, С., & Стукало, С. (2014). Динаміка соціально-класової самоідентифікації населення України. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (сс. 211–218). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Прибиткова, І. (2014). Місто та просторова організація життя суспільства. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 72–103.
- Симончук, О. (2012). Соціально-структурні характеристики великого міста. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг* (сс. 420–428). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Симончук, Е. (2014). Классовая структура Украины в сравнительной и временной перспективах. *Социологический альманах (Минск)*, 5, 155–167.

Тема II: «Інноваційний та адаптаційний потенціал структур повсякденної життєдіяльності різних категорій населення у кризовому соціумі» (I кв. 2015 – IV кв. 2017 рр.).

Керівник теми: зав. відділу, д. соц. н., проф. С. О. Макеєв.

Виконавці: д. екон. н., пров. н. сп. І. М. Прибиткова; к. філос. н., ст. н. сп. Н. В. Лавріненко; к. філос. н., ст. н. сп. О. В. Іващенко; д. соц. н., ст. н. сп. С. М. Оксамитна; к. філос. н., ст. н. сп. С. М. Стукало; к. соц. н., ст. н. сп. О. В. Симончук; к. соц. н., н. сп. А. О. Домаранська; мол. н. сп. О. А. Беленок; пров. соц. В. А. Чирок.

Отримані результати

Розроблено й обґрунтовано концепцію особливих умов і обставин функціонування різних категорій громадян України, в якій ключовими поняттями є криза, надзвичайність та виключеність. Дослідження виявило різке зменшення доступності для населення низки можливостей, пов'язаних як із задоволенням базових потреб, так із забезпеченням потреб у повноцінному соціальному житті. За останні три роки різко погіршилося соціально-економічне становище пенсіонерів, зокрема серед них удвічі збільшилася частка злиднених, водночас вдвічі зменшилася частка середньо-забезпечених.

Попри погіршення матеріального стану й примусу використовувати *адаптаційні* повсякденні практики (економія на речах базового вжитку, намагання забезпечити себе харчами за рахунок роботи на присадибній ділянці, позики різного ґатунку) індивіди зверталися й до *інноваційних* практик (самостійне оволодіння професією, відвідування різноманітних курсів та тренінгів для вдосконалення робочих умінь, кредити для відкриття власної справи). Крім того, значного поширення набули *альтруїстичні* практики, пов'язані з волонтерською та благодійною діяльністю, що спрямовані передусім на учасників бойових дій. Іншим наслідком надзвичайних подій стала *індивідуалізація* прагнень і сподівань – посилення орієнтації на особливі потреби і суб'єктивно прийнятний стиль життя.

Розроблено й обґрунтовано соціологічну концепцію кризових явищ в суспільстві, яку визначено як стан сингулярності. Його проявами в соціальній структурі є лімінальність (перехідність) основних інститутів, а також формування внутрішньо неоднорід-

них утворень – соціальних складок. З'ясовано, що домінантними залишаються адаптаційні практики практично в усіх категоріях населення – саме вони зумовлюють скорочення набору та інтенсивності споживчих практик, перехід повсякденного життя у режим економії. При цьому встановлено, що значне погіршення матеріального благополуччя індивідів і сімей не супроводжується таким же різким зниженням самооцінки соціального становища. У кризовому соціумі різноманітність дозвілля сильніше асоціюється з позицією в соціальній структурі та віком, менше з рівнем доходу. При зменшенні віку і збільшенні рівня доходу, кількість практик дозвілля збільшується; у підприємців, керівників і спеціалістів середня кількість практик дозвілля більша, ніж у робітників і службовців, проте найбільша середня кількість практик дозвілля у студентів та учнів.

Події на сході країни мали своїм наслідком радикалізацію настроїв і відчуттів різних категорій громадян. Розбіжності у поглядах на минуле, сьогодення та майбутнє України скоріше поглибилися, аніж зменшилися – принаймні відбулася радикалізація відмінностей. Інакше кажучи, зросла чутливість певних категорій громадян, які проживають на схід і південь від Києва, до «вразливих» питань спільного життя в рамках єдиної держави. Як зовнішня, так і внутрішня трудова міграція є, по суті, процесом самоорганізації суспільної поведінки індивідів, що керується системою переваг. Базові преференції мігрантів є такими: максимізація трудового доходу, мінімізація зусиль у разі досягнення мети та оптимізація способу життя. Порівняно з 2012 роком у 2017-му європейські ринки праці майже удвічі стали привабливішими для українських трудових мігрантів.

Основні публікації

Монографії:

Макеев, С., & Оксамитна, С. (Ред.). (2017). *Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні*. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська Академія», Інститут соціології НАН України.

Статті та інші публікації:

Беленок, О., & Бова, А. (2015). Споживча поведінка населення України в умовах кризи. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське сус-*

- пільство: моніторинг соціальних змін (с. 358–371). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Беленок, О. А. (2016). Рекреаційні практики населення України. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (с. 395–405). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Бова, А. А., & Беленок, О. А. (2016). Бюджет часу київського студентства. *Український соціум*, 2, 8–18.
- Домаранська, А. (2015). Практики допомоги: інноваційний потенціал у кризовому соціумі. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (с. 104–111). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Домаранська, А. (2015). Соціокультурний вимір соціальної стратифікації українського суспільства. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 86–101.
- Івашенко, О. (2016). Працюючі на себе: до соціологічного портрета самозайнятих. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (с. 304–311). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Лавріненко, Н. (2015). Інститут сім'ї в Україні: напрями трансформації. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (с. 463–472). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Лавріненко, Н. В. (2015). Плюралізація форм сімейного життя. *Становище сімей в Україні. Щорічна державна доповідь*. Київ: Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.
- Лавріненко, Н. В. (2016). Соціально-економічний статус пенсіонерів та можливі напрями реформування пенсійної системи в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 63–80.
- Лавріненко, Н. (2016). Ставлення населення України до скасування смертної кари. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (с. 221–228). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеев, С. (2016). Дифференціація солідарностей в екстраординарних ситуаціях 2013–2015 років в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 3–25.
- Макеев, С. (2015). Повсякденні практики часів війни та економії. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (с. 91–97). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Оксамитна, С. (2015). Самовизначення громадян в соціальній структурі українського суспільства. *Грані*, 1(117), 67–72.
- Оксамитна, С. Н. (2015). Образовательное неравенство и межгенерационная мобильность в Украине. *Наука и мир*, 5(21), 140–143.

- Оксамитна, С. М. (2015). Тип школи та місце проживання як чинники диференціації результатів зовнішнього незалежного оцінювання. *Грані*. 5 (121), 46–52.
- Оксамитна, С., & Стукало, С. (2016). «Білі комірці» в соціальному просторі українського суспільства. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (сс. 376–385). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Прибиткова, І. (2015). Еволюція міської цивілізації і післяміські форми розселення в Україні. *Український соціум*, 1(52), 92–104.
- Прибиткова, І. (2015). Пересувні ринки праці за доби незалежності України та міграційні плани українців. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (сс. 316–327). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Прибиткова, І. (2016). Якість життя як оцінна категорія. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 78–93.
- Прибиткова, І. (2017). Парадокси радянського класоутворення: поява та ліквідація куркульського класу як синхронний процес. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 98–104.
- Прибиткова, І. (2017). Рівень задоволеності базових потреб людини в оцінках українців: поселенський вимір. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (сс. 193–204). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Симончук, О. (2016). Картографування класів: традиції та новації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 26–51.
- Ivashchenko, O. (2015). Crises and social resilience of post-soviet Ukraine: Sociological evidences from every day life. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (сс. 203–210). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Ivashchenko, O. (2016). Work transformation within post-soviet transit: Sociological peculiarities of Ukraine's case. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 151–162.
- Ivashchenko, O. (2017). In K. Luscher, A. Klimchuk et al. (Eds.), *Generations, intergenerational relationships, generational policy: multilingual compendium* (pp. 329–346). Konstanz: University of Konstanz.
- Pribytkova, I. (2015). Application of Cartographic Modeling as a research method when monitoring the spatial behavior of population. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 153–165.
- Pribytkova, I. (2016). The extension of mobile labour markets under conditions of growing unemployment in the Ukraine. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (сс. 365–375). Київ: Інститут соціології НАН України.

Pribytkova, I. (2017). Post-Soviet Migration transition in Ukraine: Migration Behavior, Humanitarian Safety, Human Rights Protection. *Соціальні виміри суспільства*, 9 (20), 123–134. Київ: Інститут соціології НАН України.

Тема 12: «Глобальні тенденції та локальні особливості відтворення соціальної нерівності» (I кв. 2018 – IV кв. 2020 рр.).

Керівник теми: зав. відділу, д. соц. н., проф. С. О. Макеєв.

Виконавці: д. екон. н., пров. н. сп. І. М. Прибиткова; д. соц. н., пров. н. сп. О. В. Симончук; д. соц. н., ст. н. сп. С. М. Оксамитна; к. філос. н., ст. н. сп. Н. В. Лавріненко; к. філос. н., ст. н. сп. О. В. Івашенко; к. філос. н., ст. н. сп. С. М. Стукало (до 2020); наук. сп. О. А. Беленок; пров. соц. В. А. Чирок.

Отримані результати

Розроблено й обґрунтовано соціологічну концепцію відтворення соціальної нерівності у глобальних і локальних вимірах. Виявлено й описано динаміку класової структури українського суспільства в період 1990–2020 років. Зокрема, констатовано, що відбувається перехід від суспільства виключно найманої праці з переважними позиціями робітничого класу до суспільства, диференційованого за статусом зайнятості та з кількісним переважанням позицій середнього класу. У порівняльній перспективі зафіксовано принципову відмінність класової конфігурації в розвинених західних і в постсоціалістичних країнах і натомість подібність їх в Україні, Росії та країнах Східної Європи.

Емпірично підтверджено залежність оцінок нерівності від ситуації, в яку занурений індивід, від деякої констеляції обставин місця і часу, що зумовлює міру доступності життєво значущих благ і можливостей. Її переживання та осмислення відшаровується в досвід, що визначає модальність особисто висловлюваних ціннісно забарвлених суджень. Загалом, хоча сприйняття нерівності й не збігається з «реальністю», воно залишається значущою безвідносно до цього, позаяк здатна бути найближчим мотивом політичної дії – протестного голосування на виборах, участі в акціях із вимогою зміни наявного стану справ із доходами і добробутом.

Індивіди розрізняють два плани у ситуації з нерівністю: один стосується країни в цілому й передбачає радикально асиметричну нерівність; інший план репрезентує стосунок до життєвої ситуації

людей – тут домінує тенденція до усереднення самооцінок статусу і матеріального становища із застосуванням локальних критеріїв їх калькуляції. Толерантність до нерівності, так само як і байдужість до неї, продукуються як конкретними життєвими обставинами, так і подіями, не тільки тими, що дестабілізують уклади повсякденного існування, а й тими, що справляють урівнювальний вплив на сприйняття порядків стратифікації, деактуалізуючи проблему нерівності, знижуючи її статус у суспільному порядку денному.

Основні публікації

Монографії:

- Симончук, О. (2018). *Соціальні класи в сучасних суспільствах: евристичний потенціал класового аналізу*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Малиш, Л. (2019). *Принципи та правила вимірювання структурних нерівностей у соціології*. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія».
- Оксамитна, С., & Симончук, О. (Ред.). (2020). *Динаміка сприйняття соціальної нерівності в Україні: за даними Міжнародної програми соціальних досліджень 2009 і 2019 років*. Київ: Інститут соціології НАН України, Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Статті та інші публікації:

- Беленок, А., & Бова, А. (2019). Матеріальне положення населення України: вектори змін і соціокультурна диференціація. *Логос*, 4, 112–124.
- Беленок, А., & Бова, А. (2019). Диференціація населення України за потребою в отриманні соціальної допомоги. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (с. 83–99). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Івашенко, О. (2020). COVID-19 як виклик: соціологічні прояви економічної кризи. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (с. 313–321). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Івашенко, О. (2018). Ринкові перетворення на селі: нерівні можливості чи обмежувальні умови? У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (с. 148–155). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Івашенко, О. (2019). Місто й село в площині нерівностей: соціологічні пошуки розколів. *Соціальні виміри суспільства*, 11(22), 366–383. Київ: Інститут соціології НАН України.

- Івашенко, О. (2019). Феномен абсентеїзму: про загроженість електоральної демократії в Україні. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (сс. 330–337). Київ: Інститут соціології НАНУ.
- Лавріненко, Н. (2018). Дослідження соціальних структур. У В. Ворона (ред.), *Академічна соціологія в Україні (1918–2018) у 2 т. Т. 1: Історія становлення та розвитку* (сс. 67–89). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Лавріненко, Н. (2018). Причини збереження неоконсервативної гендерної ідеології в Україні. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (сс. 379–386). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Лавріненко, Н. (2019). Пенсіонери у мережах соціальних нерівностей. *Соціальні виміри суспільства*, 11. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Лавріненко, Н. (2019). Соціальна держава і готовність населення України прийняти принципи її устрою. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (сс. 57–67). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С. (2018). Сприйняття нерівності різними категоріями населення. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (сс. 205–209). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С. (2019). Інтелектуали: три взірці ставлення до війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 158–177.
- Макеєв, С. (2019). Секвестрування економічної нерівності: утопії співвідповідальності та розділеної відповідальності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 10–14.
- Макеєв, С. (2020). Ми в нерівності і нерівність в нас. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 182–190.
- Макеєв, С. (2020). Соціальні інститути: фрейми взаємодії в контексті відповідальності. У В. Резнік (ред.), *Формування відповідального суспільства: можливості, обмеження, перспективи* (сс. 90–102). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С., & Коваліско, Н. (2017). Глобальний і локальний діалект нарративу про нерівність. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 22–36.
- Макеєв, С., & Коваліско, Н. (2018). Економіка і соціологія нерівності: емпіричні свідчення глобальних тенденцій. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 5–24.

- Макеєв, С., & Коваліско, Н. (2019). Добробут і нерівність у порівняльній перспективі: випадок Польщі та України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 32–55.
- Макеєв, С., & Симончук, О. (2019). (Не)рівність і (не)справедливість в уявленнях населення України. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін* (сс. 45–56). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Малиш, Л. (2020). Нестійкі комплексні нерівності: методологія вимірювання та результати дослідження. У С. Оксамитна & О. Симончук (ред.), *Динаміка сприйняття соціальної нерівності в Україні* (сс. 191–222). Київ: Інститут соціології НАН України, Національний університет «Кієво-Могилянська академія».
- Оксамитна, С., & Стукало, С. (2018). Середній клас у фокусі соціальної самоідентифікації. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: соціологічний моніторинг* (сс. 225–235). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Прибиткова, І. (2018). Поліцейський характер радянської паспортної системи. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 112–124.
- Прибиткова, І. (2018). Пострадянський міграційний перехід в Україні: до історії міграційних практик. *Український соціологічний журнал*, 1–2, 87–90.
- Прибиткова, І. (2019). Гуманітарна безпека та якість життя в оцінках населення України: регіональний вимір. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: соціологічний моніторинг* (сс. 137–146). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Oksamytna, S. (2018). Informality and Ukrainian higher educational institutions: Happy together? In A. Polese, T. Stepurko, S. Oksamytna, & T. Kerikmae (Eds.), *Policy Futures in Education* (pp. 1–19). Special Issue: Educational Policies in Central and Eastern Europe.
- Oksamytna, S. (2020). Education in Transition: Structure, Expansion and Inequality. In Veira-Ramos, A., Liubyva, T. & Golovakha, E. (Eds.). *Ukraine in Transformation. From Soviet Republic to European Society* (pp. 91–122). Palgrave Macmillan.
- Prybytkova, I. (2018). Modern migration studies: in search for new theories and concepts. In V. Bakirov & Y. Golovakha (Eds.), *Ukrainian Sociology in the 21st Century: Theory, Methods, Research Results* (pp. 127–137).
- Pribytкова, I. (2020). Demography and Migration: The case of Ukraine. In P. Talas & A. Etl (Eds.), *Demography and Migration in Central and Eastern Europe* (pp. 157–176). Budapest: Dialog Campus.

Simonchuk, E. (2020). Dynamics of Class Structure in Post-Soviet Ukraine. In A. Veira-Ramos, T. Liubyva & I. Golovakha (Eds.), *Ukraine in Transformation: from Soviet Republic to European Society* (pp. 55–90). Palgrave Macmillan.

Тема 13: «Чинники, спрямованість та інтенсивність змін соціальної структури поколінь» (I кв. 2021 – IV кв. 2023 рр.)³⁹.

Керівник теми: зав. відділу, д. соц. н., проф. С. О. Макеєв.

Виконавці: д. екон. н., пров. н. сп. І. М. Прибиткова; д. соц. н., пров. н. сп. О. В. Симончук; д. соц. н., ст. н. сп. С. М. Оксамитна; д. соц. н., ст. н. сп. Л. М. Малиш; к. філос. н., ст. н. сп. Н. В. Лавріненко; к. філос. н., ст. н. сп. О. В. Іващенко; к. соц. н., н. сп. Н. О. Майструк; наук. сп. О. А. Беленок.

Отримані результати

Розроблено й обгрунтовано соціологічну концепцію соціальної структури поколінь. Виявлено й описано зміни у стратифікаційних ієрархіях, у уявленнях різних поколінь про розташування у просторі нерівностей, а також у оцінках легітимності системи розподілу дефіцитних благ та можливостей. Ровесники незалежності у свої 30 років були набагато освіченішими, ніж їхні батьки в такому самому віці, а також частіше мали вищу освіту порівняно з батьками передпенсійного віку. Тобто діти одразу набували вищу освіту, а батьки додатково навчалися впродовж трудового життя. Серед дітей значно меншою є частка осіб із низькими доходами порівняно з батьками, які вже збираються на пенсію.

Змінився загальний характер узгодженості статусів на шкалах освіти, кваліфікації, доходів. Домінантний тренд полягає у збільшенні частки тих, хто мав узгоджений високий і середній статуси та, навпаки, зменшення частки тих, у кого він був низьким, що простежувалося для показників об'єктивної, інтегральної та еко-

³⁹ У цей період в Інституті виконувалися також три міжвіддільські НДР, до реалізації яких були залучені окремі науковці відділу: «Соціальні наслідки пандемії COVID-19 в контексті суспільної трансформації в Україні: соціологічний підхід», 2020–2021 (С. Макеєв і О. Симончук); «Системні ризики нестабільного суспільства: бідність, соціальна напруженість, культурна інволюція», 2020–2021 (О. Симончук); «Суспільство з надлишком викликів: загрози та ризики», 2022 (С. Макеєв).

номічної позиції. При цьому відсотки осіб з узгодженим низьким статусом досягають свого мінімуму саме в поколінні дітей. Водночас міра кристалізації статусних характеристик виявилася стабільною у часі – частка осіб з неузгодженим статусом загалом не мала поколінних розбіжностей, що свідчить про незмінність у часі принципів розподілу дефіцитних ресурсів.

Оцінки більшості аспектів соціальної реальності виявилися доволі гомогенними в межах поколінь: кількість їхніх структурних корелятив була незначною, або вони й загалом були відсутні. Зокрема, така однорідність була властива оцінкам стану економіки та свободи слова, самоідентифікації, уявленням про найгостріші проблеми, а також орієнтації на певну економічну модель.

Основні публікації

Монографії:

Макеєв, С., & Коваліско, Н. (Ред.). (2022). *Перевесники Незалежності. Силуети покоління у часі та подіях*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Статті та інші публікації:

Беленок, О. А., & Любенко, І. В. (2021). Українська молодь: цінності, орієнтації, повсякденне життя. У Т. С. Антоненко та ін. (ред.), *Життєтворчі смисли нової української школи: практико-зорієнтований збірник* (сс. 34–50). Київ: Майстер книг.

Беленок, О., & Мацко-Демиденко, І. (2022). Молодь і війна: за матеріалами есеїв київських студентів. У Є. Головаха & С. Макеєв (ред.), *Українське суспільство в умовах війни* (сс. 204–218). Київ: Інститут соціології НАН України.

Беленок, О., & Мацко-Демиденко, І. (2022). Соціально-економічні орієнтації громадян України: стан, динаміка, поколінські відмінності (за даними WVS). *Габітус*. Науковий журнал, 36, 26–32.

Івашенко, О. (2021). Від повної зайнятості до самозайнятості: ринкові прояви суспільної трансформації. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років Незалежності* (сс. 116–131). Київ: Інститут соціології НАН України.

Івашенко, О. (2022). Бізнес у воєнний час: структурування і практики виживання. У Є. Головаха & С. Макеєв (ред.), *Українське суспільство в умовах війни* (сс. 151–160). Київ: Інститут соціології НАН України.

Івашенко, О., Боярчук, Д., & Шульга, Є. (2021). Про громадян України як платників податків у соціологічному вимірі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 156–181.

- Лаврінченко, Н. (2022). Готовність населення України прийняти прогресивну систему оподаткування. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 29–44.
- Макеєв, С. (2021). Варіативна модальність статусного самовизначення. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності* (сс. 201–219). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С. (2022). Інституційний ландшафт воєнного стану. В Є. Головаха & С. Макеєв (ред.), *Українське суспільство в умовах війни* (сс. 35–45). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С. (2022). Інституційні стани: норма, патологія, надзвичайність. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 22–39.
- Макеєв, С. (2022). Колаборації та колаборанти: структурна інтерпретація. В Є. Головаха & С. Макеєв (ред.), *Українське суспільство в умовах війни* (сс. 193–203). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Макеєв, С., & Коваліско, Н. (2021). Покоління в історико-соціологічній перспективі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 5–20.
- Макеєв, С., & Коваліско, Н. (2021). Соціологія соціальної структури покоління. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 60–74.
- Малиш, Л. (2021). Несталі структури життєвих можливостей. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності* (сс. 219–238). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Малиш, Л. (2021). Три покоління українців у стратифікаційних ієрархіях: порівняльна перспектива. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 21–36.
- Малиш, Л. (2022). Поколінні особливості сприйняття соціальної ситуації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 105–120.
- Малиш, Л. (2022). Соціальні чинники сприйняття збройних конфліктів населенням України напередодні російської широкомасштабної агресії. У Є. Головаха & С. Макеєв (ред.), *Українське суспільство в умовах війни* (сс. 181–193). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Малиш, Л. (2023). Війна в Україні у сприйнятті населення країн ЄС. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 10–23.
- Оксамитна, С., & Кротевич, Є. (2022). Соціально-класова зумовленість сприйняття соціальної нерівності в Україні. *Наукові записки НаУКМА. Соціологія*, 5, 3–13.
- Оксамитна, С. М., & Солодько, Ю. В. (2021). Динаміка соціально-класової самоідентифікації в Україні: зміни в структурі та дискурсі. *Наукові записки НаУКМА. Соціологія*, 4, 3–17.

- Прибиткова, І. (2021). Трудова міграція як невід’ємна складова мобільних ринків праці в Україні за доби незалежності. У В. Ворона & М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності* (сс. 145–169). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Прибиткова, І. (2022). Україна в демографічному вимірі: кризові явища в сфері відтворення населення: 1991–2022 роки. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 65–88.
- Симончук, О. (2021). Соціально-статусні самооцінки українців: зміни в часі (2009–2019). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 5–24.
- Симончук, О. (2021). Системні ризики невідповідності освіти і зайнятості. У Л. Скокова (ред.), *Ризики в сучасному нестабільному суспільстві: соціальні і культурні виміри* (сс. 125–145). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Симончук, О. (2021). Соціальні відмінності в самооцінках стану здоров’я та доступності медичних послуг. У В. Степаненко (ред.), *Пандемія COVID-19 в Україні: соціальні наслідки* (сс. 169–184). Київ: Інтерсервіс.
- Симончук, О. (2022). Зміни у класовій і статусній самоідентифікації. У Є. Головаха & С. Макеєв (ред.), *Українське суспільство в умовах війни* (сс. 250–260). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Симончук, О. (2023). Соціальна нерівність в оцінках українців до і під час війни. У Є. Головаха & С. Макеєв (ред.), *Українське суспільство в умовах війни: 2023 рік* (сс. 120–150). Київ: Інститут соціології НАН України.

Тема 14: «Стабільність і змінність у відтворенні соціальної структури суспільства і нерівностей у надзвичайних умовах»
(I кв. 2024 – IV кв. 2026 рр.).

Керівник теми: зав. відділу, д. соц. н. О. В. Симончук.

Виконавці: д. екон. н., пров. н. сп. І. М. Прибиткова; д. соц. н., ст. н. сп. С. М. Оксамитна; д. соц. н., ст. н. сп. Л. О. Малиш; д. соц. н., ст. н. сп. ІН. В. Коваліско; д. соц. н., ст. н. сп. О. О. Стрельник; к. філос. н., ст. н. сп. О. В. Іващенко; к. соц. н., ст. н. сп. А. А. Бова; к. соц. н., ст. н. сп. О. В. Ковальська; наук. сп. О. А. Беленок.

ДО СОЦІОЛОГІЇ НАДЗВИЧАЙНОСТІ

Подія – спостережуваний факт спільного життя¹

У кількох публікаціях О. Філіпов пропонує концептуально оформлені підходи до створення теорії соціальних подій, а фактично – найсучаснішої теорії соціального в цілому (Филиппов, 2004; 2005; 2011). В її основі – *подія*, безпосередньо спостережуваний і найпростіший елемент просторово-часового континууму, висхідний пункт розгортання теоретичної логіки власне соціологічного підходу. Передбачалося, що пізніше вдасться розглянути історико-соціологічні конотації та розробити абсолютно новий поняттєвий схематизм, що з перспективи подій реконструює базисні умови спільного життя. Проте автор обмежився лише начерками підступів до теорії соціальних подій, а його пізніші публікації присвячені вже іншим сюжетам; залишається сподіватися, що амбіція сконструювати оригінальну систему знання про соціальне лише тимчасово відставлена.

Водночас у філософії поняття «подія» наполегливо розробляли упродовж ХХ століття, і воно все ще залишається актуальним – як протиставлення світові «явищ» позадосвідного світу «буття». Узагальнене трактування його змісту дав В. Подорога у статті «Подія» у російській «Новій філософській енциклопедії». Але набагато корисніше вчитатися в статтю «Events» (оновлена у 2012 році) у Стенфордській енциклопедії філософії, до великої бібліографії якої слід додати

¹ Друкується за виданням: Макеєв, С. (2017). Подія – спостережуваний факт спільного життя. У С. Макеєв & С. Оксамитна (ред.), *Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики* (с. 15–21). Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», Інститут соціології НАН України.

чомусь не згадану там книжку А. Бадью «Being and Event» (Badiou, 2005, переклад англійською книги, що вийшла друком наприкінці 1980-х років), а також нещодавно опублікований текст С. Жижека про «філософську подорож» поняттям «подія» з кількома зупинками – «Event: A Philosophical Journey Through a Concept» (Žižek, 2014). І в результаті отримати перше враження про конкурентну інтерпретацію змісту поняття «подія», його просторово-часову структуру, зближення і дистанціювання від концептів «об'єкт», «факт», «властивості», «час», про типи подій та їхню співвіднесеність з «існуванням» та «ідентичністю».

Подіями, стверджує С. Жижек, зазвичай вважають те, що випадає зі звичного укладу і начебто не підготовлено тим, що трапилося раніше, що постало ніби без особливих причин, так що в ньому вгадується щось дивне і навіть чудодійне – перелік причин події допустимий, але ніколи немає впевненості, що він є вичерпним і чи існує взагалі її кінцева причина. І тоді, коли розпізнається цей розрив події з її причинами, за С. Жижеком, і здійснюється перехід до власне філософської проблематики. Адже причина і причинність є категоріями філософії, і корисно запитувати про те, вкорінені події в буття (онтологія), або ж вони відбуваються нізвідки (трансценденція), але тоді як вони можливі?

І в економіці, наполягає Н. Талеб, слід зважати на непередбачуване. У господарській діяльності, веденні бізнесу рішення ухвалюють без повної обізнаності про стан справ, а сукупність зроблених виборів, що самі по собі видавались цілком раціональними, лише до часу вкладаються в криву нормального розподілу. Накопичуються помилки, що завершується нібито ненавмисною подією, яку Н. Талеб називає «чорним лебедем» (поки в Австралії не знайшли чорних, вважали, що всі лебеді білі). У події є три конститутивні характеристики: а) вона аномальна, оскільки ніщо її не віщувало; б) вона має величезну силу впливу; в) пояснення придумують після того, як подія сталася, представляючи її ніби зрозумілою, подається, отже, ретроспективна, але не перспективна передбачуваність (Талеб, 2009: с. 10).

Термінологічні розвідки філософів і економістів прийнятні в соціології. Припустимо трактувати подію як точку в соціальному просторі-часі, точку розлому і точку відліку, локусом розсічення і навіть відсікання, перекроювання карт і території. Слід, знак пунктуації у речитативі соціального, метаморфоз, після якого поділ на те, що було колись, і те, що стало нині, набуває статусу імперативу. Але вона також і дія, що руйнує і створює, розкладає порядки і структури, але й збирає елементи соціального в нові констеляції, що встановлює новий баланс і пропорції між стабільністю і турбулентністю. Дія, як їй і належить, проходить певні цикли – від формування й досягнення максимуму до згасання і згортання, – після чого вона продовжує бути присутньою в спричинених нею наслідках і похідних. Подія, таким чином, є сила і влада: вона виробляє ефекти, привертає увагу і примушує соціуми витрачати ресурси на компенсацію її ефектів.

В Україні такими подіями стали Майдан зими 2013–2014 років, «возз'єднання» Криму з Російською Федерацією, війна на Донбасі. Президенти Росії та України, що прийняли восени 2013 року рішення не підписувати документи про поступову інтеграцію України в європейські структури в обмін на надання фінансового кредиту, не передбачали реакції на нього значної частини українських громадян, не очікували, що заплановане ними майбутнє не відбудеться. Але учасники Майдану в Києві, їхні прихильники, опозиційні тодішньому президентові політики також не припускали такої реакції керівництва сусідньої держави на розстріл протестувальників на Майдані Незалежності, на відмову від влади (втечу) частини колишнього правлячого угруповання – на радикальне заперечення не ними передбаченого прийдешнього. Соціальні інститути (державна армія, медіа) не були готові до збройного втручання сусідньої держави у внутрішні справи України і безлічі його соціальних і гуманітарних наслідків, що часто не ліквідуються в принципі або ж їх можна лише незначно послабити.

У найзагальнішому сенсі подія є водночас неочікувана новація і безлад, вона викликає збурення в навколишньому середовищі, генерує, ініціює, породжує, розділяє, деформує або розриває простір спільного життя, утворює складки на тканині спільного існування. Це рух, що викликає інші рухи, які мнуть або розминають колишні структури, порядки і складки, додаючи до них раніше небачені й нечувані у тих соціально-географічних локальностях, де вони виникають. У концептуалізації С. Жижека, який погоджується тут із А. Бадью, подія структурує, реструктурує і вводить нові обмеження – вона змінює (Žižek, 2014: Stop I: framing, reframing, enframing). Сама подія, її множинні ефекти і реакції на них з боку індивідів, організацій і інститутів подають себе, отже, у вигляді конститутивних ознак неординарного, порушеного стану справ у суспільстві.

І тому з великої літери воліють писати Подія С. Жижек і Н. Талеб, маючи на увазі непередбачені війни, революції, повстання, перевороти, терор, масове насильство, економічну депресію і фінансові бульбашки, що лопаються, але рівним чином і наукові відкриття, які модифікують способи сприйняття й опису реальності. Схоже, ніхто не знає, які наслідки та в яких масштабах збудить Подія. Ніби ненавмисно відкривається кришка скриньки невідомого і непередбачуваного: щось неодмінно станеться, але що саме – залишається тільки гадати. Не випадково так стрімко розростається плем'я «експертів», герольдів ретроспекції, а також футурологів, які глибокодумно або поверхово гадають за неправильними і неясними слідами та прикметами. Раціоналізація «пост», навздогін, чудесним чином сприяє, як виявилось в Україні після 2014 року, не одному лише проголошенню легковагих прогнозів, вона супроводжується поширенням екстремістських гасел і настроїв.

Несподівано масштабна Подія завдає травми, зачіпаючи більшість або навіть усіх. На потрясіння, ушкодження, розриви і супутній їм біль, індивіди, спільноти, соціуми відповідають безліччю способів, які не піддаються класифікації

і заледве мала дешифрація яких стає предметом спостереження, аналізу та опису. Зазвичай, приміром, загострюється боротьба за інтерпретацію подій, відбір і прославляння найбільш значущих, але також і тих, що підлягають забуттю (шоста зупинка в книзі С. Жижека має саме таку назву – «Анулювання Події»), замовчуванню чи стигматизації. І тоді в хід ідуть повторювані час від часу ритуали, святкування, переписування підручників історії: пропагандистська машина просуває політику пам'яті, яка призначена для коригування колишніх оцінок людей, явищ, фактів. Модальність події, інакше кажучи, змінюється залежно від мінливої установки спостерігача або впевненого в собі маніпулятора, що має владу, а для підготовленої аудиторії чи не навмисно проблематизується протилежними за знаком інтерпретаціями альтернативних спостерігачів, які публічно претендують на об'єктивність.

Події на якийсь час демістифікують соціальні відносини, навмисно чи мимоволі виявляючи погано видимі в звичайні часи механіку, задуми і наміри акторів, ту, за М. Вебером, прагматичну орієнтацію інтересів, у якій не прийнято зізнаватися навіть у повсякденному житті. Гегелівська «сова Мінерви», як пам'ятаємо, вилітає в сутінки, коли здійснилося все, чому належало бути, і коли сама можливість знати отримує шанс реалізуватися. Втім, сьогодні з іменуванням того, що проступило на поверхню соціального, неминучі колізії – істина, правда, фантазія або достовірність перед нами? Тут багато чого, якщо не все, залежить від теоретичних або суто ідеологічних установок оптики експерта, який є ще й носієм конвенційної мови тлумачення подій. У епоху цифрових комунікацій, масового виробництва й миттєвого поширення інформації екстремальні події сприяють побутуванню неперевереного, сумнівного, помилкового, радикально маргіналізуючи простір і час достовірного знання, яке стає зайвим продуктом, таким, що практично не має попиту на ринку комунікації та пропаганди. Випадковим або очікуваним наслідком може бути «винесення за дужки» серединних фрагментів політичного спектра, залишаючи в недоторканності його

крайній сектор – поляризацію публічної риторики і всього політичного простору.

Значущі, вони ж, найчастіше, радикальні, які претендують на радикальність або ж тільки схожі на радикальні, події провокують такої гостроти конфлікт інтерпретацій, який виводить за горизонт евентуальної згоди проблему автентичності будь-якої реальності взагалі, як і власної автентичності конфліктуючих інтерпретацій. Майдан 2013–2014, анексія Криму, війна на Донбасі саме такі. Після них партикуляризм визначень рішуче заступає універсальність. Попутно руйнується ілюзія стійкості, стабільності, урівноваженості системи «влада – опозиція – електорат». Новітньою історією України непорушність деяких, далеко не всіх, порядків і структур успішно оскаржена двома розділеними десятиліттям Майданами 2004 і 2014 років. Але вони ж підтвердили високу резистентність системи в цілому, умову не тільки її інерційності, а й обіцянку поворотного руху, відновлення і зміцнення раніше начебто втраченого. В останню чверть століття реплікація віджилого і неприйняттого перетворилася на впізнаваний знак політичної безплідності зроблених зусиль на початку століття і принесених жертв у середині другого десятиріччя.

Крім того, одним із найважливіших ефектів Подій є нові нерівності. Витрати, ризики та труднощі, зумовлені подією, нерівномірно розподілені по території країни і між категоріями населення, нашаровуючись на традиційні нерівності або вишикуючись над ними. Є постраждалі від військових дій більше, менше (загиблі, поранені, їхні сім'ї), або зовсім не постраждалі. Маються на увазі також і фінансові, майнові, репутаційні, професійні, кваліфікаційні втрати. Явно непропорційно розподіляється між регіонами та верствами населення такий дефіцитний ресурс, як безпека. Події формують властиву їм соціальну структуру, які у другому розділі книги розглядаються як складки і лімінальність, а також модифікують більш або менш стійкі ментальні структури (солідар-

ність, орієнтації), які за неписаним правилом, що йде від антропології, дозволено називати соціальними структурами.

Надзвичайні події переформатовують структуру часу, скорочуючи години праці, гедонізму і насолод, відпочинку і розваг. Збільшується час економії, додаткових заробітків, адаптаційних та інноваційних практик. Але це ще й доба відчаю, безнадії, болю і страждань, добра і зла, героїства і зради, гідності й ницості, взаємодопомоги і насильства у найнеймовірніших пропорціях. Пора змінених або зовсім втрачених стандартів, критеріїв оцінки, акцентів, аж до нерозрізненості немовби очевидних опозицій: явний кінець якихось часів, без упевненості в гарантованому настанні нових. І тоді просторово-часові локальності, окрім невіддатливих обставин, що обмежують горизонти можливого, наповнені індивідуалізованими та груповими інтенціями, переживаннями, очікуваннями, формуючи в географічно віддалених один щодо одного регіонах країни конкретні ситуації.

Джерела

- Талєб, Н. Н. (2009). *Черный лебедь. Под знаком непредсказуемости*. Москва: КоЛибри.
- Филиппов, А. Ф. (2005). К теории социальных событий. *Логос*, 5(50), 63–88.
- Филиппов А. Ф. (2004). *Конструирование прошлого в процессе коммуникации: теоретическая логика социологического подхода*. Москва: ГУ ВШЭ.
- Филиппов, А. Ф. (2011). Развивая теорию событий. Статья первая. Дидактический эксперимент. *Социологическое обозрение*, 10(1–2), 6–18.
- Badiou, A. (2005). *Being and Event*. London: Continuum.
- Žižek, S. (2014). *Event: A Philosophical Journey Through a Concept*. London: Penguin Books LTD, Melville House.
- West, B., & Matthewman, S. (2016). Towards a Strong Program in the Sociology of War, the Military and Civil Society. *Journal of sociology*, 52(3), 482–499.

Стан сингулярності: події & криза & emergency & виключеність¹

Та обставина, що події можна спостерігати так само, як об'єкти або рух, у соціології не має, найпевніше, першорядної значущості. Достатньо того, що подія змінює режими функціонування суспільства та його складових, переводить їх у якийсь новий стан. У соціології склався реєстр дихотомічних ідеально-типових «станів» спільного життя в рамках національних держав. Хоч би якою цікавою була сама по собі історико-соціологічна розвідка щодо його повноти, доводиться обмежуватися свідомо неповним переліком: «традиційне суспільство vs модерне», «закрите суспільство vs відкрите», «механічна солідарність vs органічна», «статика vs динаміка», «норма vs патологія», «солідарність vs аномія», «порядок vs хаос», «стабільність vs турбулентність». В останнє десятиліття дедалі популярнішим стає визначення стану справ у соціумі як ризикованого, сумнівного, хиткого, ненадійного або навіть небезпечного, як це впливає з етимології та перекладу англійського *precarious* і представлено в назві книги Г. Стендінга «Прекаріат. Новий небезпечний клас» (Standing, 2011).

Емпіричні стани суспільств фіксуються дослідниками залежно від прийнятого ними словника опису й приписані до так званого макрорівня соціального й менш придатні (або менш вживаються) для інтерпретації стану справ на мікрорівні. У Стенфордській енциклопедії філософії «стан» («state») трактується як один із типів події: це те, що триває, але безглуздо питати, як довго воно триватиме. У соціології, проте, зважаючи на традицію «визначати стан», доречно, мабуть, розводити подію (те, що змінює, модифікує) і стан –

¹ Друкується за виданням: Макеєв, С. (2017). Стан сингулярності: події & криза & emergency & виключеність. У С. Макеєв & С. Оксамитна (ред.), *Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики* (сс. 21–41). Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», Інститут соціології НАН України.

видозмінене, знову постале; одне – енергетика, інше – статика. Водночас на сучасному ринку концептуальних пропозицій, які претендують на «визначення стану», домінують три поняття: криза, emergency, виключеність. Перше – традиційне, друге і третє, не без причин, увійшли у суспільствознавчий ужиток пізніше.

Відчуття, ніби світ, тобто все навколо нас і ми самі, не лише рухається в неправильному напрямку, а й деградує, так давно артикульоване, що простежити його хитромудре існування у філософських і соціологічних текстах – під силу лише найкомпетентнішому експертові в галузі «археології знання». Вже Е. Дюркгайм зовсім не оригінальний, говорячи у «Самогубстві» про те, що в промисловому світі аномія та кризи – «суть явища не тільки постійні, але, можна навіть сказати, нормальні» (Дюркгайм, 1998: с. 300). Причому кризи він трактує як рух назад, до часів примітивних потреб і бажань, а зубожінню шансів і можливостей приписує здатність культивування індивідами і групами самодисципліни, без якої не здолати аномію.

Тим не менш, правило позначати різноманітні окремі рухи, а також їхній сумарний вектор словом «криза» стало універсальним. До нього звертаються З. Бауман і К. Бордоні, ведучи діалог про стан справ у західних суспільствах у книзі «Стан кризи». К. Бордоні нагадує позитивні конотації початкового значення слова: креативність, оптимістичність, зміна, пов'язана з відродженням того, що було зруйноване чи прийшло в занепад. Сучасну ж кризу відрізняє від попередніх те, що вона не повертається періодично, але присутня постійно, триває і триває. З. Бауман додає до цього, що в кризі перебувають політики і експерти, адже стало повсюдним почуття невпевненості й незнання того, в який бік, якими засобами спонукати або змусити попрямувати хід речей і справ до бажаного пункту призначення (Bauman & Bordoni, 2014: pp. 1–12). Тут, як видається, немає раніше доволі популярної алузії на кризу як розрив між порядками успіху, якогось «міжцарів'я», лише тимчасового призупинення тенденції підвищення добробуту.

Інакше кажучи, дорожні карти, на які з невідомих причин і досі сподіваються знані й самозвані ерудити, або документи, які вони продовжують так називати, найчастіше або ж завжди, такими зовсім не є. Оскільки пункти призначення вибираються у незнайомій місцевості не інакше як навмання, а напрямки та відстані репрезентують скоріше бажання і передчуття. Дороги або не прокладені, або їх необхідно будувати мірою просування. Крім того, сучасна криза найбільш відчутно проявляється в економіці і позначається на добробуті громадян, вона постулює відсутність точки біфуркації, проходження якої, згідно із застарілим уявленням, надійно обіцяє перехід або повернення в інший, більш звичний, у кращому випадку привабливіший, стан. За оцінкою З. Баумана і К. Бордоні, вона означає також кризу держави, кризу модерну і кризу демократії.

Про тотальність кризи (розладу, дисфункціональності) розмірковує у книзі «Криза» С. Волбі, додаючи до аналізу традиційний для її наукової творчості сюжет про гендер (Walby, 2015: ch. 2). Тотальність репрезентована взаємопов'язаними різновидами кризи: фінансової, економічної (рецесія), фіскальної (режим економії, зниження рівня добробуту), політичної (криза партійної системи), кризи демократії (раптом з'явився шанс для влади не дотримуватися демократичних цінностей, прав і свобод у деяких обставинах). Обґрунтовується, отже, уявлення про каскад криз, які не стільки слідуєть одна за одною, скільки успадковують одна іншу; каскад не маскує наступності, швидше наполягає на ній, охоплюючи всю реальність. Його супроводжує криза теоретична: брак концептів і констеляцій концептів, здатних більш або менш адекватно описувати складну технологію і органіку взаємопов'язаних різновидів кризи, що не дає змоги розробляти реалістичні сценарії цілепокладання і ціннісно орієнтованої дії державних, комерційних, неприбуткових організацій та об'єднань. Завдання суспільних дисциплін, отже, дослідниці бачить у тому, щоб розробити нову теорію суспільства, яка б допомогла передбачати кризи й розробляти засоби запобігання її тоталізації (Walby, 2015: pp. 25–26).

Події можуть бачитися такими, що не мають передумов, адже найчастіше ланцюг причин не простежується повністю, практично завжди залишається сумнів у переконливості й достатності виявлених. Але кризи – рукотворні, а отже, кризу можна поправити, вийти з неї, як і вважає С. Волбі. Усі перелічені нею види кризи наявні в сегментах вертикальної й горизонтальної організації соціуму, їх неважко ідентифікувати і в Україні, вводячи, звісно, поправки на національно-історичні особливості формування економічної, політичної, соціально-структурної та ціннісно-нормативної сфери. Тим не менш у конкретному дослідженні дозволено не слідувати настільки сильному трактуванню поняття «криза», обмеживши релевантність його застосування сферою економіки, де воно здавна доречно й має міцні конотації. І тому в межах визначення стану сингулярності криза означає суто економічну кризу, спад або стагнацію виробництва, нездатність держави виконувати соціальні зобов'язання, скорочення витрат на освіту, науку, охорону здоров'я, пенсійне забезпечення, зниження рівня добробуту громадян.

У надзвичайності (emergency) є домінантні й другорядні конотації. Домінантні, очевидно, співвіднесені з природними й техногенними катаклізмами. На подібні події необхідно терміново реагувати й надавати екстрену допомогу постраждалим людям. З цією метою створюють державні структури для мінімізації їхніх наслідків – міністерства надзвичайних ситуацій, центри невідкладної медицини. Другорядні денотати мають на увазі дії людей: на пам'яті НК (надзвичайна комісія) перших років радянської влади і «чекісти», менеджери надзвичайності з їхніми особливими прийомами «нормалізації» класової боротьби.

Легітимність режиму неординарності стала загальновизнаною, несподіване вже не підводиться під дюркгаймівське визначення «патології». Стану emergency присвячено четвертий (серпневий) номер журналу «Theory, Culture & Society» за 2002 рік, в якому визнані майстри соціології відкривають можливі смисли повітряної терористичної атаки на Нью-

Йорк у вересні 2001 року. Назвемо лише найвідоміших. У. Бек уточнює типологію конфліктів у «суспільстві ризику» (Бек, 2002), Дж. Урі перелічує характеристики суспільства, що перебуває «на межі хаосу» (Urry, 2002), а Б. Тернер розмірковує про співвідношення державного суверенітету й сталість стану emergency (Turner, 2002). З. Бауман вважає атаку на вежі Світового торгового центру розвідувальною війною. Її мета полягає в позначенні лінії фронту, яка тепер може стати реальністю будь-де. І тоді з прифронтової смуги хлинуть біженці, спонтанно користуючись раптово виниклою екстра-територіальністю і хоча б у цьому уподібнюючись фінансовим елітам, які давно вільно переміщуються світом (Bauman, 2002). А спеціальний випуск того ж журналу в березні 2015-го зібраний зі статей про управління екстраординарністю, яке з чогось виняткового перетворилося на те, що виникає повсюдно й безперервно (Adey et al., 2015).

С. Жижек, який вловлює нечутні більшістю ніби обізнаних коментаторів ритми соціальності, частіше за інших говорив про перманентний стан emergency (надзвичайності, екстраординарності) всього і вся у світі людей, хай то стан економіки (Žižek, 2010) або стан любові (Žižek, 2003). Крім того, стан надзвичайності супроводжують процеси соціального капсулювання, «закриття» у відомій термінології, ізолювання від оголошеного неприйнятним і декларування нових пріоритетів і відкритості у певну соціально-політичну сторону. А паралельно патріотизм, ця політкоректна, як іноді вважають, версія націоналізму, претендує або навіть зводиться в ранг жаданої ніби самим часом ідеології.

У сфері медіа і, ширше, культури стан emergency означає, як показала П. Цимерман (Zimmermann, 2000) у однойменній книзі на межі століть, зумовлене глобалізацією домінування тенденцій уніфікації, комодіфікації й обезрозрізнення – те, що недопустиме й що підлягає невідкладній корекції. Такому порядку речей, вважає автор, слід протиставити практики активної документалістики та політичного мистецтва – увагу до місцевого, особливого, що відрізняється, в незалежному

художньому, любительському та неігровому кіно, фотографії, у репортажах з місця подій. Дві частини книги названі «Війни» і «Засідки», поєднуючи стан екстраординарності з такими самими за статусом подіями (Zimmermann, 2000). Культурі «emergency» в цілому та стосовно вітчизняних реалій присвячені публікації Н. Костенко (Костенко, 2015а; Костенко, 2016). Як стверджується, «цей стан не виключає ризику перетворитися на константу, оскільки культура “emergency” транслюється на спосіб життя людей, їхні інтуїції, наміри й дії, і відчутні вібрації загального та приватного існування не дозволяють довіритися будь-чийм (інституціональним і персональним) гарантіям із приводу його імовірної тривалості» (Костенко, 2015b: с. 6).

Стан виключення, тобто стан справ у сфері державного управління, зумовлений не тільки комбінацією кризових явищ в економіці, emergency у ціннісно-нормативній та смисловій сфері, довгота короткотривалими ефектами надзвичайних подій. В актуальній політичній теорії, основи якої заклав К. Шміт, він означає такий розрив між кодифікованими нормами співіснування і фактичністю політичного життя, за якого обмеження прав і свобод громадян шляхом запровадження спеціальних указів або розпоряджень як відповіді на громадянську війну, зовнішнє збройне вторгнення, терористичні акти переводиться в статус норми, норми виключення з прав і свобод. Дж. Агамбен пише в роботі «Стан виключення»: «Перед обличчям безперервного прогресу того, що можна назвати “глобальною громадянською війною”, стан виключення все більш стверджує себе домінантною парадигмою відправлення влади в сучасній політиці» (Agamben, 2005: р. 2; Ch. 1, pp. 1–31, історія цього терміна в юридичній та соціально-політичній літературі).

Саме тоді й відбувається волонтаристське посилення влади, оскільки припиняється дія низки законів і навіть окремих статей Конституції – громадяни «виключаються» із системи захисту законами, на них вона більше не поширюється. Тим самим звільняється простір для неконтрольовано-

го насильства з боку держави, зводячи нанівець можливості індивідів особисто чи об'єднуючись із собі подібними протистояти їй: саме їхнє життя вже не належить їм самим, нею розпоряджається сучасний Левіафан. Звісно, Дж. Агамбен у аналізі сучасної політики та її станів уникає вживати поняття «сингулярність», на відміну від Ж. Рансьєра, для якого констатація сингулярності є висхідним пунктом аналізу політичного як «сингулярної фігури людської діяльності» (Рансьєр, 2006: с. 14). Втім, імплікації, які ретельно розібрав стосовно західного суспільства Дж. Агамбен, щодо України потребують політологічної верифікації. Такої властивості експертиза перебуває десь на далекій периферії соціологічного аналізу і явно за межами кількісних оцінок на основі репрезентативних обстежень. Тому обмежимося загальним зауваженням.

В Україні, зокрема, відбулося не посилення, а ослаблення центральної влади: явними стали численні інституційні дисфункції, розширилася загальна й локальна зони свавілля та насильства. Тоді, коли держава втратила монополію на насильство (держава ніби виключена з повноти своїх обов'язків), посягання на життя і гідність жителів міст і сіл з боку озброєних в умовах війни людей, навмисне або з необережності, трапляється майже регулярно. Влада, зі свого боку, намагається зміцнитися й не втратити державної суверенності, сумніви в якій висловлюються прямо або маються на увазі і всередині країни, і за кордоном – таким бачиться стан виключеності у сфері управління загальними справами. Сталося й відтворюється те, що З. Бауман називає «розлученням влади і політики». Його найближчими результатами виявляються нездатність повноважних інстанцій діяти так, як слід діяти в екстремальних обставинах, а також фрагментація влади, у якій виявилися конкуренти: керівництво силових структур, адміністрація непідконтрольних територій, могутні члени суспільства та їхні коаліції всередині України.

«Стани», в принципі, синтагматичні: семантично близькими, а часто й взаємозамінними, вважаються «криза», «emergency», «виключеність». Філософ С. Жижек, орієнто-

ваний на феномени культури і репрезентований через їхнє посередництво опис суспільства, вибрав «emergency», маючи на увазі смислові, ціннісні, нормативні та випадкові регулятори поведінки. Дж. Агамбен оцінює модуси відправлення влади в сучасних умовах і надає перевагу «виключеності». Соціологи З. Бауман і С. Волбі говорять про «кризу», зводячи поняття «криза» в статус універсального й ухилиючись від потроєння образу реальності. І все ж за різними словами ледь прихована, передусім сучасна інтенція соціально-гуманітарного знання онтологізувати новий стан світу людей і водночас затвердити відповідну епістему як систему координат, що скеровує дослідження й пропонує концептуальну матрицю пояснення того, що відбувається.

Найменш доречно тут бачити проблему вибору адекватнішої мови опису реальності, «конфлікт інтерпретацій» або ж суперництво амбіцій визнаних спостерігачів, що забороняє вживання концептів, якими користуються інші. У цьому випадку термінологічна вибірковість похідна від багатомірності «великої реальності», що залишає простір і місце для нюансування трендів фактичностями (екзистенціалами) різної генези чи змісту. Дії з розширення або звуження значення понять залишаються зазвичай у компетенції дослідника й контексту подій, який він визнає доречним, або ж впливає з самої суті того, що збувається чи проявляється. Більше того, позитивні ефекти можна знайти й у поняттєвій комбінаториці – коли терміни означають не одне й те саме, а незалежно окреслюють певні великі сфери спільного життя.

Тому те, що відбувається з цінностями, смислами, оцінками, ідентичностями – те, що традиційно належить у соціології до культури – у контексті започаткованого дослідження ототожнимо зі станом emergency. А запровадження режиму економії, підвищення податків і різних зборів, високу інфляцію, зниження стандартів добробуту і споживання, спад виробництва – зі станом кризи. І тоді стан сингулярності являє собою химерну констеляцію подій (Майдан, війна, анексія Криму), кризи в економіці та добробуті, emergency в культурі,

виключеності в політиці. І тоді маємо підстави говорити, що сингулярність являє собою об'єктивацію особливої, незвичної просторово-часової, подієво-процесуальної природи соціуму – його термінологічної, а не метафоричної топографії.

Сингулярність – звичайне поняття в математиці, рідше в астрофізиці, і, за ініціативою Р. Курцвейла, набуває популярності в «новому науковому футуризмові» під ім'ям технологічної сингулярності.

Найпоширеніші визначення легко знайти, надрукувавши слово у будь-якій мережевій пошуковій системі. Проте статті «сингулярність» немає ані в авторитетній Стенфордській енциклопедії філософії, ані в московській «Новій філософській енциклопедії». І це при тому, що у Франції воно, поряд із «подією», часто зустрічається у М. Фуко, Ж. Дельоза, А. Бадью, Ж. Рансьєра – у мисленні, яке не може обійтися без такого поняття тоді, коли йдеться про онтологію, археологію знання, про функції й дисфункції держави, про економіку, політику та демократію. Втім, згадані філософи якийсь час працювали на одній кафедрі на чолі з М. Фуко і з цього питання не могли не мати загальних концептів, проте трактуючи їх згідно з власними науковими преференціями у конструюванні певної онтологічної чи гносеологічної реальності. Крім того, маючи різні погляди на зміст і напрям політичних процесів, дехто з них не ладнали між собою, як це відомо про А. Бадью та Ж. Дельоза. Проте розбіжності в інтерпретації сингулярності між тими, хто раніше входив до складу кафедри, важливі для історії філософії, а не для актуального соціологічного аналізу. Варто лише додати, що зв'язок між подією і сингулярністю був важливий для А. Бадью, тож він говорив про «подієву сингулярність» і поділяв подію на «слабку» і «сильну» сингулярність (розвиток поглядів філософа на такий зв'язок викладено у (Johnston, 2009: pp. 5–84)), тоді як Ж. Дельоз його ігнорував, як пізніше і С. Жижек. Щодо реальності, отже, вони ставили різні запитання і, зрозуміло, формулювали несхожі відповіді щодо детермінант і особливостей життя сучасних суспільств, в якому перманентно виникають незвичні, диковинні, дво- і багатосмислові (сингулярні) стани і ситуації.

І хоча соціологічні роботи про сучасні тенденції еволюції суспільства обходяться без поняття «сингулярність», ніщо не забороняє звертатися до нього, наводячи, зрозуміло, мотиви й аргументи. Відтінки значень і сигніфікацій у публікаціях згаданих філософів помітно різняться, а спільним є відсилання до особливого, своєрідного, неординарного, унікального, дивного, незвичайного, екзотичного. І водночас такого, що має певні властивості й характеристики і, отже, дещо цілісне, здатне протистояти деформаціям, трансформаціям і модифікаціям, тобто доволі жорстке й інерційне. Не йдеться, зрозуміло, про тотальну унікальність, для опису якої фатально бракує концептів, образів і метафор, а йдеться лише про більш-менш радикальне відхилення від нормативного чи такого, що за нього видається, очікуваного чи бажаного, відхилення, яке має структуру і функцію, доступні спостереженню ефекти, формати індивідуального і групового світосприйняття, поведінкових реакцій людей. Саме тому сингулярність у полі соціології – це ще й те, в чому можна й необхідно розібратися, зрозуміти і пояснити, без упевненості в успіхові і за браком гарантій отримання недискусійних результатів. Це й запрошення до пізнання чогось незвичного, що викликає подив, у першій і другий момент спантеличує, того, що потребує корекції уявлень про те, як реальність влаштована, що і як у ній працює, а що зупинилося, але лишається присутнім.

Соціальному просторові спільного існування в стані сингулярності властиві розриви, складки і лакуни, які іноді зашиваються, зазвичай залишаючи грубі шви, продукти невмілої держави-кравця, або ж існують у вигляді своєрідного розкрою, без зшивки, в середині якого і по краях індивіди та їхні об'єднання діють альтруїстично (волонтери), корисливо (контрабандисти, тривіальні грабіжники і шахраї), патріотично (солдати і офіцери, добровольці збройних формувань відповідно до уявлень про патріотизм). Такий стан характеризується порушенням або навіть руйнацією повсякденних порядків праці та комунікації, припиненням звичних правил спілкування і поведінки, переходом у економні або ж міні-

мальні режими споживання, а в конкретному українському випадку супроводжується ще й поширенням практик насильства. Для громадян сингулярність постає у вигляді незвичайних, іноді надзвичайних індивідуальних і колективних ситуацій, до яких доводиться пристосовуватися і звикати, але які не змінити індивідуальною дією. На які доводиться відповідати вимушеними, ззовні зумовленими реакціями (повсякденними практиками), маючи на меті мінімізацію витрат на адаптацію, намаганням наблизитися до бажаної ситуації або уявної норми, що хоча і можливо, проте не завжди і не у всіх виходить. безтурботність, якій і у звичні часи майже немає місця у світові людей, остаточно виводиться за межі доступного для повсякденного досвіду.

У порівняно недавній книзі Д. Норта і його колег дослідницький порядок денний сучасних суспільств відводить контролю над насильством перше місце, з нього починається аналіз відмінностей між ними, приписуючи, слідом за багатьма антропологами, насильству статус універсалії, що формує і деформує осьові виміри спільного життя (Норт, Уолліс & Вайнгаст, 2011). Серпневий (третій) номер щоквартальника «Європейський журнал соціальної теорії» за 2013 рік присвячений теоретичним підходам до вивчення насильства, а новітня бібліографія в статтях своєю просторістю переконує у тому, що це явище насправді є особливо значущим.

Доречно послатися на провідного, мабуть, фахівця в цій галузі С. Малешевича, стаття якого відкриває номер. Він стверджує, що наш час – найбільш войовничий в історії як унаслідок небаченого зростання організаційних можливостей планувати і здійснювати насильство на міжгруповому і міжкраїновому рівні, так і під тиском потужних пропагандистських комплексів, які виправдовують насильство, інфікуючи мілітаристськими спорами публічний і політичний простори (Malešević, 2013). Тим не менш, тривають традиційні в соціальних науках дебати про те, як більш або менш систематично визначати насильство, не поступаючись спокусі трактувати його з позицій здорового глузду (Schinkel, 2013: pp. 310–313).

В українському варіанті стану сингулярності мається на увазі звільнене з-під контролю, продюсоване інцидентами, казусами і підтримане прецедентами, рухами, організаціями, інституціями та державами пряме фізичне насильство, що завдає шкоди людським тілам, майну, спорудам, гідності і переконанням окремих індивідів і спільнот. За часів збройних конфліктів держава втрачає монополію на насильство, відтоді право або ж негласно присвоєне право на нього разом із засобами легітимного або несправедливого утиску чи пригноблення дисперсно розподілено між державними структурами так званого силового блоку, найманцями і добровільними збройними формуваннями, що протистоять у збройному конфлікті сторін усередині номінально єдиної країни, бандитськими угрупованнями, що озброїлися, і окремими громадянами, які завбачливо чи без умислу, про всяк випадок, запаслися вогнепальними засобами, а не виключено, що й технікою. Нікого, може статися, не здивує новинне повідомлення про перебування на чиемусь подвір'ї системи залпового вогню, бронетранспортера або танка. Іntenціональність такого роду насильства виявляється розсіяною, воно не вицілює вибірково, площа ураження еквівалентна всьому простору спільного життя. У ньому ще можна вгадати протест, але проти чого і за що в кінцевому підсумку не має значення.

З досвіду воєнних конфліктів минулого відомо, що в зоні бойових дій і в широкій смузі за нею приборкувати насильство надзвичайно важко, якщо взагалі можливо, оскільки радіус дії законів помітно скорочується, а здатність відповідних організацій стежити за їх дотриманням ніби випаровується. Унаслідок кількість тих, хто прагне цілеспрямовано або поаматорськи, ініціативно, практикувати насильство, непередбачено множитья – мінують території й будівлі, організовані або випадкові вибухи зі стріляниною чути по всій країні, від них і від погано керованої військової техніки страждають і гинуть люди. У держави, захопленої боротьбою за військо та економічне виживання, немає способів ефективного дисциплінування індивідів та їхніх об'єднань, так само як і ком-

пенсії за завданий насильством збиток – як постраждалим безпосередньо, так і тим, у кого скорочують заробітні плати, пенсії, кому підвищують податки й обов'язкові виплати на мілітарні потреби. За фізичним насильством, по всьому громадському просторові розсіюючи біль і страх, тягнеться шлейф структурного насильства, що впливає з фінансової та соціальної немочі вітчизняного Левіафана; мирний простір у стані сингулярності помітно секвеструється.

Екстраординарні події, але не засмучені уми, виробляють анімаційні ефекти. Після революцій в Європі наприкінці першої половини XIX століття К. Маркс і Ф. Енгельс констатували небезцільне, на їхнє переконання, тиняння привида комунізму континентом, такої собі примари майбутнього, що, на їхню думку, непокоїла експлуататорів та експлуатованих, дратувала перших і зваблювала до емансипаційної дії других, супроводжувала, а може й викликала, масові заворушення. Власне «Маніфест комуністичної партії» став матеріалізацією привида: вони, як з'ясувалося, здатні перетворюватися на ідеологію. Таке, звісно, відбувається далеко не з усіма фантомами, частіше вони являють собою лише частково раціоналізовані уявлення, які розселяються в умах і настроях індивідів, виконуючи функції матриць когнітивної орієнтації у реальності та регулятора поведінки. Тобто вони є тим, що І. Попова визначала як «повсякденні ідеології» (Попова, 2000).

Небувале, неординарне, що часто переживається як переломне, потребує присутності примар минулого чи майбутнього, здатних спонукати до дій, надавати їм сенсу і значущості чи виправдовувати їх – так значно легше розуміти, пояснювати й описувати те, що відбувається. Про засоби і прийоми використання архаїки (маски, моделі поведінки, стигми), яка викликається з начебто безповоротно минулого, повчально читати у «Вісімнадцятому брюмера Луї Бонапарта» К. Маркса. А в есе М. Бердяєва «Духи російської революції» пригадати або вперше дізнатися про те, що велика кількість темних бісів і демонів, що під час революції виряджаються в новий одяг, іманентні історії нації, утворюючи метафізич-

ний шар народного життя у вигляді незжитих вад і невиліковно хворобливих пристрастей і схильностей. І революція 1917 року, за упередженою думкою М. Бердяєва, не так відкриває перспективи, як оголює корінні пласти. Як побутувати в компанії з привидами, про безконтактну комунікацію з ними, про уявні проєкції емпіричного й миттєвого існування в інші, гірські або приземлені етико-часові виміри, розмірковує Ж. Деріда в «Привидах Маркса», у ґрунтовно розробленій концепції соціально-культурної привидології (Дерріда, 2006). Привиди є, але невидимі внаслідок безтілесності; вони еманція якоїсь реальності, чи то уявної, чи то соціально-речової, спокусливі міражі-приваби, що невідомо якими шляхами і внаслідок чого беруть владу над умами і душами. Примари майбутнього і минулого, яким, здається на перший погляд, тільки окремі предмети або події сьогодення можна поставити у відповідність, яких нібито ніщо, по-справжньому, тут не представляє, проте внаслідок надзвичайних подій вони набувають виняткової злободенності та, більше, статусу речей у дюркгаймівському значенні. Сумнівів щодо їхньої присутності майже ні в кого немає, вони побутують з тією ж безпосередністю, що й буденності і дивини товарного світу, твори мистецтва, феномени ірреального, рясно створювані цифровими засобами теле- і кіноіндустрії, а також сучасними медіа. Вони дивляться на нас, вважає Ж. Деріда, поглядом, що неможливо перехопити, збуджуючи або пригнічуючи надії і сум'яття, надихаючи на одкровення і ясновидіння, так само як і на практичну дію журналістів, політиків, експертів і всіх взагалі, що піддалися чарівності, магії або авторитету привидів (Дерріда, 2006: сс. 18–20, 148–150).

В Україні побутують три – тут ніяк не втриматися і слід сказати «старші» – привиди: «Український світ», «Європа» та «руській мір», причому в кожного є численний почет із дрібніших духів, бісів і демонів, пантеон яких представлений у мережі, на шпальтах преси, у телевізійних новинах і ток-шоу. Для нашого дослідження неважливо, що останні два втілені у раціоналізованих концепціях у вигляді певних документів:

статті у словниках для «руського міра» та у Хартії Європейського Союзу про основні права для «Європи», а «Український світ» існує скоріше у вигляді романтизованих несистематичних уявлень чи проєктів довгострокових реформ, жоден з яких не вдалося реалізувати. Проте маються на увазі не ідеалізовані раціональні конструкції, не веберівські «ідеальні типи», сліди яких виявляють масові опитування, а просякнуті досвідом контактів з економічною, соціальною, політичною реальністю «повсякденні ідеологізовані привиди».

Вони скоріше автономні, хоча перші два відносно сумісні й відмежовуються від «руського міра», конкурують за уми в сингулярному українському соціумі другого десятиліття поточного століття, турбулентність якого генерується швидше локальними, ніж глобальними тенденціями. Кожен з них – це певна мова, що пропонує й зобов'язує говорити на ній чи не всіх без винятку у просторі свого домінування. Відповідна мова практично неперекладна на мову іншого привиду та її виразно чути й нескладно розпізнати завдяки властивій їй невігадливості. За своєю побудовою, із жорсткими непроникними оболонками, вони наближені до того, що Ч. Тейлор називає «структурами закритого світу»: часто несумісними способами бачити, говорити, довіряти (Тейлор, 2011).

У результаті виникає сфера мовної гетерогенності (Деррида, 2006: с. 153), поділяючи державне ціле на частини, які не здатні зрозуміти одна одну: не розуміють один одного переговорники у Мінську (представники України, особливих районів її східних областей, представники Росії), не доходять згоди представники «нормандської четвірки» (канцлер Німеччини, президенти Росії, України та Франції). Привиди задають світоглядні й ціннісні контури і зміст реальності, намагаючись репрезентувати її без залишку, але майже завжди задовольняючись суперечливою полісемантичністю. Привиди означають безвідносно до того, чи існує те, що означається, тобто продукують фантоми і візії, які, тим не менш, мають владу спрямовувати дію і визначати позицію.

Привид «Український світ» апелює до суперечливої картини минулого й сьогодення. Він презентує знакові історичні

фігури і події, пантеон героїв, який після здобуття суверенітету помітно розширився, вкорінені у рідний ґрунт літературу і мистецтво, специфічні форми побуту, фольклору, світосприйняття – самобутні історичні джерела. Проте це картина з епізодичними і короткочасними періодами державності, які не відкладаються у досвід державного управління: до 1991 року Україна радше уявна державна спільнота, вона ще має реалізуватися й утвердитися. Століття перебування під чужою владою були віками страждань, але й боротьби за визволення і свободу. Доволі глибока політико-географічна і культурна неоднорідність України усвідомлюється, проте незрозуміло, як утримувати баланс між перевагами такої диференціації та ризиками, що їй притаманні.

Привид «Європа» переміщається по стану сингулярності майже з моменту проголошення українського суверенітету, він вісник того, що тільки має колись з'явитися, якась обіцянка майбутнього без гарантованості. Його присутність і рух заподіює ефекти резонування в ціннісній, емоційній та комунікативній сферах у вигляді поміркованих або нетерплячих очікувань у одних і тривоги різного ступеня гостроти у інших. Найбільш крайні з перших схильні вбачати в ньому здійснення наявного у нації позитивного соціально-політичного гена європейськості, який доречно пред'являти як пропускне свідоцтво в референтну спільноту держав. Розсудливіші вважають приєднання до Європи очевидним гуманітарним прибутком, прийнятним гостинцем соціально-природної еволюції, знаком невмотивованої прихильності благополучніших і заможніших. Або ж подібні прагнення можуть прочитуватися якимось тверезомислячим скептиком як намір частини народу і політичних еліт забути або зректися від найбільш неприємного, злого, бездарного в собі.

Другі, які відчують тривогу, схильні убачати тут відмову від історично усталених способів сприймати й розуміти події в просторі співіснування, невмотивовану зраду виплеканої історією модальної особистості, яка безоглядно шанує історико-географічне вкорінення. Привид Європи, стверджують

вони, зволікає матеріалізуватися, датування реалізації обіцянок сумнівні й неправильні, що, безумовно, вказує на їхню нещирість. Залишаючись переважно несумісним з актуальними подіями і процесами, він ніби не знаходить собі місця ні серед, ні всередині їх. Ті, хто відчуває занепокоєння, схильні помічати лише підтвердження своїм доводам і збентеженню.

Привид «русскій мір» – з розряду проханих, як і його альтер его – «Європа». Це гість традиції і славної історії перемог і звершень, свідок і знак стабільності соціального порядку та непоказної лояльності громадян обраній владі. Функціональне призначення привида в новій фазі стану сингулярності полягає в настільки агресивному протиставленні всьому суто українському і навіть європейському, що не передбачає й не допускає співіснування в рамках однієї держави ні з чим відмінним від себе. «Русській мір» як онтологічне утворення самодостатній, йому нічого не можна наказати, його зовнішні оболонки непроникні для будь-яких домішок, у ньому немає нічого такого, що підлягає вдосконаленню, і він стійкий до зовнішніх інфекцій ціннісного або морального порядку. Як привид він вкорінений у соціологічній уяві окремих фракцій політичних еліт, а також і населення по обидва боки військового розмежування.

Як гранично широкі оптичні прилади привиди дуже недосконалі: аберація настільки сильна, що інше уявляється і потворним, і вульгарним. «Русській мір» не визнає за «Українським світом» та «Європою» ніяких чеснот. Високопосадовці й експерти з політики в Росії неодноразово озвучували тезу про те, що «українська держава являє собою історичне непорозуміння», що вона не самостійна, нею керують ззовні, прямо вказуючи на США, а нації такої взагалі не існує. Якщо, скажімо, «Європа» і є продуктивною, то суто в негативному сенсі, її «подарунком» світові був фашизм. Про його відродження в Україні у 2013–2015 роках можна було чути й читати в оцінках політиків та дослідників різних спеціальностей Російської Федерації, керівників і пересічних громадян особливих районів Донецької та Луганської областей, а ще у відо-

тому російському літературно-художньому часописі «Дружба народів» (Каграманов, 2015). У звичай увійшло іменування дрібної свити фашизму – «каратели», «бандерівці», «націоналісти». Вони, як пропонувалося здогадатися або стверджувалося без натяків, приховано плекалися в горах і на полонинах Карпат, перелісках і балках степу, в затишних куточках владних коридорів, а тепер оволоділи умами і настроями частини українців, перебуваючи у статусі доктрини й офіційної політики Києва. Не менш чіткий і ще один мотив. «Європа» вичерпала вітальну енергію, позбавлена волі, слабка, втратила справжні моральні та ціннісні орієнтири, потрапивши під вплив уявних – не одне століття звучить мотив «занепаду Заходу», енергійно й завзято повторений популярним російським письменником у зв'язку з сирійськими біженцями в Європі (Веллер, 2015).

Привиди «Український світ» і «Європа» в місцевому емоційному і ціннісному інтер'єрі артикулюють негативні риси «руського міра», підкреслюючи його імперські амбіції, експансіонізм, претензії на домінування, надання переваги угодинкам над праведниками, применшення особистості та звеличення держави. Це привид минулого, що утягує в минуле, а так само стверджує минуле в сьогоденні у вигляді спадкоємності завдань і подвигів поколінь, які перемогли фашизм у Великій Вітчизняній війні і взяли зброю до рук сьогодні, видиво зв'язку часів, що не розпадається, яке візуалізоване в ювілейних урочистостях перемоги над фашизмом у середині десятих років поточного століття, в новій російській фільмографії про неї; петля часу, повторення, яке не вчиться на уроках власної історії, в якій голос печалі й гіркоти беззмінно звучить набагато тихіше голосу тріумфу й торжества.

Упізнаваність і непохитна правота, супутня привидам, сприяють звиканню до них, їхнього прийняття індивідами певного статусу чи різних територій проживання як універсального ключа до розуміння подій. Тобто привиди знаходять носіїв, вони матеріалізовані в соціальних структурах, в орієнтаціях, очікуваннях, упередженнях. Так відбувається ще

й тому, що в повсякденній модифікації вони є простенькими образами привабливих переконань, настанов, принципів, що не втрачають певної пристойності, адже в конфліктній ситуації нюанси соціальних і політичних смислів і значень найчастіше незатребувані. В Україні концентрація харизми привидів нерівномірно локалізована географічно, вона доволі стало відтворюється і фіксується у масових опитуваннях.

Отже, комбінація кризи, стану emergency й стану виключеності, відформатована надзвичайними подіями останніх років в Україні, генерує стан сингулярності, а його виразними репрезентантами є розсіяна інтенціональність насильства і три домінантні привиди в публічній та медійній сферах. Імовірно, не існує позиції, з якої можна було б спостерігати за таким об'єктом у його цілісності; проблематичним видається й існування суб'єкта, здатного охопити його одним поглядом і відобразити логіку та механіку відтворення й метаболізму. Доводиться вдаватися до спрощень і обмежень. У випадку кількісних соціологічних обстежень основним спрощенням виступає саме метод отримання емпіричної інформації. У розпорядження дослідників надходять самозвіти респондентів про свої відчуття, оцінки, дії – тобто про відображення ефектів стану сингулярності в емоційній та оціночній сферах індивіда, а також поведінкові реакції на нього. І тому структура власне стану редукується до певних елементів, кожен з яких потребує зведення до рівня індикаторів і показників для емпіричної верифікації. Перелік основних елементів бачиться таким, проте предметом подальшого розгляду стають лише окремі з цих елементів:

- криза (рецесія в економіці, режим економії, безробіття, економічна стратифікація, дисбаланс бюджету, зовнішні фінансові запозичення, повернення яких проблематичне);
- стан emergency в культурі (зрушення в ціннісно-нормативних структурах, динаміка культурних практик; ідентичності, які укріплюються або слабшають; політика пам'яті);

- стан виключеності в політиці (ослаблення основних соціальних інститутів, обмеження в доступі до основних прав і свобод, до ресурсів добробуту, непереконлива демократія, нестабільна партійна система, патології – корупція, насильство);
- мультиплікація соціальної структури як наслідок подій (складки, лімінальність, формування «подієвих солідарностей»);
- нові нерівності – нерівномірний розподіл труднощів і витрат, а також таких дефіцитних ресурсів, як безпека і престиж;
- ситуації й повсякденні практики населення у стані сингулярності.

Джерела

- Веллер, М. (2015). *Хоронить заказывали?* Отримано з: <http://www.proza.ru/2015/09/11/1253>.
- Деррида, Ж. (2006). *Призраки Маркса. Государство долга, работа скорби и новый интернационал*; пер. Б. Скуратова. Москва: Logos-altera; *Esse homo*.
- Дюркгайм, Э. (1998). *Самоубийство. Социологический этюд*; пер. с фр. В. Луков. СПб.: Союз, 1998.
- Каграманов, Ю. (2015). Кого ждет «триумф воли». Противоборство идеологий на Украине. *Дружба народов*, 3.
- Костенко, Н. (2015а). Культура «emergency»: внезапное и ожидаемое. *Матеріали Х Всеукраїнської наук.-практ. конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії: теорії солідарності та конфлікту в поясненні сучасних соціальних процесів»* (с. 55–58). Київ: Логос.
- Костенко, Н. (2015b). Вступ. У Н. Костенко (ред.), *Мінливості культури: соціологічні проєкції*. Київ: Інститут соціології НАН України.
- Костенко, Н. (2016). В состоянии «emergency»: культурные эффект. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 4, 102–118.
- Норт, Д., Уоллис, Дж., & Вайнгаст, Б. (2011). *Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества*. Москва: Издательство Института Гайдара.
- Попова, И. М. (2000). *Повседневные идеологии. Как они живут, меняются и исчезают*. Киев: Институт социологии НАН Украины.
- Рансьер, Ж. (2006). *На краю политического*. Москва: Праксис.

- Тейлор, Ч. (2011). Структури закрытого мира. *Логос*, 3(82), 33–55.
- Adey, P., Anderson, B., & Graham, S. (2015). Introduction: Governing Emergencies: Beyond Exceptionality. *Theory, Culture & Society*, 2(2), 3–17.
- Agamben, G. (2005). *State of Exception*. The University of Chicago Press.
- Badiou, A. (2005). *Being and Event*. London: Continuum.
- Bauman, Z., & Bordoni, C. (2014). *State of Crisis*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Z. (2002). Reconnaissance Wars of the Planetary Frontierland. *Theory, Culture & Society*, 19(4), 81–90.
- Beck, U. (2002). Terrorist Threat: World Risk Society Revisited. *Theory, Culture & Society*, 19(4), 39–55.
- Johnston, A. (2009). *Badiou, Zizek, and political transformations: the cadence of change*. Northwestern University Press.
- Malesevic, S. (2013). Forms of brutality: Towards a historical sociology of violence. *European Journal of Social Theory*, 16(3), 273–291.
- Schinkel, W. (2013). Regimes of Violence and the Trias Violentiae. *European Journal of Social Theory*, 16(3), 310–325.
- Standing, G. (2011). *The Precariat. The New Dangerous Class*. London: Bloomsbury Academic.
- Terner, B. S. (2002). Sovereignty and Emergency: Political Theology, Islam and American Conservatism. *Theory, Culture & Society*, 19(4), 103–119.
- Urry, J. (2002). The Global Complexities of September 11th. *Theory, Culture & Society*, 19(4), 57–69.
- Walby, S. (2015). *Crisis*. Cambridge: Polity Press.
- Zimmermann, P. R. (2000). *States of emergency: documentaries, wars, democracies*. Minnesota; London: University of Minnesota Press.
- Žižek, S. (2003). *The State of Emergency Called Love*. *Lacanian ink*, 21. Mode of access: www.lacan.com/frameXXI6.htm.
- Žižek, S. (2010). A Permanent Economic Emergency. *New Left Review*, 64, 85–95.

Соціологія надзвичайності¹

Після 24 лютого 2022 року соціально-політична й соціально-економічна ситуація не тільки на європейському континенті набула і нових характеристик, і таких дилем можливого розвитку подій, вибір між якими майже неминуче стане «гіршим», не принесе швидких позитивних змін на краще. Справа в тому, що нібито локальна війна за східними межами Європейського Союзу загрожувала перерости в геополітичний збройний конфлікт із застосуванням арсеналів зброї масового ураження. У минулому столітті визнання потенційними учасниками світового ядерного конфлікту принципу взаємної непомірної шкоди від застосування ядерної зброї стримувало потенційного агресора від спокуси застосування воєнної сили аж до початку нового етапу протистояння західних демократій і РФ, яка наразі намагається за допомогою окупації та анексії територій України повернути світ до часів світових війн минулого століття.

За таких обставин виникають серйозні сумніви в дієвості вироблених у минулому механізмів запобігання світовим війнам. Високоповажні експерти дотримуються різних точок зору щодо можливого розвитку подій. Оптимістичний погляд найяскравіше представляє професор Гарвардського університету С. Пінкер, автор бестселера «Добрі ангели нашої природи. Зменшення насильства в історії та його причини» (Pinker, 2012). На основі аналізу великого статистичного матеріалу автор дійшов висновку, що поширення грамотності, демократії, розвиток наднаціональних інститутів, а також нові технології, починаючи з атомної бомби і закінчуючи телебаченням та інтернетом, послабили стимули для розв'язання великомасш-

¹ Друкується за виданням: Головаха, Є., Дембіцький, С., & Макеев, С. (2022). Вступ. Соціологія надзвичайності. В Є. Головаха & С. Макеев (ред.), *Українське суспільство в умовах війни: Рік 2022* (сс. 15–24). Київ: Інститут соціології НАН України.

табної війни. До того ж комерціалізація свідомості, властива сучасній економіці, сприяє загальному умиротворенню, «обертаючи ворогів на покупців». Такі «ангели-охоронці» сприяють запобіганню світовим війнам, а людство перебуває чи не в найбільш мирному періоді своєї історії.

Ця концепція хоча й набула широкого суспільного резонансу, але не уникла критичних оцінок з боку істориків, політологів та статистиків. Найбільш послідовний критик поглядів когнітивного психолога С. Пінкера і творець відомої гіпотези «чорних лебедів» Н. Талеб на Нобелівському симпозиумі 2016 року математично спростовував дані про спад насильства у світі та дійшов висновку про те, що війни з десятками мільйонів жертв людству не уникнути, і відбутися вона може в найближчі десятиліття.

То до чого ж нам готуватися – тривалого спілкування з «добрими ангелами» чи до швидкої зустрічі з «чорним лебедем» чергової світової війни? Відповідь на це запитання є складнішою, ніж це може здатися фахівцям у галузі когнітивної психології та математики. Адже відомо, що колись популярні теорії «кінця історії» і «нульового зростання» виявилися хибними, хоча перша обґрунтовувалась вербальними засобами, а друга – математичними моделями. У надзвичайно складній і принципово непередбачуваній системі сучасних політичних і соціально-економічних відносин готуватися, ймовірно, потрібно до обох гіпотетичних варіантів розвитку подій: світова війна можлива, але не зумовлена.

Чи можна вважати нинішню агресію РФ початком чергової світової війни з огляду на те, що вже сьогодні Україна отримує фінансову підтримку та озброєння від численних західних партнерів, а РФ – пакети санкцій за вторгнення в Україну? Відповідь на це запитання залежатиме від того, хто буде переможцем у протистоянні України і країни-агресорки. У випадку перемоги України на полі бою третьої світової війни вдасться уникнути, і не здійсниться похмуре пророцтво Н. Талеба. За поразки України ймовірність розв'язання світової війни істотно зросте у зв'язку з логікою реалізації як традиційної неоімперської російської ідеології, так і нової

путінської доктрини «повернення споконвічних російських земель». Якщо ж військові дії РФ проти України будуть зупинені в результаті компромісного дипломатичного рішення, почнеться «друга холодна війна», яка стане таким же знаряддям стримування РФ, як «перша холодна» була знаряддям стримування СРСР.

В останньому варіанті Україні доведеться долати довгий шлях адаптації до нової холодної війни, перебуваючи на передовій лінії цієї війни. У цій своїй ролі вона, з одного боку, становитиме дедалі більшу цінність для союзників й матиме їхню зростаючу підтримку, з другого – зазнавати наростаючого тиску з боку РФ. Крім цього тиску, українському суспільству слід готуватися до подолання невідворотних соціально-культурних і психологічних наслідків війни, про які ще на початку минулого століття писав (насамперед у роботі «Сучасний стан Росії») видатний соціолог П. Сорокін. Крім прямих і непрямих втрат населення та шкоди стану його здоров'я, він виділяв також такі негативні наслідки війни, як зниження життєвого рівня; обмеження прав і свобод громадян, переміщення великих мас людей; мілітаризація та посилення втручання держави в усі сфери життя громадян. Йдеться і про необхідність повоєнного подолання таких руйнівних для демократичного суспільства феноменів, як політична радикалізація, мілітаризація свідомості, зростання тривожності, ворожості та агресії, чорно-біле сприйняття, атмосфера підозрілості, «полювання на відьом».

Сприятимуть подоланню цих негативних наслідків воєнних дій важливі соціально-культурні феномени, що спостерігаються останнім часом в українському суспільстві: соціальна консолідація та подолання суперечливих геополітичних орієнтацій, мобілізація ресурсів виживання, піднесення патріотичної свідомості та формування чітко визначеної національно-громадянської ідентичності в усіх регіонах України.

Соціологи, які обрали темою своїх наукових розвідок війну, схильні скаржитися на недостатню увагу до неї як у роботах класиків дисципліни, так і сучасних дослідників. Щоб переконатися в цьому, достатньо заглянути до оглядової статті

у Міжнародній енциклопедії соціальних та поведінкових наук (Kaspersen, 2015; див. також West, Matthewman, 2016) або до ґрунтовної роботи С. Малешевича (Malešević, 2010: р. 17). Проте в згаданих працях знайдемо скрупульозно складений список імен тих, хто плідно працював над конституванням і легітимацією такої субдисципліни, як соціологія війни. З власне соціологів достатньо назвати Г. Спенсера, П. Сорокіна та школу досліджень війни у Чикаго на чолі з К. Райтом (Philip Quincy Wright). Харківський колега І. Рущенко, окрім монографії про російсько-українську війну, опублікував змістовне повідомлення про соціологію на війні, маючи на увазі існуючі практики залучення науки з її арсеналом пізнавальних засобів та її носіїв у збройне протистояння (Рущенко, 2017). С. Хобта у фундаментальному огляді теоретичних і емпіричних засад соціології війни окреслила перспективи її розвитку в Україні (Хобта, 2016). Відомо й те, як брали участь у Першій світовій війні, про що писали М. Вебер, Е. Дюркгайм, М. Мос (Макеєв, 2019).

Проте підготовлена співробітниками Інституту соціології НАН України праця про соціальні наслідки перших місяців агресії РФ проти України ґрунтується на дещо відмінній парадигмі, яку доцільно б називати *соціологією надзвичайності*. Варто нагадати, оскільки про це не часто пишуть, що О. Конт, даючи найменування новій науці у другій половині 30-х років XIX століття, дотримувався загальноприйнятих тоді оцінок серед соціально орієнтованих гуманітаріїв. Він сам і його сучасники були свідками того, як світ людей почав неспинно змінюватися: прискорилися процеси індустріалізації та урбанізації, молодий капіталізм заявив про себе формуванням конкурентного ринку товарів і праці, гострим конфліктом між основними класами, а європейський континент переживав часи пробудження національно-державної свідомості, виникнення різноманітних політичних партій і рухів. Липневе 1830 року повалення монархії Бурбонів у Франції, відокремлення Бельгії від Голландії, повстання Польщі з вимогою суверенітету від Росії – економічний, соціальний, політичний світопорядок стрімко втрачав стійкість, а спрямова-

ність перетворень залишалася невизначеною, у хаосі ніяк не вгадувалася мета того, що відбувалося.

Тодішні філософи й економісти, вправі сказати ми сьогодні, наткнулися на небанальне відкриття, але не сформулювали його: інституційна, організаційна, адміністративна, правова, політична, культурна система співіснування людей сягнула такого рівня складності, що вона остаточно втратила якість стабільності, непохитності. К. Маркс, уподібнюючи суспільство організмові, підкреслював саме динамічний аспект його функціонування: тут відбуваються перманентні пертурбації й метаморфози. Сьогодні ми знаємо, що нестаціонарність, яка, найчастіше, не загрожує цілісності системи, є невід'ємною характеристикою будь-яких складних утворень – фізичних, біологічних, економічних, соціальних. Вони перебувають у постійному процесі перетворень, що зламає попередні порядки й утворює нестійкі нові.

У XIX столітті, як і тепер, розбалансованість, розлад і збентеження у відчуттях й думках, що їх супроводжують, осмислювалися у консервативних термінах «хвороби», патологічного стану суспільства, що потребують лікування та повернення до колишньої норми, тобто реставрації, якогось зворотного руху. А в більш радикальних комуністичних і соціалістичних колах – як революційні зміни, що провіщували нові впорядкованість і справедливість та не мають аналогів в історії. Соціології й повірялося, згідно з позитивістською установкою О. Конта, не так діагностувати явища і стани, як приписати засоби оздоровлення суспільства на нових засадах соціальної міцності та сталості. Нова наука оголошувалась фактично наукою про подолання надзвичайності: якщо теперішній стан справ нестерпний, слід подумати про майбутнє.

Щоправда, запропонований ним доволі похмурий утопічний проєкт забезпечення порядку та умов його відтворення не відміняє того факту, що соціологія, у його розумінні, призначена шукати відповіді на виклик невизначеності та соціальних негараздів. Крім того, соціальна стабільність, точніше стабільність постійних змін в умовах праці й побуту, короткочасна, вона переривається й порушується подіями великої руйнівної

сили – війнами, революціями, епідеміями, а тепер ще й продуктивними технологічними змінами у виробництві та комунікаціях. Ними вводиться і стверджується розрізнення часу на «до» і «після», що нібито колись існував порядок, а нині він знищений, виправдовуючи контівське, по суті, розуміння соціології надзвичайності. З одним важливим уточненням – необхідно розібратися з тим, що відбувається тут і тепер.

Ситуація винятковості, зумовлена війною, характеризується низкою важливих моментів, які брав до уваги авторський колектив. По-перше, війна, особливо на початковому етапі, генерує переважно хаос, щодо якого множаться хибні оцінки, а соціальні інститути, ті структури, що покликані приборкувати суспільну ентропію, ніби втрачають цю здатність. По-друге, помітне ослаблення соціального контролю (Лобанова, 2017) за подіями та процесами в суспільстві може бути і швидко минулим, і хронічним. Тому на гранично короткій дистанції спостережень у 2022 році достовірність суджень і констатацій постійно перебуває під сумнівом через високу динаміку ситуації екстраординарності, хоча дійсний пізнавальний статус підтвердження чи спростування достовірності виявиться лише пізніше. По-третє, адаптаційні практики індивідуального самозахисту, інноваційні форми взаємодії та співробітництва між інститутами, організаціями, категоріями населення, окремими громадянами формують осібні анклавні соціального порядку, принагідно стверджуючи нову нормальність посеред викликаного війною безладу і звичку до неї – таке собі творче підпорядкування та «одомашнення» винятковості та плутанини. По-четверте, надзвичайність стосується й самої соціології, її здібності отримувати релевантне чи правдоподібне знання про стани і процеси в суспільстві.

Якщо читати лише повідомлення у традиційних і новітніх медіа, то там соціологія майже виключно зводиться до опитувань громадської думки. Співробітники Інституту соціології НАН України у своїх розвідках також спиралися на дані власного багаторічного моніторингу настроїв, пререференцій, моделей поведінки і ставлення до подій. Однак війна як екстраординарна подія проблематизує достовірність да-

них, що отримуються в незвичних умовах. Очевидно, що про збирання даних за допомогою техніки «обличчям до обличчя» не йдеться, хоча в окремих регіонах це і можливо робити. Проте залишилася опція дистанційного отримання даних – за допомогою телефонних та онлайн-опитувань. У такий спосіб поточного року відстежують громадську думку населення України Київський міжнародний інститут соціології, соціологічна група «Рейтинг», Info Sapiens, Research.ua.

При цьому проблематичною залишається репрезентативність таких обстежень. Захоплення агресором територій, міграція мільйонів громадян за кордон, масштабна мобілізація до лав збройних сил чоловіків і жінок, руйнування цілих галузей виробництва, масове безробіття змінили адміністративно-поселенський поділ країни, професійну, освітню, статеву структури населення. Відсутнє, інакше кажучи, вірогідне знання про генеральну сукупність, що унеможливорює побудову репрезентативної вибірки за правилами, що діють у межах конституційно визнаних кордоні в держави. Випадкова вибірка номерів мобільних телефонів, яку використовують 2022 року компанії, що проводять опитування, приймається сьогодні за репрезентативну, хоча її вірогідність складно обґрунтувати. Такі обмеження існують і для опитувань у мережі, до яких сьогодні вдаються дослідники.

У цій ситуації варто довіритися оцінці компетентного експерта, яким в Україні є В. Паніотто (Paniotto, Hrushetskyi, 2022). Використовуючи підхід до оцінки сукупної похибки опитування (total survey error approach) (Weisberg, 2009), він виокремив ті компоненти, які роблять свій внесок у відповідні зсуви під час масових опитувань в Україні. Це похибка покриття (coverage error), відсутність відповідей чи відмова від них на рівні спостереження (nonresponse error at the unit level) та похибка вимірювання, що пов'язана з респондентами (measurement error due to respondents). З них лише похибка покриття напряму пов'язана з воєнними діями на території України, а інші дві є типовими для масових опитувань. На нашу думку, до релевантних у контексті війни зміщень слід також від-

нести й похибки, викликані невідповідями на рівні окремих пунктів анкети (nonresponse error at the item level).

До того ж війна вводить розрізнення, які по-новому сегментують населення, помітно зменшуючи значення традиційних ознак, що диференціюють і стратифікують громадян. Очевидно різними, практично незіставними, є життєві й побутові ситуації тих, хто залишився на окупованих територіях (а); перебуває в зоні бойових дій (б); проживає на територіях, які війна майже не зачіпає (в); став біженцем у межах України (г); виїхав за кордон (д). Важко уявити навіть можливість побудови вибірки, в якій би такий поділ став першим кроком у відборі респондентів.

Отже, принципова проблема полягає в неможливості достовірно оцінити параметри генеральної сукупності, якщо йдеться про населення України загалом. Виконання цього завдання й раніше було доволі проблематичним через постійне відкладення перепису населення. Наразі ж навіть та орієнтовна соціально-демографічна модель, що до війни була покладена в основу побудови вибірок опитувань, не може бути базою для широкого конвенційного підходу, який використовувався українськими дослідниками.

У такій ситуації соціологічна спільнота прийняла прагматичне та, ймовірно, єдине конструктивне рішення – спиратися на ідеальну модель генеральної сукупності, що відповідає параметрам, які використовувалися до 24 лютого 2022 року. Для цього під час опитування респонденти відповідають не лише на запитання, де вони проживають зараз, а й на запитання про те, де вони постійно проживали до початку вторгнення РФ (мігранти, які виїхали за межі України, зазвичай виключаються з опитувань взагалі).

Очевидно, що результати таких опитувань викликають сумнів як з точки зору загальних параметрів населення, що залишилося в Україні, так і з точки зору параметрів окремих регіонів. Однак зазначена ідеальна модель виконує важливу функцію стандартизації усіх вибірок, тобто робиться спроба моделювати громадську думку для тієї структури населення України, яка існувала до початку війни.

Головне питання, яке тут постає, стосується спроможності робити достовірні висновки про оцінки, погляди та переконання українців, адже важливі параметри генеральної сукупності невизначені. На нашу думку, питання заслуговує ствердної відповіді, оскільки зараз обстеження фіксують такі значні зміни в масових оцінках, які дуже складно пояснити виключно систематичними похибками. Відповідь базується на тому, що саме телефонні опитування дають змогу охопити переважну більшість населення України, навіть незважаючи на неможливість залучення до опитування тієї частини жителів, яка виїхала за межі України. Отже, опитування громадської думки на даному етапі надають правдиву інформацію щодо динаміки і поточного стану суспільних настроїв, оцінок, установок, оскільки за однакового повторення систематичних похибок найбільш загальні тренди проявляться з достатньою очевидністю.

У своїх інтерпретаціях соціологові доводиться зважати й на те, що зовнішня агресія активізує опцію дуального сприйняття людьми подій і процесів: свої – чужі, біле – чорне, добро – зло, правда – кривда, об'єктивний – спотворений, справедливий – беззаконний. Тобто природно зменшується діапазон можливих реакцій, наявними обставинами жорсткіше вимагається набуття «правильного» ставлення, обмежується свобода вибору особистісної позиції. Це означає, що багато традиційних запитань у анкетах кількісного опитування переводяться в розряд «чутливих», на які зростає ймовірність неширих відповідей. Дослідник тут має справу не із «забрудненням» чи «спотворенням» установок, а із викликаним війною, майже невідворотним зсувом до спрощених до двозначності способів бачити, сприймати, оцінювати й розуміти те, що відбувається навколо.

Враховуючи такі застороги, соціолог вимушений обережно трактувати дані обстежень, що їх публікують відповідні організації, утримуватися від поспішних узагальнень і висновків, особливо якщо вони стосуються порівняння з відомостями, отриманими за мирних часів. Водночас актуалізується вимога частіше звертатися до інших, якісних ме-

тодів збирання емпіричної інформації: глибинних інтерв'ю, включеного спостереження, письмових звітів респондентів про їхні відчуття і дії, щодо яких не існують наведені вище методологічні перестороги.

У цій розвідці містяться зразки використання кількісних і якісних досліджень співробітниками Інституту соціології НАН України для фіксації реакцій респондентів у перші місяці війни. Автори свідомі того, що їхніми інформантами були переважно ті, хто перебуває в більш-менш безпечній ситуації, тобто лише частина невизначеної генеральної сукупності. З плином часу ситуація для них змінюється, модифікуючи деякі їхні відчуття й оцінки. Тому й завдання полягало у протоколюванні станів і установок, притаманних обставинам, що виникли для багатьох неочікувано й переживалися гостро.

Джерела

- Лобанова, А. (2017). Сила і слабкість соціального контролю в умовах криз і військових конфліктів: український контекст. *Український соціологічний журнал*, 1–2, 53–59.
- Макеєв, С. (2019). Інтелектуали: три взірці ставлення до війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 158–177.
- Рушенко, І. (2017). Соціологія на війні. *Український соціологічний журнал*, 1–2, 43–52.
- Хобта, С. В. (2016). Соціологія війни як завдання української соціології. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки*, 5(302), 126–150.
- Kaspersen, L. B. (2015). War, Sociology of. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (second edition), 405–413.
- Maleševic, S. (2010). *The Sociology of War and Violence*. Cambridge University Press.
- Paniotto, V., & Hrushetskyi, A. (2022). *Challenges of public opinion surveys in Ukraine under conditions of war*. Retrieved from: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1137&page=1>
- Pinker, S. (2012). *The better angels of our nature why violence has declined*. Penguin Books.
- Weisberg, H. F. (2009). *The total survey error approach: A guide to the new science of survey research*. University of Chicago Press.

СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНОСТІ

Інституційні інкубуси та еволюція суспільств¹

Доцільно почати з ключового слова, яке винесене у заголовок статті, а після цього послідовно розглянути три сюжети: що таке інституційні інкубуси, як вони пов'язані з еволюцією суспільств та, насамкінець, яке відношення це все має до України.

У латинській мові слово *incubo* є дієсловом, з сімома значеннями: «я лежу в чи на», «я сиджу», «я залишаюся вірним, я дотримуюсь, я проживаю», «образно – я висиджую», «образно – я обтяжую», «я впорядковую, залагоджую», «я є пригаманний, я належу до». В англійській мові *incubus* – іменник і є синонімом до слова *incubo*, яке має три значення: «той, хто лежить на чомусь», «дух, який охороняє приховані скарби» і, нарешті, «демон», найчастіше зловісний – всілякі інкуби та суккуби. Українські тлумачні словники містять лише один відповідник зі збереженим коренем – інкубатор – апарат з вирощування різної живності, а також похідні від нього. Значно багатша семантика латини та англійської зумовлює вибір. Отже, *інкубус* – суб'єкт, але суб'єкт активний, діючий, суб'єкт, який щось утверджує, підтримує, впорядковує. Тож маємо доволі складну за змістом «суміш», яку треба утримувати в полі зору соціологічної уяви, зберігаючи кожен гран сенсу, який одного разу несподівано може знадобитися. Етимологія, бестіарій, демонологія, тваринницький індустріалізм, а також

¹ Друкується за виданням: Макеєв, С. (2011). Інституційні інкубуси та еволюція суспільств. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна*, 5, 3–9.

теорія інституційної структурації – все є матеріалом для роботи інтуїції, припущень, інтерпретацій.

Деякі фізики і біологи самовпевнено вважають, що науки поділяються на природні та протиприродні, зараховуючи до останньої категорії ледь не всі соціогуманітарні науки. Проте, здається, вони навіть не здогадуються, у чому саме вони праві. Природі з усіма її могутніми стихіями не можна приписати злих намірів, але люди не такі: від людської непоміркованості, як говорив Герберт Спенсер, як і від атмосферних негараздів, ліків немає. І тому правила суспільного співіснування є настільки не бездоганними, що кращої назви, ніж «протиприродні», для них годі й знайти. Веберівські ідеальні типи – це те, на що обставини, процеси і структури могли б бути подібними, але зазвичай, чи майже завжди, подібними не бувають.

Соціологія, як відомо, починається з розгорнутої оповіді про еволюцію суспільств, фактично про еволюцію інститутів. Услід за Дюркгаймом варто вважати, що соціологія є наукою про інститути, а не наукою про суспільство загалом. Інакше кажучи, про масові способи відчувати, розуміти, пояснювати, обґрунтовувати й діяти, які історично склалися у спільнотах індивідів: «Самогубство» Дюркгайма, «Есе про дар» Марселя Моса виключно про це.

Однак у такій багатоманітності чітко виділяються інституційні універсалиї. Йдеться про генералізовані способи ієрархізації та координації спільного життя людей: держава, церква, сім'я, економіка, власність, політика, право, наука, освіта. Як пояснює з виключно пропедевтичною метою будь-який навчальний посібник, вони виконують важливі функції, виступаючи способами вирішення життєво важливих проблем. А у найкращих посібниках додають, що якщо інститути і діють, то виключно за посередництва людей – добровільних чи корисливих носіїв писаних і неформальних правил, норм, прав і обов'язків, а останні в сукупності є нічим іншим, як організаціями. Атрибути та акциденції інституту неправомірно приписувати людям, але люди часто діють так, ніби це їхні власні атрибути та акциденції.

Інституційні інкубуси. У другій половині ХІХ століття у колах суспільствознавців, які тільки-но почали утворюватися,

про походження сім'ї, приватної власності та держави дискутували безстрашно і цілком серйозно. Там, на початкових етапах становлення цивілізації, у загадковому й привабливому мороці століть постулювалося існування певних поєднань інститутів, недиференційованих станів, які лише поступово розпадалися й унезалежнювалися. Так, писана історія надає приклади нерозділеності влади світської і влади релігійної, а в середні віки і протистояння між ними, конкуренцію за домінування. Церква як соціальний інститут регулює економічну поведінку (фактично церква включає в себе економіку і намагається монополізувати власність) і виступає джерелом права, присвоює функції правозастосування, даючи приписи, забороняючи, переслідуючи і караючи.

В епоху Модерну метаморфози суспільства здебільшого полягають у тому, як автономізуються інститути та змінюється їхній «формат». У XIX і першій половині XX століть Англія, США, Франція поступово конституюють взірці того, що ми й сьогодні схильні називати «конституційною демократією» – співіснування відносно суверенних інститутів і наявність легітимних засобів контролю за дотриманням такого порядку. В Західній і Північній Європі, в Північній Америці реалізований I тип еволюції суспільств – тип, який передбачає координовану взаємодію емансипованих інститутів. І ця їхня не безумовна і, звісно, не повна окремішність функціонування, хоча й запобігає остаточному настанню соціальної ентропії, але й не блокує її періодичні появи на поверхні соціального чи то у вигляді звичайного господарського безладу (економічних криз, які періодично повторюються), чи то в подібі дюркгаймівської аномії (корупція, деморалізованість).

Тим часом XX століття виявило й зразки тоталітаризму. Для нас найближчим є випадок СРСР і у наведених нижче констатаціях саме він і мається на увазі. У такому тоталітарному соціумі формується «масивний» інституційний інкубус, який включає державу (владу), економіку і право (суд) і поширює свій пригнічуючий вплив на інші основні соціальні інститути. Він стає джерелом негативних ефектів для соціального цілого, продуцентом неблагополуччя і загроз для індивідів та спільнот.

Так відбувається тому, що три інститути «злипаються» в певну нерозділеність, у згусток, утворюючи потовщення, певний фокус тяжіння в інституційній сфері, яка мала б бути дисперсною. Самі вони при цьому деформуються й обмежують один одного як у можливостях нормально діяти, так і трансформуватися відповідно до ритмів, які відповідають поміркованому чи гіперболічному зростанню очікувань і сподівань людей.

Інкубуси можуть бути виявлені через функції та «ефекти» їхньої діяльності, які більш чи менш чітко виявляються у зворотній часовій перспективі. Коротко перелічимо їх. Найпершою функцією інкубуса є збереження влади угрупованнями, які її досягли. За тридцятиліття після 1917 року репресивні організації, які безпрецедентно розрослися, фізично винищили десятки мільйонів «ворогів народу», тобто ні в чому не винних громадян. Упродовж наступного тридцятиліття переслідування дисидентів – розумово й емоційно невірніважених людей, як їх представляв офіціоз, які страждають на очевидні душевні розлади – репресивна діяльність інкубуса стала значно вибірковішою – рахунок жертв йде лише на десятки тисяч. Тоталітарний інкубус еволюціонує в авторитарний: віднині він не зазіхає на життя всіх людей, але за природою своєю він все ще доцентровий, плекає усупільнену власність. Обидва різновиди інкубуса просякнуті страхом, інфікують ним інституційне середовище, випромінюють його у повсякденне життя. Страх тут – основа невимушеної агресії проти власних громадян, рівно ж як і безсилля у соціальній творчості. Жести, дія, риторика зазвичай заборонного чи руйнівного характеру, які надходять від інкубуса, що охороняє владу, наповнені часом прихованою, а часом такою, що виривається назовні ненавистю.

Статус права і суду в інкубусі умовний і декоративний. У багатьох галузях права (адміністративному, наприклад) просто немає ніякої необхідності. Конституції 1936 і 1977 років існували самі по собі та були формально солідним документом, але насправді таким, що нікого і ні до чого не зобов'язує: права і свободи декларуються, але практично не дотримуються. І суд нібито присутній як окрема інстанція, але він не самостійний і підлеглий принципам партійного керівництва. Еконо-

міка вкрай неефективна, марнотратна, закрита для інновацій. У СРСР підприємництво було викорінене і, меншою мірою, загнане в глибоке підпілля. Проте наявність підприємництва в економічному просторі розвинутого соціалізму підтверджується існуванням серед слідчо-розшукових структур держави такого органу, як ВБРСВ (Відділ боротьби з розкраданням соціалістичної власності). Інакше кажучи, інкубус продукує ще й тіньову економіку.

Отже, соціуми відрізняються за інституційним ландшафтом. У одних основні інститути є великою мірою автономними, орієнтованими, не імперативно ясна річ, на координацію дій і на функціональну відповідність. Інші ландшафти не такі, оскільки деякі інститути об'єднуються в ригідні n-елементні асиметричні констеляції, з доцентровими налаштуваннями, а відтак з ефектами, які є анахронічними за структурою і такими, що генеруються емерджентно. Так реалізується II тип еволюції суспільств – з реплікацією інституційних інкубусів, які продукують страх і недовіру в суспільстві, хаос і неорганізованість в економіці, практики безправності на всіх рівнях соціальної ієрархії.

Випадок України. Двадцять років тому трансформований у пізньому соціалізмі інкубус був успадкований Україною. За час, що минув відтоді, він модифікувався, але не зник. Однак порівнювати новонабуте й староуспадковане не станемо та й складна це справа. Між тим про життєдайність інкубуса свідчить боротьба за владу, неефективна економіка, серйозні проблеми з правом і судом. Ось кілька ілюстрацій на підтвердження цієї тези.

До 22 грудня 1999 року в незалежній Україні змінилося дев'ять урядів – тобто кожен уряд діяв близько року. В перше десятиліття 2000-х ситуація не особливо змінилася: ще вісім урядів. Натепер 17-й за рахунком уряд за два десятиліття. Немає сенсу ставити питання про конструктивність роботи виконавчої влади: рік припадає на конвертацію влади в матеріальні й фінансові активи. Кабінети міністрів, які після 1992 року щорічно кадрово оновлювалися наполовину, а насправді – різні політичні угруповання, отримували шанс узяти участь у зітк-

ненні за роздержавлювані шматки власності. Доступ до участі відбувався за єдиної умови – не зазіхати на найвищу владу.

Шостий прем'єр-міністр – Євген Марчук був звільнений з посади президентом за те, що працював на власний імідж, тобто нагромаджував символічний ресурс. Сьомий глава кабінету – Павло Лазаренко, незважаючи на принципи й особи, розпорядився національним майном у спосіб вилучення з нього і присвоєння собі впродовж наданого йому року, також усунений з посади, а уже будучи народним депутатом і зібравши навколо себе, відомо з якою метою, односторонній змушений був тікати з країни в 1999 році, а пізніше визнаний винним у вчиненні адміністративних правопорушень у США і випущений з в'язниці у 2011 році, хоча все ще підозрюється у розкраданні державних 200 мільйонів доларів. Юлію Тимошенко заарештовували на початку минулого десятиліття, а впродовж останнього року регулярно викликають до Генеральної прокуратури у зв'язку із порушеною з приводу її дій на посаді прем'єр-міністра кримінальною справою і певний час утримується у слідчому ізоляторі. Тобто мстивість і підозри до всього – ось іманентні риси інкубуса, а 2005–2011 роки підтвердили це, переконуючи, що справа не в особистостях, а в інституційних принципах: обов'язково має бути ворог. Згадаємо етимологію та демонологію: інституційний інкубус-демон завжди напоготові – він охороняє владу як скарб, який сам собі довірив.

Становлення великого, середнього і малого бізнесу відбувається за супроводу заплутаних інтриг, маневрів та ігор з владами різних рівнів. Влада значно більшою мірою, аніж право, є гарантом збереження і процвітання бізнесу. Судові рішення набувають товарної форми. За п'ять років з часів проголошення незалежності і до прийняття Конституції (червень 1996 року) і введення гривні (вересень 1996 року) правила взаємодії влади і бізнесу сформувалися й утвердилися. За рідкісним винятком все стає товаром, у всього з'являється ціна, включно з «безкоштовними послугами», проголошеними Основним Законом. За умов, коли різноманітні ресурси й активи стають об'єктом нестримних зазіхань, а поєднання політичних і економічних майданчиків (чи сцен) забезпечує привілеї та віщує переваги, «незацікавлена дія» чи дія «доцільна з державницької точки

зору», спрямовані на дотримання певного «загального блага», стає справою непрактичних суспільствознавців для споживання на конференціях і круглих столах.

Оскільки правила хоча б частково встановлені, а негласні конвенції укладені, економіка починає повільно й невпевнено підніматися наприкінці 1990-х років. Настільки повільно, що у 2010 кризовому році ВВП України становив 63% від ВВП 1990 року². Щось подібне спостерігається лише в Грузії та Молдавії, але ж там не один рік тривала війна. Країни Східної і Центральної Європи досягли ВВП 1990 року до середини 1990-х (у Польщі в 2010 році він подвоївся), а країни Балтії до середини 2000-х. Очевидно, час у нас біжить повільніше; фізики знають, що таке буває поблизу масивних об'єктів, таких як «чорні діри».

Зношеність основних фондів становила 40% у 2000 році і 60% десять років по тому. Гігантська тінь, яка не має аналогів у європейських децентралізованих економіках, приховує за різними оцінками від 30% до 50% усієї господарської діяльності. Таким чином в колізію з господарчо-правовими настановами входить чи не половина економічно активного населення – і це скоріше занижена, аніж завищена оцінка. Звідси впливає три висновки: а) ця господарська система є нечутливою до зовнішніх впливів, тобто виконавча влада лише деякою мірою керує нею; б) держава в особі статистичних органів бачить соціально-економічні процеси лише наполовину, через суттєво спотворену «оптику» (інкубус «бачить» лише політику), а тому нездатна реально оцінювати ситуацію; в) ця форма і спосіб господарювання несприйнятливі до інновацій та такі, що використовують засоби виробництва до їхнього повного виснаження.

Українська економіка, головню приватизована й пов'язана зляканими узами з владою, постійно стривожена черговими і позачерговими виборами чи, толерантніше кажучи, є вкрай чутливою до політичної кон'юнктури. 2004 року зростання ВВП становило 112%, а в 2005-му – лише 103%, і це прямо пов'язано з побоюваннями бізнесу щодо того, що негласні

² *Модернізація України – наш стратегічний вибір*. Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. Київ, 2011.

конвенції будуть переглянуті після приходу до влади угруповання під помаранчевими прапорами. Побоювання виявилися марними. Після цього 102% ВВП було тільки в кризовому 2008-му. І цього ж року у 26 разів (до 6 197 млн доларів) зросли українські інвестиції в економіку інших країн та продовжували несуттєво зростати впродовж наступних років. Більша частина цих коштів (93%) у 2010 році були спрямовані на Кіпр. Найімовірніше – це реакція на світову фінансову кризу, а й на непередбачуваність реакції на кризу з боку держави. Три роки поспіль спостерігаємо феномен «човникових інвестицій»: майже однакові суми (7–9 млрд доларів) перераховуються на Кіпр і повертаються в Україну, щоб потім знову маршрутом з українських варягів переправитися на грецьку, чи, хтозна, турецьку частину вподобаного острова.

В інкубусі, це визначено його природою, право і суд лише жалюгідно животіють. Тезу про незалежність суду спростовує занадто багато фактів, а рішення судів у багатьох випадках викликають таке обурення, що громадянам доводиться шукати судового захисту поза межами батьківщини – Україна входить до першої п'ятірки країн за кількістю звернень громадян в Європейський суд з прав людини. Цікаву роботу здійснив би той, хто склав би перелік порушень статей Конституції органами і представниками влади за 15 років після її ухвалення. Така робота була б довготривалою, адже тих, хто полюбляє, бажає і кому вдається її порушувати, надто багато.

У моніторинговому опитуванні Інституту соціології НАН України є розділ «Суспільна мораль, конфлікти, довіра». У цьому розділі із використанням низки запитань з'ясовується сприйняття респондентами життєвих обставин, у яких вони перебувають. Починаючи з 1992 року і до сьогодні, три четверті опитаних визнають, що все навколо є невизначеним і нестійким – немає на що покластися і чому довіряти. Навколишній світ не визнається своїм і близьким – так ніби він збожеволів і з нього зникла передбачуваність – стало незрозуміло, як вибудовувати відносини з ним. Перед нами масове визнання безладу, патологічного розходження між очікуваннями людей і дійсним станом справ, розходження, яке поглиблюється впродовж останніх двадцяти років.

Відголос тоталітарного інкубуса, який породжує чи лише підтримує хаос, є за спадковістю хижим, а тому без жертв не минулося. Жорстоке вбивство політичного журналіста Георгія Гонгадзе, сплановане високими посадовими особами й здійснене їхніми підлеглими, не має прецедентів у всій постсоціалістичній ойкумені. У Заяві Президента України (Л. Кучма), Голови Верховної Ради (І. Плющ) і прем'єр-міністра (В. Ющенко) від 13 лютого 2001 року акції протесту в Києві були названі «українським різновидом націонал-соціалізму», а мирним громадянам пропонувалося згадати «як починався фашизм», тобто злякатися і підтримати владу, як злякалась і підбадьорила себе такою заявою сама влада. Зрештою, побоюватися не того і не тих кого слід – так само характерно для інкубуса. Після ухвалення Акта про незалежність населення України скоротилося на 5 млн осіб, а середня тривалість життя зменшилася на три роки впродовж 90-х років і в наступні десятиліття не зростала.

* * *

У 1980-х роках Вільям Мак-Ніл і Чарльз Тіллі, опираючись на великий історичний матеріал, показали як сучасні національні держави (влада) виникали з війн за незалежність і як капіталізм сприяв їхньому посиленню. Двадцятилітні війни за владу і національну власність в Україні породили інституційний інкубус, про анігіляцію якого можна буде говорити лише тоді, коли єдиний товар, який в Україні оцінюється не за вартістю – робоча сила – стануть продавати за світовими чи, хоча б, центральноєвропейськими цінами.

Цей час прихований за неблизьким горизонтом майбутнього і не видно героя, який розрубав би інституційний вузол, який генерує соціальну ентропію – поєднання держави (влади), економіки (бізнесу) та права (суду). Але є й більш оптимістична опція: до вітчизняного інституційного інкубуса можна звикнути, «притертися» і навіть, з часом, трохи переймаючись через відсутність обнадійливої альтернативи, підтримати на виборах політичні сили, навчені вміло давати собі раду з інкубусом. На територіях на північ від України так сталося уже давно, а тепер така перспектива відкривається і в нас.

Інституційні стани: норма, патологія, надзвичайність¹

Скласти уявлення про те, як потрактовуються соціальні інститути в сучасному суспільствознавстві, краще й найлегше за періодично оновлюваною статтею «social institution» у Стенфордській філософській енциклопедії (Stanford Encyclopedia of Philosophy). Але якщо виникає бажання розібратися в тому, що мають на увазі у філософсько-соціологічній літературі під «інституціональною реальністю», тоді не обійтися без ознайомлення із працями Р. Туомели і реакцією на них фахівців у царині онтології та епістемології (Preyer & Peter, 2017). На підставі огляду більш ранньої літератури з інституційної проблематики (Макеев, 2003; Макеев & Оксамитна, 2011) у статті розглянуто сюжет, що не привернув уваги фахівців: своєрідні, релевантні місцю і часу конфігурації, що утворюють традиційно розглядувані інститути суспільства (держава, ринкова економіка, система освіти, церква, армія, бізнес).

Найзагальніші соціологічні уявлення про інститути

Інститути, володіючи історично й культурно зумовленими властивостями і вступаючи у складні взаємні відносини і взаємозв'язки, задають основні й специфічні параметри / характеристики конкретних суспільств. Або, по-іншому, встановлюють обов'язкові до виконання правила і конвенції спільного існування людей, володіючи ресурсами спонукати й примушувати індивідів дотримуватися їх і утримувати себе в рамках подібних нормативних розпоряджень.

Звідси природна функція інститутів підтримувати ефективність і життєздатність умов і порядків відтворення кому-

¹ Друкується за виданням: Макеев, С. (2022). Інституційні стани: норма, патологія, надзвичайність. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 22–39.

нікацій і взаємодій у соціумі. Ними прищеплюється індивідам повага, що найчастіше набуває вигляду неоскаржуваного обов'язку, до встановлюваних меж і норм. Така повага ґрунтується на комплексі переконань, преференцій, вірувань, упереджень, тобто деякого опанованого, привласненого, зведеного в статус достовірного і незаперечного ціннісного комплексу, метою якого є пояснювати, відчувати, сприймати, розуміти, пояснювати речі та явища такими, які вони нібито є насправді. Того, що утворює ще й фокус упевненості у власній соціальній компетентності, призначеної про людське око або для пред'явлення в супереччі. Тому як ідеальні типи інститути не без підстав убачаються набором зразків поведінки і колекцією ресурсів, які дають змогу забезпечувати схильність індивідів і дотримання таких зразків; інститути згуртовують, наглядають, заохочують, карають. У функціоналістській парадигмі Т. Парсонса інститути поручаються за соціальну стабільність тільки за тієї умови, що їм вдається у процесі соціалізації сформувані в індивідів майже рефлекторну звичку сприймати норми, розпорядження, правила, конвенції за суб'єктивно значущі цілі.

Проте все виявляється куди складніше, коли доводиться мати справу з інститутами як емпіричними типами. Швидко й легко вочевиднюється, що соціальні інститути контролюють і спрямовують поведінку індивідів не тотально, завжди залишається простір для побутування неформальних правил і конвенцій, здатних скласти конкуренцію декларованим і офіційно визнаним – стосовно ефективного (в потрібному напрямі) впливу на вибори, очікування і наміри людей. Інститути, далі, потребують переналагодування застосовно до нових обставин або внаслідок ураження їх корозією / патології. Зрештою, деякі інститути (ринкова економіка, бізнес) самі є джерелами інновацій, які збурюють звичне середовище, що актуалізує необхідність змін як у режимах функціонування інших інститутів, так і в їх значущості, впливовості, репутації, авторитеті. І тоді доводиться розглядати умови, прийоми та наслідки адаптації до ритму змін середовища їхньої присутності.

Зовсім не позірним виявляється парадокс, згідно з яким інститути а) відповідальні за підтримання узгодженості інтересів і цінностей у соціумі (солідарності); б) модифікують себе і середовище власного побутування. І водночас в) змушені пристосовуватися до її еволюції, спрямованість та інтенсивність якої не часто вдається передбачати і настільки ж рідко завчасно й успішно до неї підготуватися. Таким є неминучий наслідок неузгодженої, врзномобій утілюваної інноваційної, а також і консервативної активності головних інститутів суспільства. Іntenціям і діям зі збереження статус-кво і його порушенню майже природно властива розкоординованість, унаслідок якої інститути покликані розв'язувати проблеми й мінімізувати ризики і водночас майже ненавмисно продукують їх.

Чи не вирішальним у тому, які ризики / виклики мають підвищені шанси бути зреалізованими, є місце (site) даної конфігурації інститутів (країни) на соціально-політичній мапі світу. Найгірше опинитися «між» двома домінуючими світоглядями, ціннісними системами, геополітичними претензіями і домаганнями, тобто у полі найвищої можливості стати об'єктом підкорення чи освоєння, бути поглиненим, стати ареною боротьби. Історичні приклади численні, утім, достатньо того, що найближче – Україна. Адже цивілізації якщо й конфліктують, то на деякому територіально визначеному просторі: Європа у 40-і й 90-ті роки минулого століття, Україна в перші десятиліття теперішнього. Саме в такому, вочевидь соціально патологічному «місці» найвищою є можливість здійснення катастрофічних подій (війна, поступально-зворотний економічний розвиток, політична нестабільність). А розрізнення «норми» і «глибокої девіації» стає обов'язковим у процесі соціологічної інтерпретації того, що відбувається в конкретному соціумі.

Загалом інститути постають як матеріалізовувана раціональність, наділена власною енергетикою: інститути здатні думати і діяти.

Інститути «думають» і «діють»

Уявлення про інститути як надіндивідуальні утворення із особливою когнітивною системою, такі собі носії високої наукової репутації ведуть від Е. Дюркгайма і його школи. Саме він і його послідовники ввели в обіг модус розгляду інститутів, згідно з яким такі утворення трактувалися так, ніби вони подібні до індивідів, тобто мають мислення, здатні оцінювати ситуації і раціонально діяти. Р. Туомела говорив про «колективну інтенціональність», «ми-мислення» (We-Thinking) (Tuomela, 2013: pp. 21–96), а М. Дуглас у 1985 році в лекції «Як думають інститути» в університеті Сіракуз, що була видана наступного року, обґрунтовувала доречність та евристичність такого припущення (Douglas, 1986).

З її тексту, що не втратив пізнавального й методологічного потенціалу, згадаймо лише ті його фракції, що мають прямий чи опосередкований стосунок до розглядуваної і стосуються практичної активності інститутів. Оскільки, відповідно до певних спостережень, проти яких важко щось заперечити, стан безладу куди ймовірніший, ніж стан порядку, остільки інститути майже автоматично спрацьовують як антиентропійні пристрої. І досягають вони цього, на думку М. Дуглас, яка зацікавлено вивчала проблему, тим, що оперують переважно бінарними аналогіями, уявлення про які переносять з природи на суспільство і з суспільства на природу. Так упорядковується середовище проживання людей, конститууються його упізнавані протиставлення: верх і низ, духовне і низьке, праве і ліве, голова і руки, схід і захід, північ і південь, сакральне і профанне, ангели і демони, ворог і друг, свій і чужий, добро і зло, порядок і хаос. Трохи пізніше в проєкті про смисли соціального життя нескасовувану значущість бінарних опозицій переконливо обстоював Дж. Александер (Александер, 2013).

Наступність, сталість і звичність укладу спільного існування підтримується тим, стверджує М. Дуглас у своїй лекції, що інститути наділяють індивідів, групи, організації іден-

тичністю, правилами встановлення схожості й відмінності (правилами класифікування, легітимного і співвіднесеного розташування). Крім того, їм властива здатність пам'ятати, забувати, приймати рішення про життя і смерть у граничному випадку, а в поточному житті – з найсуттєвіших проблем повсякденного існування. Завдяки інститутам заощаджується пізнавальна енергія, в індивідів завжди під рукою опиняються алгоритми (канва) ефективної діяльності, мінімізована необхідність вигадувати способи сприймати, відчувати й реагувати на сигнали навколишнього середовища. Вони не відчують примусувального тиску надіндивідуального агента (інститутів), і Р. Туомела іменує звичні вчинки і справи окремих персон на підставі спільних установок та очікувань неінтенціональною дією, колективною поведінкою, спрямовуваними стереотипними зразками і моделями (*collective pattern-governed behavior*) (Tuomela, 2013: pp. 215–216).

Інститути, включаючи індивідів у ціннісно-нормативні порядки соціуму, нав'язливо або ледь відчутно привчають вчиняти кожного окремо і спільноти відповідно до встановлених правил і розпоряджень. Таку діяльність суспільствознавці називають соціалізацією, що має кінцевою метою «одомашнювання» населення, нині й надалі підтримуватиме стратифіковані і диференційовані структури влади й умови доступу до благ і ресурсів.

Соціалізаційна функція інститутів – присвоєння суспільством особистостей – цілком зрозуміла вже О. Контю, який забезпечення безтривожної екзистенції в майбутньому гармонійному суспільстві покладав на Позитивістську Церкву з її культурами знання і шанування видатних особистостей, що культивують «інстинктивний альтруїзм», вдячною пам'яттю про них. Але й сьогодні з'являються публікації, що на емпіричному матеріалі обґрунтовують вплив церкви на установки й орієнтації індивідів у країнах, де сповідують католицизм. Стверджується, зокрема, що тривале просування Західною Церквою в якості нормативного взірця відносно відособленої моногамної сім'ї з обмеженням близькородинних шлюбів

поступово призвело до того, що населення стало більш індивідуалістичним, проте із просоціальними інтенціями, поважно-дружнім ставленням до «інших», а також менш конформним (Schulz et al., 2019).

Інститути майже всевладні, оскільки можуть, за певних умов, розпоряджатися життям і смертю громадян. Ця можливість актуалізується тоді, коли під сумнів ставиться «святе». Його легітимність, вважає М. Дуглас, посилюється на Е. Дюркгайма, затверджена завдяки трьом характеристикам. По-перше, священне несе в собі найбільшу небезпеку, адже навіть спроби поставити його під сумнів обтяжені жахливими нещастями. По-друге, зазіхання на священне збуджують емоції, що вимагають стати на захист. По-третє, священне (слова, імена, місця, події, предмети) однозначне й не припускає інших тлумачень (Douglas, 1986: p. 113). Скупчення загроз священному обтяжене війною, екстраординарною подією під егідою держави, що реалізує повноваження дарувати і забирати життя індивідів, які трактуються винятково як піддані.

Уявлення про те, як діють інститути (соціалізують, примушують, спонукають, посиляють на смерть), залишається абстрактним без розгляду скоординованих і синхронізованих відносин «структура – агенти». Обговорення теми має багату історію, реконструйовану й у нещодавніх публікаціях (Elder-Vass, 2010; Crossley, 2022), і де обов'язковими є посилення натепер уже класичні погляди Е. Гіденса на структуру в його відомій книзі про конституювання суспільства. Але найдоречнішою видається концептуалізація Р. Туомела, згідно з якою діють ми-зорієнтовані групи (we-mode groups) у складі інститутів. Оскільки останні являють собою інтенційні утворення, остільки і we-mode group для того, щоб досягати наперед обумовлених цілей, має виконувати кілька (10) умов, що забезпечують узгоджену і солідарну дію, зорієнтовану на соціальні категорії населення (Tuomela, 2013: pp. 35–37). Обговорення їх не входить до цілей пропонованої статті, тож достатньо взяти до відома, що діють не інститути, а індивіди, асоційовані в групи, перейняті інституційним духом і буквою.

Те, якою мірою вони перейняті й наскільки безпомилковим є те, що вони роблять, встановлюється емпірично.

Кожен інститут, відтак, являє собою певне бачення фрагмента світу, прищеплюване індивідам, інтерналізоване ними одночасно з його (фрагмента) образом, постійно відтворюваним у публічній сфері різноманітними засобами і ресурсами. Сукупність інститутів виявляється ще й ансамблем таких образів.

Картини світу

Час від часу поновлювана розмова про множинність картин світу, подібна до оприлюдненої на сторінках п'ятого числа журналу «Логос» у 2021 році (Артоґ, 2021; Зенкін, 2021; Роже, 2021; Ямпольский, 2021), передбачає вочевидь існування особливого різновиду картини – присутності індивідів у полі відповідальності інститутів і зразків взаємних відносин. Хоч би якою привабливою виглядала перспектива її детальної реконструкції і подальшого з'ясування міри її артикульованості в думці різних категорій громадян, вона вбачається занадто складною для виконання. Тому варто обмежитися тим аспектом, що має стосунок до теми, обговорюваної в даному тексті.

Цей аспект – час. Ф. Артоґ пов'язує зсуви у сприйнятті часу та в абрисах відповідної такому сприйняттю картини світу зі значущими подіями, а також із новими способами сприймати і відчувати рух історії, творцями і носіями яких є найбільш освічені верстви населення. Його представниками складаються і поступово поширюються в горизонтальних і вертикальних вимірах соціуму подієво-часові картини світу із завжди своєрідним співвідношенням і мінливою значущістю минулого, теперішнього і майбутнього. У кожній з них із більшою чи меншою мірою строгості вказувалося на закінчення «старого» часу і початок «нового», іноді точно стверджувалося, іноді припускалося і повне «закінчення часів», кінець історії. Але що забувати, а що пам'ятати, вирішувалося в інституційних структурах: скрипторіях при монастирях,

бібліотеках, університетських кафедрах, наукових лабораторіях, архівах².

Не встановити достеменно, свідомо чи випадково в огляд взаємозв'язку інститутів і часу Ф. Артог не включив інтелектуальний дар суспільствознавству основоположників марксизму. Утім, Ф. Енгельс і К. Маркс у працях «Становище робітничого класу в Англії», «Маніфест Комуністичної партії», і особливо «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта», виклали нетривіальний погляд на той самий взаємозв'язок, що не привернув уваги ані апологетів, ані критиків учення. Більш-менш докладно це вчення, яке поділяли інтелектуали ХІХ століття, розглянуто раніше (Макеєв, 2018; 2021), а тут відзначимо лишень принципові моменти.

У середині позаминулого століття письменники, поети, економісти, філософи були вражені настанням «нових часів», часів несподіваного пришвидшення перебігу історії, коли його ритм максимально наблизився до ритму індивідуального життя. «Маніфест Комуністичної партії» проникнутий переконанням, що не тільки перехід від феодалізму до капіталізму, що здійснився на очах одного покоління, а й зміна капіталізму іншим типом виробництва відбудеться за життя того самого покоління. Століття по тому, 1961 року, програма компартії СРСР обіцяла комунізм «теперішньому поколінню радянських людей», де «покоління» розширилося безмірно, до всіх одночасно живих, перетворившись на видимість означуваного.

Середина ХІХ століття була ще й часом усіма відчуваного безладу (хаосу), коли настанови, речі, уявлення зрушилися зі своїх звичних місць, прийшли у сповнений ризиків, незаспокійливий рух. Фактично відбувалося формування нової інституційної структури суспільства: держави, приватної власності, різноманітних ринків зайнятості, парламентської демократії, політичної системи. Інтелектуальні рецепти лікування такої соціальної аномалії – передбачалося, що це тим-

² Про змістову складність процедур запам'ятовування і забування, фіксованих белетристикою, філософією, лінгвістикою див.: (Память / Забвение, 2017: сс. 297–309).

часове явище, – були різноманітними. Марксизм був одним із них, а О. Конт запропонував програму розбудови позитивістського суспільства. Гірше усвідомлювалося те, що зміна ставала онтологічною константою.

К. Маркс у «Вісімнадцятому брюмера Луї Бонапарта» описав неадекватну реакцію на сучасні йому події. Їх головні дієві особи для опису й репрезентації своїх учинків виряджалися в убрання і маски минулого. Цей модус часу поглинав теперішнє, поставав його істиною і правдою; сам час зациклювався, минуле повторювалося і повторювалося. Минуле, депозитарій аналогій у вигляді імен, подій, визначень, жестів, символів, подвигів, пропонує себе як епістемологічну редукцію, спосіб розуміти і пояснювати. Саме від нього, стверджує К. Маркс, слід кардинально відмежуватися, забути про нього в процесі узнавання і пізнання сучасності.

Нова картина світу передбачає нову точку спостереження й інтерпретації: «Соціальна революція XIX століття може черпати свою поезію тільки з майбутнього, а не з минулого. Вона не може почати здійснювати своє власне завдання, перш ніж вона не покінчить з усілякою забобонною повагою до старовини» (Маркс, 1961: с. 115). Зазвичай епігонська література наполягає на «достовірній поезії», угрунтованій на ретельному (науковому) аналізі теперішнього, на який марксизм і претендував, а чітке звучання провісницької ноти і фігура провидця / віщуна, що маячила за нею, ігнорувалися. Політична практика цілковитої відмови від минулого Росії, а потім часткова (вибіркова забутливість під час Другої світової війни) була характерна для СРСР, а в сучасній Росії з усієї історії СРСР пам'ятають лише Другу світову під назвою Вітчизняної як боротьбу з фашизмом і проти націоналізму. Але політична практика, завуальовувана ідеологією «поезії майбутнього», обернулася авторитаризмом і репресіями, очолюваними державою як домінантним інститутом з його гіпертрофованими складовими: міністерствами і комітетами безпеки, нагляду і покарання.

У першій третині поточного століття паралельно співіснують три різновиди інституціональних (аналітико-поясню-

вальних) подієво-часових картин світу: нормальна, патологічна і надзвичайна. Кожна з них являє собою певне взаємоположення інститутів, їхню архітекtonіку – інституційну реальність у вигляді гетеротопій.

Інституційні подієво-часові картини світу

В *ідеально-нормативній* картині світу інститути бачаться і сприймаються як відносно автономні формування із достатньо чітко прописаними повноваженнями та обов'язками, а також ареалом відповідальності. Цього достатньо, щоб домагатися збереження балансу влади різного виду і рівня, умиротворення суперечливих інтересів різних за статусом суб'єктів домагань, прагнень та дій. І коли хтось говорить про «цивілізоване суспільство», то можна бути впевненим, що мається на увазі щось подібне. Але емпірично-нормативна інституційна реальність не настільки благоуспішна.

Життя, обтяжене нерівністю і несправедливістю, – явне свідчення недбалого виконання інститутами функцій зі стабільного відтворення соціальних порядків, що залишає підозри в тому, що вони до того ж породжують / відтворюють проблеми. Поглиблювані економічні диспропорції у доходах і добробуті різних категорій населення, країн і континентів виявляють дефекти у функціюванні інститутів у нормальній фазі їхньої фактичності. Суспільствознавці й далі впевнені в наявності інструментів, що дозволяють надати процесу зворотний напрям, як про це пишуть О. Бланшар і Д. Родрик у вступі до редактованої ними книги про роль держави у приборкуванні нерівності (Blanshard & Rodrik, 2021: p. xi).

Занепокоєння спільноти експертів підживлюється й тим, що економічна нерівність тотально впливає на інститути – освіту, політику, охорону здоров'я, ринки праці та зайнятості. Утім, приборкати цей негативний ефект технологічної, виробничої і галузевої еволюції політичними і фіскальними заходами не вдається. Причини складні й не очевидно, чи то заходи не придатні, чи то зусилля з їх реалізації недостатні. Звинувачення ж інститутів у безпорадності (дисфункціо-

нальності, відсутності координації та солідарності дій) залишається як вельми поширеним, так і непереконливим.

Еволюція суспільств незмінно супроводжується патологічними утвореннями – самогубства, відчуженість, корупція, агресивна поведінка, наркоманія, тоталізація товарно-грошових відносин і багато чого іншого, що випадає за межі раціонального, етичного, добропристойного. Вони ніби органічні стану нормальності, викликаючи водночас занепокоєння у публічній сфері. Ущільнення їх, зумовлене, головним чином, змінами в технологіях праці й проведення дозвілля, а відтак у правилах і нормах включення індивідів у соціальні порядки, створює додаткову зону ризику, що викликає занепокоєність політиків, їхніх радників, наукових спільнот, медіа.

Акумуляція ризиків у суспільстві, що спостерігаються і фіксуються в останні десятиліття, здатна поставити під сумнів уявлення про дієздатність, якщо не про могутність, інститутів, але не в змозі скасувати його. Інтерналізовані розпорядження лояльності та конформізму, поряд із декларованими правами і свободами продовжують оформлятися у відносно цілісні картини світу, деякий стандарт сприйняття й оцінювання подій та явищ індивідами, що дає їм змогу орієнтуватися у повсякденні й обирати з деякого асортименту ймовірні сценарії вербальної і реальної поведінки. Ситуація невизначеності стає перманентною, а з її нездоланністю практично змирилися політики й експерти.

Нові ризики неочікувані, а інститути, як інстанції упорядкування (опору хаосу), дотримуючись чинних обов'язків, намагаються впоратися з ними через відсутність апробованих шаблонів дії, установлювати їхню стратифікацію (пріоритетність) і лобіювати полегшення доступу до ресурсів їх компенсації / вирішення без упевненого прогнозу щодо успішних результатів. Водночас явна й прихована конкуренція інститутів реплікує ситуацію невизначеності у вигляді хаосу пріоритетів, коливаючи ситуацію нормальності. До того ж не піддається обчисленню ймовірність реалізації конкретного ризику чи групи ризиків. Складається якийсь надлишок невизначеності, здатний призводити до чи не протилежних результатів:

одних підштовхуючи до аналізу, який шукає достовірного знання, інших заглиблюючи у фантастичні домисли про реальність, близькі обскурантизму. Останні збувають / спотворюють нормативну картину світу, але не відмінюють її.

Навичка відрізнення оптимальних (прийнятних, визначених) соціальних форм від патогенних, як у тому переконують нас спеціалісти, які діагностують відхилення від нормального розвитку соціумів, сформувалася давно і свідчить про те, що патології наявні й відтворюються постійно, іманентні процесу відтворення структур і відносин у соціумі. Це легкі чи, навпаки, нездоланні дефекти устрою інститутів і порядків їхньої взаємодії, але зовсім не аберації чи то компетентного, чи то аматорського сприйняття. Розрізнення соціальної норми і соціальної патології походить від уподібнення (аналогії) живого організму і суспільства в цілому або держави і тіла. Обидва схильні до захворювань і здатні одужувати, тобто відхилятися від норми і повертатися до неї. Причому будь-яке визначення норми або патології неминуче виявляється спрощенням, яке, втім, передбачає впізнання, що претендує на адекватність, а також репрезентацію процесів і станів.

Релевантність аналогій, як відомо, далеко не безмежна в інтерпретації соціальних станів і процесів. Так, пояснення доречності чи неприйнятності психіатричних термінів у визначенні «патологічності» тих чи інших періодів в еволюції суспільств, опис неспецифічних функцій емоційно насичених інвектив у крайній девіації містяться в новаторському дослідженні «соціального безумства» Є. Головахи і Н. Паніної (Головаха & Панина, 1994). Сущо насправді вбачається й представляється сучасниками, будь вони обізнаними експертами або пересічними громадянами, найчастіше кризовим, незадовільним, необлаштованим належним чином, неправильним, хворобливим, спотвореним. Стаючи масовим, таке сприйняття інституціоналізується, обґрунтовуючи правомірність, іноді тимчасову, психіатричної та медичної лексики в публічному й науковому обміні думками.

Оптика, що діагностує патології, подібно до інших інструментів спостереження за проблематичними ареалами со-

ціального, зовсім не монокулярна, у чому легко переконатися, ознайомившись зі змістом спеціального випуску «Європейського часопису соціальної теорії», присвяченого обговоренню аномальних станів світу структур, культури, дій і взаємодій індивідів і спільнот у перспективі патології визнання від А. Хоннета, очільника франкфуртського Інституту соціальних досліджень (Harris, 2019). Ревнителі підходу перебувають у не позбавленому підстав переконанні, що пришвидшене в поточному столітті накопичення проблем / ризиків, часом апокаліптичного штибу, актуалізує застосування цієї науково-дослідницької програми. Н. Харис, один із лідерів руху, зібрав під одну обкладинку і видав останні напрацювання інтернаціонального колективу спеціалістів, які випробовують на евристичність концепцію, що трактує суспільні розлади і крайні відхилення (Harris, 2021).

Уявлення, що уподібнює інститути органам тіла й отожднює патології з функціональним розладом процесу соціальної репродукції, неминуче присутнє в уявленні фахівців, які обрали предметом «хвороби суспільства» (Hirvonen, 2021: pp. 146–147), «налаштовуючи конструювати їхню типологію» (Laitinen & Sarkela, 2019: pp. 80–102). Поки дефектні соціальні форми, процеси, практики і цілі не тотально дезорганізують життя соціумів, вони вписуються в нормальну інституційну подієво-часову картину світу, дослідження фокусуються на конкретному аналізі суспільних аномалій, модусах їхньої присутності та впливу на моделі поведінки індивідів і спільнот (Thompson, 2021: pp. 113–140).

Однак в історії і сучасності представлені *патологічні* конфігурації інституційного ландшафту, описувані без звернення до організмичної моделі. Такі тоталітарні / авторитарні конфігурації, що вирізняються наявністю інституціонального ущільнення у вигляді симбіозу, спайки держави (влади), економіки і права (суд), як це відбувалося в СРСР і трапляється у столітті двадцять першому (Макеєв, 2011). Тут інститути деформуються, втрачаючи позитивні функції та набуваючи негативних. Вони обмежують один одного у варіантах дії і можливостях внутрішньо трансформуватися, стаючи про-

дуцентом заборон і обмежень на свободи і права громадян, масовий характер надається репресивним практикам – караються походження, статус, національність.

Тому й призначення таких спайок полягає переважно, якщо не цілковито, у збереженні влади політичними угрупованнями, що захопили її, за допомогою масового насильства, пошуку «ворогів народу» та «іноземних агентів». Жести, дії, риторика, що навіює страх і підозри, які надходять від інституційного симбіозу, що боронить владу, сповнені неприхованої, такої, що іноді виривається ззовні, іноді не розтраченої, але завжди сліпої ненависті до іншого (чужого), будь воно поблизу державних кордонів чи на відстані. Інтенсифікується «робота» з історичною пам'яттю, її вибірковість стає акцентованою, спрямованою на культивування агресивного патріотизму, замішаного на ідеях месіанства й експансії. Створюється і підтримується відчуття перебування країни і влади на території, обложеної недоброзичливцями, які зазіхають на «святе»: цінності, традиції, самобутність, досягнення.

Паралельно різними засобами переконання і впливу створюється видимість перебування в цивілізаційному тренді нормальності, що передбачає співіснування автономних і самодостатніх інститутів. Збережені й на загальний огляд виставляються, наприклад, виборчі процедури, що підтверджують такий рівень єднання громадян і влади, що вся повнота політичних очікувань і сподівань концентрується на фігурі лідера нації. Йому ж надається привілей з персональної ротації правлячого кола. Але декоративність інституційної нормальності практично не артикулюється всередині й вочевиднена тільки зовнішнім спостерігачам.

Авторитаризму, більш м'якого різновиду патологічної констеляції інститутів, що затвердилася в країнах «соціалістичного табору» у другій половині ХХ століття, супутня менш виражена економічна й соціальна нерівність. У ідеології та пропаганді домінує акцент на поступовому, але неухильному русі до рівності й дедалі більшої соціальної однорідності. Менш агресивними стають насильницькі практики соціалізації індивідів, але на відсутність прямого примусу до лояльності й

демонстративних жестів конформності індивіди відповідають, як про це можна судити заднім числом, дистанціюванням від інститутів, соціологічними показниками якого є ретельно вимірюване зниження рівня довіри й задоволеність життям.

Тоді й виявляється, що довіра, задоволеність є ресурсом, необхідним для легітимації і нормального функціонування інститутів. Без таких ресурсів інститути замикаються на обслуговуванні самих себе, а корупційні практики, про які не говорять, але всі про них знають, мовчанням визнаючи їх латентний статус, виявляються медіаторами їхніх взаємно зацікавлених відносин з індивідами. Їх (практик) викорінення, як показав досвід «постсоціалістичної» еволюції, у різних східноєвропейських країнах і нових незалежних державах після розпаду СРСР відбувалося з неоднаковою швидкістю і мірою успішності. Інституційний симбіоз держави, права і бізнесу відтворений у сучасних умовах у Китаї та РФ. Три десятиліття нового століття прикмети й ознаки демократії в цих однопартійних режимах із незаперечним авторитетом лідера нації або партії мають декоративний характер. У змішаній економіці із майже рівними частинами державної і приватної власності відтворюється глибока соціальна нерівність із помітним сектором тіньової підприємницької діяльності як складової частини корупції (Alvaredo et al., 2017: pp. 27–28; Medina & Schneider, 2018: pp. 50–54).

Деякі події своїм масштабом або наслідками глобальної та локальної властивості переводять інституційну структуру в режим *надзвичайності*. Такою глобальною подією стала пандемія Covid-19, а для України – війна з Росією, розпочата у 2014 році, а в лютому 2022 року розгорнута у вторгнення із використанням усіх сучасних видів озброєнь. Лише з метою орієнтації і без претензії на репрезентацію назвемо деякі праці про інституційні аспекти збройного конфлікту: війна як управління ризиками (Heng, 2009); суспільство ризиків у війні з терором (Rasmussen, 2006); право і мораль на війні (Naque, 2017); університети у війні (Docherty, 2015); інститути демократії і війна (Rousseau, 2005).

У разі України (ситуація / режим надзвичайності) ви-грашно розрізняти – слідом за обговоренням явища фахівця-ми з доброю фаховою репутацією, підсумованим Н. Костенко, – винятковість як домінантну рису стану «emergency» і «emergency-life» як складний процес адаптації індивідів до раптово виниклих обставин (Костенко, 2016: с. 103). Винятковість, зумовлена війною і воєнним станом, виявляється, щонайменше, троякого формату. По-перше, війна – потужне джерело ентропії, раптового згущення безладу (хаосу), убогої й незрідка хибної інформації, широких полів невідомого, помилкових оцінок, мінливих рішень і наказів, необачних учинків. Інститути й окремі люди ніби втрачають той ступінь раціональності, що незмінно пов'язувався із функціонуванням інститутів і приписувався людському роду в цілому.

Відтепер великий масив процесів незначною мірою піддається спробам інститутів управляти ними і впоратися з ними. Індивідуальна і колективна дезорієнтація продукується ще й скасуванням або неможливістю дотримання в повному обсязі тих конвенцій і правил, що раніше гарантували соціальну сталість і узгодженість очікувань індивідів і соціальних структур: взаємна інтенціональність інститутів і громадян оскаржена як в уявленнях, так і в досвіді контактів. Екстраординарність не вміщується в найширшу оптику уявлень, чим прирікає на помилки, нерозуміння і непевність політиків, учених, журналістів, пересічних громадян.

По-друге, призупиняється дія збалансованої автономії інститутів, значна частка їхнього емансипованого статусу передається у ведення вимушеного симбіозу держави та армії. Саме тут концентруються можливості й ресурси здійснення легітимного насильства і розпорядження шансами життя, виживання і смерті, часто повз юрисдикцію всіх видів права, а доцентрові тенденції на всіх рівнях соціального беруть гору над відцентровими. Решта інститутів поставлені в підлегле становище, їхня активність різко знижена, ймовірність конфлікту або конкуренції між інститутами зводиться якщо не до мінімуму, то залишається невисокою.

По-третє, воєнний стан призупиняє дію демократичних процедур і загалом того, що йменується деліберативною політикою – політикою зважених, обдуманих, логічних аргументів в обговоренні, що стимулює пошук взаємовигідних рішень. Установлюється також особливий *дискурсивний порядок*: про що і як говорити, що дозволено і що ні, кого і як ідентифікувати й називати, тобто предписувати ідентичність. Відрегульованою на селекцію пам'яттю з минулого витягуються незабутні аналогії, що описують воєнні дії і пояснюють їхню доцільність або, навпаки, архаїчність. Війна потурає вторгненню минулого в теперішнє, постаючи або шерегом битв за звільнення, або, як в авторитарно-патологічній картині світу, продовженням війни минулого століття у столітті нинішньому.

Супутником цензури, природного наслідку війни, є риторика уповноважених і самозваних представників домінантних інститутів, покликана переконувати в доцільності й непоказній енергійності розпочатих «ми-групами» (we-mode groups; адміністрації, штаби) дій, їхню здатність контролювати ситуацію, справлятися із хаосом шляхом зв'язування роз'єданого, раціонального вибору пріоритетів цілепокладання, найвигіднішого розміщення ресурсів. Дискурсивний порядок, представлений асиметричними пропорціями позитивного і негативного, раціонального і емоційного, достовірного і мінливого разом із правилами впевненого розрізнення та поймаєннювання їх стає соціальним інститутом. Тобто у надзвичайній ситуації інститути продукують інститути, період життя яких збігається з періодом незрівняності і вони підлягають окремому розгляду, як це робиться стосовно дискурсивного порядку в нормальній інституційній картині світу (Townsend et al., 2021).

Під час війни функціональний потенціал інститутів знижується внаслідок збитку, завданого їхній матеріально-речовинній складовій. Зменшення фінансування, руйнація будинків, устаткування, матеріалів, скорочення персоналу негативним чином позначаються на ефективності діяльності «we-groups», тих працюючих структур, що зорганізують і контролюють

надання іманентних інститутів послуг, що вступають у взаємодію з так само обмеженими в ресурсах іншими інститутами. Неминуче настання «ослаблення» (деградація) відкриває вікно можливостей для ініціювання неформальних (латентних) конвенцій або для підвищення результативності докладених зусиль з наведення порядку у власному функціонуванні, або для імітації успішної діяльності, або з метою консервації секвестрованих «we-groups» для подальшого розгортання їх.

Війна, подібно до інших насильницьких практик (епідемії, революції), сприяє, як у тому нас переконує В. Шайдель у книзі про насильство як про «великий урівнювач», зниженню рівня нерівності в доходах і добробуті між різними категоріями населення (Scheidel, 2017: pp. 113–210). Під час війни більшість громадян стає біднішою, а надзвичайні економічні заходи у вигляді підвищення податків чи експропріації власності перешкоджають нестримному збагаченню вузької верстви заповзятливих індивідів, які процвітають у нормалізованій інституційній моделі. Ясна річ, зберігається шанс нажитися на війні як силовому підприємстві, як і розжитися майном шляхом пограбування, але домінуючу тенденцію використання шансу не спростовує.

Адаптаційні практики населення («emergency-life») починають передбачувати, частково інноваційні й спонтанні, стаючи відповіддю на екстраординарні обставини. Серед перших – значне розширення простору довіри, солідарності, єднання, згуртованості, оптимізму, не тільки афішоване підцензурними засобами масової інформації, а й фіксоване у настроях та оцінках різних категорій населення. Частина адаптаційних практик спонтанна: не збуджені ззовні волонтерський рух, добровільне приєднання до армії, органів самооборони і відновлення, добродійні кампанії, певні різновиди підприємницької активності.

Індивіди і спільноти інтенціональні, тобто орієнтуються на інститути, очікуючи від них підтримки й доступу до благ і послуг загального користування. Безсилля і слабкість інститутів розширюють царину вимушених практик самозабезпечення і самозбереження, зосередження індивідів, сімей,

стихійно виникаючих спільнот взаємодопомоги на побутових повсякденних турботах і особистій безпеці. Правильно чи хибно уявляються межі, в яких можна покладатися на інститути. Але негативна свобода від їхньої влади виявляється важким випробуванням, її супроводжують різної інтенсивності й забарвлення, лишень відносно усталені в часі оцінні й емоційні реакції на їхню (інститутів) діяльність і бездіяльність. Не одиничною є й відмова від орієнтації на національні інституційні структури у вигляді симпатій до зовнішнього агресора, прикладів зрадництва і колабораціонізму.

Війна пошкоджує соціальні інститути і відносини, практики і умови повсякденного життя нерівномірно. Завжди є більш постраждалі і менш постраждалі категорії громадян, території, населені пункти, вдало адаптовані спільноти й окремі люди і неуспішні в докладених (або не докладених) зусиллях. Нерівномірно розподілені тягарі й негаразди, неоднакова досяжність допомоги від ослаблених і обмежених у ресурсах «we-groups» створюють емоційне напруження в суспільстві загалом і в його регіонально-територіальних областях.

Надзвичайна інституційна подієво-часова картина світу в її українському варіанті насичена структурними асиметріями, величезними полями насильства, самовідданості, солідарності, страждань, емоційного піднесення і спаду. У ній опозиції добра і зла, своїх і чужих, патріотизму і зрадництва, перемоги і поразки, героїзму і боягузливості, суверенності і залежності – практично будь-яких дуальних протилежностей – не залишають місця для напівтонів, силою приневолювання до вибору нагадуючи ту, що їй приписана у міфі і чарівній казці. Позитивні конотації перебігом речей і подій зводяться в ранг священного.

Висновки

У соціологічній традиції інститути бачаться і розуміються як колективні стани, що вичерпно репрезентують соціальність і забезпечують як відтворювану наступність порядків, так і мінливість установлень та відносин у суспільстві. Вони ж приймаються за пояснювальні принципи домінантних со-

ціальних практик і поведінки спільнот індивідів. При цьому розрізнення норми, патології, надзвичайності є елементом синхронної перспективи, що залишає без уваги еволюційний аспект – метаморфоз того, що вважалося патологічним, у норму і виникнення «нової нормальності». Проте такий метаморфоз загалом або його окремих складових цілком може сприйматися і публічно кваліфікуватися як патогенний процес («хвороби суспільства», корозії моральних підвалин, традицій, цінностей); звання до нового тяглою в часі настільки, що нове перетворюється на старе ще до того, як масово визнається звичним.

Нерівність, корупція, невизначеність – такими є злякисні універсалиї, присутні в усіх описаних інституційних станах. Але міра їх поширеності, модальність впливу на політику і ведення бізнесу, на сприйняття й оцінки різними категоріями населення специфічна для кожного стану. Не є очевидним те, за допомоги яких метод дослідження таку специфіку вдається достеменно зафіксувати й переконливо описати. Не виключено, втім, що корисним і доречним виявиться застосування апробованих інструментів, на кшталт модуля «соціальна нерівність» у Міжнародній програмі соціальних досліджень (ISSP) з можливостями проводити порівняння між країнами.

Інституційні подієво-часові картини світу не більш ніж початкові пункти можливого дослідження, в перебігу якого аналітично постульоване розрізнення їх буде ненав'язливо чи обов'язково долатися. Найменш концептуально оснащеною, а відтак, недостатньо вивченою, залишається ситуація надзвичайності в її інституційних аспектах. Серед найсуттєвіших: правила, норми і функції в екстраординарних (виняткових) обставинах; результативність діяльності при завданні збитків матеріально-фінансовим ресурсам і матеріалам; ідентифікація статусу і можливостей роботи «we-group»; динаміка показників ставлення громадян до інститутів (довіра, задоволеність, оцінки активності / ініціативності). Операціоналізація інституту для кількісного дослідження, якщо таке стане здійсненим, або гайда для якісного спостереження вбачається завданням непростим, але в принципі досяжним. Висновків, які поясню-

ють те, що відбувається, очікувати не доводиться, але соціологічно достовірний опис не втрачає через це своєї цінності та значущості.

Джерела

- Александр, Дж. (2013). *Смыслы социальной жизни: культурсоциология*. Москва: Проксис.
- Артог, Ф. (2021). Картины мира и представления о времени. *Логос*, 31, 5, 59–76.
- Головаха, Е. И., & Панина, Н. В. (1994). *Социальное безумие: история, теория и современная практика*. Киев: Абрис.
- Зенкин, С. (2021). Воззрение на мир / слово о мире. *Логос*, 31, 5, 91–114.
- Костенко, Н. (2016). У стані «emergency»: культурні ефекти. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 102–118.
- Макеев, С. (2003). Соціальні інститути: класичні трактування та сучасні підходи до вивчення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 5–20.
- Макеев, С. (2011). Інституційні інкубуси та еволюція суспільств. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна*, 5, 3–10.
- Макеев, С., & Оксамитна, С. (2011). Концепція інституціонально відтворюваних нерівностей. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 32–49.
- Макеев, С. (2018). Аналіз події: «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 11–28.
- Макеев, С. (2021). Концепція класів у ранній праці Ф. Енгельса. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 73–87.
- Маркс, К. (1961). *Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта*. В: К. Маркс, Ф. Енгельс. *Твори* (т. 8). Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР.
- Память / Забвение (2015). У Б. Киссен (ред.), *Европейский словарь философии: Лексикон непереводимостей* (т. 1). Киев: Дух і Літера.
- Роже, Ф. (2021). Французское сопротивление понятию Weltanschauung. *Логос*, 31(5), 165–188.
- Ямпольский, М. (2021). Между мировоззрением и миром. *Логос*, 31(5), 77–90.
- Alvaredo, F., Chancel, L., Piketty, T., Saez, E., & Zucman, G. (2017). *World Inequality Report 2018*. Paris: World Inequality Lab. Retrieved from: <https://wir2018.wid.world/files/download/wir2018-full-report-english.pdf>.
- Blanshard, O., & Rodrik, D. (2021). Introduction: We Have the Tools to Reverse the Rise in Inequality. In O. Blanshard & D. Rodrik (Eds.), *Combating Inequality: Rethinking Government's Role*. Cambridge, MA: The MIT Press.

- Crossley, N. (2022). A Dependent Structure of Interdependence: Structure and Agency in Relational Perspective. *Sociology*, 56(1), 166–182.
- Docherty, Th. (2015). *University at War*. London: Sage Publication Ltd.
- Douglas, M. (1986). *How Institutions Think*. Syracuse, New York: Syracuse University Press.
- Elder-Vass, D. (2010). *The Causal Power of Social Structures. Emergence, Structure and Agency*. New York: Oxford University Press.
- Haque, A. A. (2017). *Law and Morality at War*. London: Oxford University Press.
- Harris, N. (2019). Pathologies of Recognition: An introduction. *European Journal of Social Theory*, 22 (1), 3–9.
- Harris, N. (Ed.). (2021). *Pathology Diagnosis and Social Research. New Applications and Explorations*. Oxford Brookes University: Palgrave Macmillan.
- Heng, E.-K. (2009). *War as Risk Management. Strategy and conflict in an Age of Globalised Risks*. New York, London: Routledge.
- Hirvonen, O. (2021). Who Is Ill When a Society Is Ill? In N. Harris (Ed.). *Pathology Diagnosis and Social Research. New Applications and Explorations*. Oxford: Oxford Brookes University; Palgrave Macmillan.
- Laitinen, A., & Särkelä, A. (2019). Four conceptions of social pathology. *European Journal of Social Theory*, 22(1), 80–102.
- Medina, L., & Schneider, F. (2018). Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? *IMF Working Papers*, WP/18/17. Washington: International Monetary Fund.
- Preyer, G., & Peter, G. (Eds.) (2017). *Social Ontology and Collective Intentionality. Critical Essays on the Philosophy of Raimo Tuomela with His Responses*. Cham: Springer International Publishing.
- Rasmussen, M. (2006). *The Risk Society at War. Terror, Technology and Strategy in the Twenty-First Century*. New York: Cambridge University Press.
- Rousseau, D. L. (2005). *Democracy and War. Institutions, Norms, and the Evolution of International Conflict*. Stanford: Stanford University Press.
- Scheidel, W. (2017). *The Great Leveler: Violence and the History of Inequality from the Stone Age to the Twenty-First Century*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Schulz, J. F., Bahrami-Rad, D., Beauchamp, J. P., & Henrich, J. (2019). The Church, intensive kinship, and global psychological variation. *Science*, 366(8).
- Thompson, M. (2021). An Ontological Account of Social Pathology. In N. Harris (Ed.), *Pathology Diagnosis and Social Research. New Applications and Explorations*. Oxford: Oxford Brookes University; Palgrave Macmillan.
- Townsend, L., Stovall, P., & Schmid, H. B. (Eds.). (2021). *The Social Institution of Discursive Norms. Historical, Naturalistic, and Pragmatic Perspectives*. New York, London: Routledge.
- Tuomela, R. (2013). *Social ontology: Collective intentionality and group agents*. Oxford: Oxford University Press.

Інституційний ландшафт воєнного стану¹

Надзвичайні / тотальні події мають такий глибокий вплив на соціальні структури, стани диференціації та стратифікації – інститути, організації, класи, категорії, населення, нерівність, мобільність – що можна говорити про тимчасову або відносно тривалу деформацію цих структур. Загальні міркування щодо характеру та ґрунтовності впливу (огляд поняття «подія» див.: Макеєв, 2017) виглядають і сприймаються як цілком переконливі. Тим не менш, і рахунок верифікованих емпіричними даними публікацій стосовно соціальних структур у контексті війни взагалі йде на сотні. Частина пов'язана з війною на Балканах у 90-х роках минулого століття (Wilmer, 2002), але найчастіше предметом виявляються партизанські дії в Південній Америці та збройна боротьба в Африці (Karferer, Bertelsen, 2009; Arjona, 2014). Обговорюються теоретичні імплікації оголошеної США «війни з терором» після 11 вересня 2001 року (Curtis, 2006). І, звичайно, над усім височіє фундаментальний тритомник про тотальну війну 1939–1945 років, особливо третій том (Geier & Tooze, 2015).

Невідвідні узагальнення

Починати доцільно із загальних аргументів і резонів, адже поборники глобальної соціологічної теорії наполегливо й доказово говорять про виразну неоднорідність усього простору, що називається сучасністю. Таким є, наприклад, текст С. Аржоманда, який відкриває в журналі «Недоторканний запас» обмін думками щодо соціокультурних контекстів множинної модерності (Аржоманд, 2022). Це фактично заклик до головоломної рефлексії щодо багатоскладової соціально-

¹ Друкується за виданням: Макеєв, С. (2022). Інституційний ландшафт воєнного стану. В Є. Головаха & С. Макеєв (ред.), *Українське суспільство в умовах війни: Рік 2022* (сс. 35–45). Київ: Інститут соціології НАН України.

культурної, соціально-економічної та соціально-політичної реальності світу, відмови від спрощених пояснювальних моделей та інтерпретацій. Проте розрізнені, не зведені один до одного образи й втілення, скажімо, капіталізму, фактично виключають можливість універсальних тверджень щодо «реальності», як би її не трактувати.

Водночас важко заперечити існування певного евристичного потенціалу спрощених, дихотомічних припущень. Звернувшись до простого, дуального, розрізнення переломних і нормальних часів, Р. Дарендорф описав спокуси, що наздоганяють інтелектуалів у періоди замішань і сумнівів, індукованих значущими подіями (Дарендорф, 2021: с. 50–52). А соціально-політична несхожість демократії та її альтернативи (тоталітаризму) дали підстави Й. Арнасону розглянути інституційний аспект авторитарного контролю над думками та діями громадян (Арнасон, 2022), ніби продовжуючи досі доречну традицію біфокального соціологізму. При цьому співчутливо, подібно до Р. Дарендорфа, посилаючись на дослідження М. Гоше «Випробування тоталітаризмами» (Gauchet, 2010). Відштовхуючись від подібних практик редукції множинних модерностей, близькі за змістом сюжети викладені в публікації про інституційні модифікації в міру еволюції суспільств (Макеєв, 2011), а також про інституційні стани сучасності – норма, патологія, надзвичайність (Макеєв, 2022).

Е. Дюркгайму справедливо приписують трактування інститутів, за яким вони ніби прирівнюються до індивідів, до активних суб'єктів, які здатні мислити, сприймати, помічати, оцінювати й раціонально діяти, маючи план і вміло розпоряджаючись ресурсами. Він взагалі наполягав на тому, що вивчати суспільство означає вивчати інститути. М. Дуглас 1985 року у лекції «Як думають інститути» в університеті Сіракуз, яка наступного року була видана окремо, доводила доречність та евристичність такого підходу (Douglas, 1986). Нижче текст його наслідує: ніби інститути, і справді, дивляться й бачать, розмірковують, складають плани та їх виконують. А думають вони, вдаючись, головним чином, до бінарних опозицій: «во-

рог – друг», «свій – чужий», «істина – брехня», «справедливе – несправедливе», «чесне – безчесне».

Уся сукупність інститутів існує у певній конфігурації й функціонує у певному режимі. Війна в силу власної екстраординарності надає такому режимові рис і властивостей надзвичайності. Війна РФ проти України виняткова з огляду на дві обставини – це тотальна та асиметрична війна. Тотальна тому, що зазіхає на суверенітет країни, заперечуючи право людей спільно жити в рамках незалежної держави. Асиметрична внаслідок явної переваги за всіма видами озброєння та чисельністю армії: безперечно, найсильніший атакує свідомо найслабшого.

Інституційний дизайн граничної надзвичайності

Інституційний стан довоєнної України явно не був нормальним (демократичним) – з автономними інститутами, за визначенням Р. Туомели, які мають тривалу традицію функціонування, компетентними «ми-групами» співробітників, що забезпечують ефективність і спадкоємність функціонування, наділеного престижем і визнанням з боку громадянського суспільства та населення (Tuomela, 2013: pp. 35–37). Але не був він і тоталітарним, оскільки очевидним був процес поступової інституалізації автономності президента, законодавчої (парламент) та виконавчої влади, права, різноманітних ринків зайнятості, бізнесу, церкви, армії, науки, регіональної та місцевої влади, систем освіти та охорони здоров'я, засобів масової інформації, профспілок. Війна переводить інституційну структуру суспільства у крайній режим із низкою особливостей різного ступеня наочності.

По-перше, скасовується навіть ілюзія автономності інститутів, формується спайка інституту президента та армії, що стає центром прийняття найважливіших воєнно-політичних рішень. Тут зосереджуються та розподіляються наявні ресурси, тут розпоряджаються шансами працювати, воювати, допомагати, жити та вмирати. Президент і армія повною мірою репрезентують державу з її нічим не обмеженим пра-

вом в умовах тотальної війни мобілізувати все та всіх, обґрунтовуючи свої дії посиланнями на найвищі інтереси нації. Різновиди практикованого насильства, що підтримуються не завжди декларованими принципами і правилами, домінують у симбіозі над іншими можливими ролями. Відтворення в масштабі суспільства лояльності до такої орієнтованої на конфлікт інституційної конструкції та волі населення до опору стає домінантним змістом і метою співдружньої діяльності двох інститутів. Указ про запровадження воєнного стану, що передбачає обмеження прав і свобод – такий відтепер новий соціальний контракт між владою та громадянами.

По-друге, на перший план висувається постать лідера, який уособлює здатність і рішучість успішно протистояти вторгненню й упевненість у майбутній перемозі. Що, взагалі-то, є типовим для тоталітарних режимів минулого століття, але у війні 1939–1945 років було властиво США (Ф. Рузвельт) і Великій Британії (В. Черчилль). Проведені в Україні навесні та влітку 2022 року опитування свідчать про високий рівень легітимачії визнанням і довірою діяльності В. Зеленського на посаді президента і головнокомандувача з боку громадян. Водночас його промови та звернення до вітчизняної та зарубіжної аудиторії у 2022 році ще тільки доведеться вивчати, як це зроблено для промов американських президентів щодо війни (Asadi, 2011), вітчизняним соціологам і політологам хоча б на предмет того, що саме оголошується та визнається «священним» у країні. Тим, що потребує захисту всіма доступними способами, навіть ціною життя, і як при цьому співвідносяться раціональні та емоційні аргументи. Адже зведення у статус «священного», як про те говорила М. Дуглас, є прерогативою інституцій, не окремих осіб (співвідношення насильства і священного детально розглянуто в: Жерар, 2010).

По-третє, основною функцією симбіозу президента та армії на першому етапі тотальної війни стає формування монолітного політико-військово-морального блоку влади та громадян. Участь у війні, допомога армії, пораненим, біженцям повинні трактуватися і сприйматися як неспростовне почуття

й усвідомлення належності індивідів до країни і нації. Те, що й називається національною ідентичністю, в якій знаходиться, звісно, місце для глибокого жалю у зв'язку з втратами й для пам'яті про перенесені страждання. Проте найбільш значущим компонентом національного ідентитету стає ціннісний контекст збройного конфлікту: Україна, незалежність, історія, свобода, мужність, стійкість, ненависть, смуток, співчуття, взаємодопомога. Згуртовувати та дистанціювати / відрізнити, встановлювати критерії національної та громадянської автентичності, оперуючи дихотомічними визначеннями, – такі в цей час найперші цілі діяльності інституційного симбіозу.

По-четверте, одним із укорінених прийомів конструювання високого ступеня згоди, близького до одностайності, вважається монополізація засобів інформування населення про стан справ із непорушним поділом на те, про що варто говорити, а про що – мовчати. Якою мірою такий сигнал приймається і сприймається різними категоріями населення, залишається дискусійним серед фахівців з комунікацій, але про ряд тем і сюжетів просто вакуум в інформаційному просторі. Так, атавістичні воєнні практики військовослужбовців агресора (згвалтування, викрадення, тортури, мародерство) оприлюднюються, розслідуються та збираються прокуратурами різного рівня підпорядкування в Україні як з метою формування відповідної установки щодо агресора, так і обіцянки розплати у вигляді судового переслідування. Але ніколи не озвучується висновок про війну як подію атавістичну за природою, акцент переноситься на справедливість (обґрунтованість) війни саме з нашого боку. Ще й тому, що визнання атавізму війни взагалі виявляється пацифістським по суті. Тоді як тотальна війна маргіналізує пацифізм як явище радикально, він не на часі й це прочитується будь-якими суб'єктами без помилок. Або ж його можна адекватно розглянути, хіба що у виродженій формі колабораціонізму (Pendas, 2015). Проте Н. Кертс численними цитатами з робіт філософів, соціологів, політологів переконує, що війна – не анахронізм, на чому наполягає пацифізм, її доцільніше все-таки трактувати як онтологічний феномен, атрибут спільного існування

людей, а зовсім не як пережиток / родиму пляму початкових етапів становлення людства (Curtis, 2006).

По-п'яте, збитки, що завдаються матеріально-фінансовій складовій інститутів (повідомляється про кількість зруйнованих закладів освіти, охорони здоров'я, науки, підприємств і приватних фірм і господарств, розкрадене обладнання), призводять до їхньої деградації порівняно з довоєнним статусом.

А разом з кадровими втратами (призов до армії, міграція) відсувають за обрїй визначеності саму перспективу відновлення хоча б більшої частини колишньої дієздатності. У деяких життєвих ситуаціях, а для мільйонів, які виїхали з країни в більшості, розпадається взаємна орієнтація інститутів та громадян. Індивіди / сім'ї, не отримуючи підтримки від знесилених інститутів у відновленні житла, наданні житла, пошуку роботи, звертаються до практик матеріально-речовинної самопомоги та самозабезпечення з супутніми зрушеннями в особистісно значущих ціннісно-нормативних регуляторах і мотиваційних механізмах поведінки.

По-шосте, підпорядковане становище інститутів поза доміантного симбіозу означає ще й відмову від публічного обговорення уповноваженими представниками кращих сценаріїв можливих дій, розміщення дефіцитних ресурсів, пріоритетів у цілях, а критика чогось виключається з правил, що спрямовують інтенції та реакції інститутів. Частина наділених повноваженнями «ми-груп» видаляється з політичної авансцени, механізми підготовки та прийняття рішень у спайці президент + армія не афішуються, багато демократичних процедур з насамперед властивим їм ступенем прозорості призупинено тотальною та асиметричною війною. Переривається діяльність політичних партій (окремі з них забороняються), профспілок і парламентської опозиції. Звичайна за нормального стану конкуренція інститутів за бюджетне фінансування і за донорську допомогу не виявляє себе в соціально-політичній сфері. У нову ієрархію соціальної значущості з огляду на їхній внесок у спротив агресору вишуковуються й інститути громадянського суспільства.

По-сьоме, централізація влади та ресурсів помітно обмежує можливості регіональних і місцевих, обраних і призначених, органів керувати, спрямовувати, впливати. Військово-цивільні адміністрації, що знову формуються на термін дії воєнного стану, переймають частину функцій і обласних рад і президентських установ. Але й додатково обтяжені обов'язками, що диктуються війною: організація евакуації населення із зони бойових дій, допомога переселенцям і постраждалим від обстрілів, відновлення зруйнованого, рятувальні роботи. Не виявляють ініціативи всередині країни й громадські організації, на кшталт асоціації мерів міст, ректорів вищих навчальних закладів, асоціацій вчених. У перші місяці війни їхні звернення з проханнями допомоги країні призначалися й адресувалися зарубіжним колегам і водночас були маніфестацією автентичного патріотизму.

По-восьме, оскільки інститути є інстанціями, відповідальними за соціалізацію індивідів, за їхнє надійне залучення до правил і норм спільного існування й виживання, остільки за умов підвищеної мілітаризації повсякденності більш помітною стає й мілітаризація, наприклад, освітнього процесу. Установи освіти, засоби масової інформації знайомлять громадян різного віку з правилами поведінки зі зброєю, необхідними діями при повітряній тривозі та обстрілах; з моделями поведінки в середовищі, насиченому загрозами життю та ризиками отримання тяжких травм. Військові навчальні заклади, табори підготовки мобілізованих прищеплюють взірці поведінки, покликані протистояти насильству та відповідати зустрічним насильством, що найчастіше супроводжується підкресленням полярності ідентичностей «свій – чужий», «друг – ворог» з упором на відмінності в етнічній належності та формування «ми-ідентичності» поверх регіональних і поселенських відмінностей (Wood, 2008: р. 546–550).

В екстремальному стані інститути незадовільно справляються з хаосом, який привносить війна. Почасти й тому, що для великої кількості ситуацій за вкрай обмеженого ліміту часу на обмірковування відсутні зразки, правила, ресурси ефективної діяльності (що і як належить робити).

Перспективи емпіричного вивчення інституційного ландшафту надзвичайності

Твердо встановлена й тому така, що безпосередньо спостерігається, дуальна ієрархія інститутів (симбіоз та інші) вказує на чи не граничну концентрацію влади, але ніяк не сприяє розумінню того, як саме діють інститути, які можливості та обмеження на їхню роботу вводяться надзвичайними обставинами. У наявній літературі різної спеціалізації відсутні універсальні, доцільні незалежно від місця й часу, констатації щодо того, яким може бути інституційний ландшафт воєнного часу. Лише емпірично встановлюється те, якою мірою централізована виконавча влада втручається в межі відповідальності інших інститутів і яких обмежень вона дотримується. Так і те, чи можуть бути позначені межі компетенції тих суб'єктів, які насамперед відповідали за підтримання порядку та розробку стимулів розвитку.

Однак деякі сюжети, представлені в публікаціях, здатні допомогти допитливому українському суспільствознавцю та організувати дослідження й сформулювати правильні запитання, відповіді на які дають змогу відтворити близький до достовірності образ інституційної реальності. Існує переконання, ніби централізація влади та повноважень, виникнення нових груп інтересів, фактів та явищ призводить до виникнення нових структур в управлінських ієрархіях та збільшення кількості співробітників (O'Reilly & Powell, 2015). Чи так усе відбувається в Україні, в яких інститутах персонал збільшується, а в яких скорочується, яким є статус і роль груп позаштатних радників та експертів при інститутах доведеться дізнатися, зібравши необхідні відомості.

Для більшої методичної досвідченості таких розвідок знадобиться, можливо, модифікувати операціоналізацію того, що називають інститутом. Знову ж таки, не існують визнані та апробовані методики емпіричного вивчення інститутів, чим залишено простір для ініціативних розробок. Але трапляються пропозиції, на які варто зважати, вони здатні спонука-

ти до пошуку прийнятних концептуальних схем і польових документів. Один із них викладено у статті трьох авторів у «International Review of Sociology» з численними посиланнями на публікації з інституційної тематики (Rageth, Caves & Renold, 2021). Зроблений огляд літератури дає змогу їм дотримуватися алгоритму, що описується в хороших підручниках з соціології у розділі про методологію та методіку емпіричного дослідження, зокрема у роботах вітчизняних соціологів Є. Головахи, Н. Паніної, В. Паніотто. Мається на увазі: визначте проблемну ситуацію та предмет, виділіть його ознаки / вимірювання, знайдіть / придумайте відповідні їм індикатори / шкали, сформулюйте гіпотези, виберіть метод обробки даних.

Війна, що триває в країні, ділить її територію не менш ніж на три нерівноцінні ареали. Регуляторна й контролююча функція інститутів неможлива там, де тривають бойові дії, тут елементи порядку можуть зберігатися чи випадково привноситися, але майже суцільно панують хаос і анархія, тут найвищий ступінь соціальної невизначеності (1). На окупованих територіях встановлюється «новий порядок», покликаний знизити невизначеність і перешкодити впливу національних інститутів на очікування та настрої населення (2). Підконтрольний Україні ареал з найменшим ступенем невизначеності, ареал, на який поширюється дія інституційного стану надзвичайності (3).

Посилання на невизначеність частотою згадок у суспільствознавчій літературі давно має статус тривіальності, загального місця, а в соціології він може бути подоланий виключно за допомогою «вимірювання». Відомі спроби оцінити ймовірність виникнення та підтримки воєнного конфлікту із залученням «третьої сторони залежно від ступеня невизначеності у відносинах між двома державами» (Bas & Schub, 2016). А також приклади замірів так званої здатності держави (описується 15 ознаками), справлятися з невизначеністю, що генерується війною, коли результати зусиль, до яких вдаються сторони, погано передбачувані або не передбачувані взагалі (Hendrix, 2010). А в нашому випадку доцільно говорити про компетентність, структурну адекватність, достат-

ність адміністративних ресурсів й узгодженості / кооперації елементів, властивих конкретному інституційному стану, які піддаються фіксації дослідницьким інструментарієм.

Теоретичне обґрунтування та практична реалізація таких обстежень є цілком здійсненними. Лише завдані збитки інституту науки у вигляді скорочення фінансування й перспектива відкладеного завершення війни в змозі перешкодити їх реалізації.

Джерела

- Аржоманд, С. (2022). Регионы мира и становление множественных модерностей: плюралистический взгляд на глобальную социологическую теорию. *Неприкосновенный запас*, 1(141), 6–19.
- Арнасон, Й. (2022). Тоталитарный раскол: альтернативные модерности XX века. *Неприкосновенный запас*, 1 (141), 105–130.
- Дарендорф, Р. (2021). *Соблазны несвободы. Интеллектуалы во времена испытаний*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Жерар, Р. (2010). *Насилие и священное*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Макеєв, С. (2011). Інституційні інкубуси та еволюція суспільств. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна*, 5, 3–10.
- Макеєв, С. (2017). Подія – спостережуваний факт спільного життя. В *Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики*. За ред. С. Макеєва & С. Оксамитної. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», Інститут соціології НАН України, 15–21.
- Макеєв, С. (2022). Інституційні стани: норма, патологія, надзвичайність. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 22–39.
- Arjona, A. (2014). Wartime Institutions: A Research Agenda. *Journal of Conflict Resolution*, 58(8), 1360–1389.
- Asadi, M. (2011). Constructing Global «Wars without End»: Vocabularies of Motive and the Structure of Permanent War. *Qualitative Sociology Review*, VII, 3, 44–71.
- Bas, M. A., & Schub, R. J. (2016). How Uncertainty about War Outcomes Affects War Onset. *Journal of Conflict Resolution*, 60(6), 1099–1128.
- Curtis, N. (2006). *War and Social Theory: World, Value, and Identity*. New York: Palgrave Macmillan.

- Gauchet, M. A. (2010). *A l'e'preuve des totalitarismes*. Paris: Gallimard.
- Douglas, M. (1986). *How Institutions Think*. Syracuse, New York: Syracuse University Press.
- Doyle, N. J., & McMorrow, S. (Eds.) (2022). *Marcel Gauchet and the Crisis of Democratic Politics*. New York and London: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Geier, M., & Tooze, A. (Eds.) (2015). *The Cambridge History of the Second World War. Volume III. Total War: Economy, Society and Culture*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Hendrix, C. S. (2010). Measuring State Capacity: Theoretical and Empirical Implications for the Study of Civil Conflict. *Journal of Peace Research*, 47(3), 273–285.
- Kapferer, B., & Bertelsen, B. (Eds.) (2009). *Crises of the State. War and Social Upheaval*. New York, Oxford, Berghahn Books.
- O'reilly, C., & Powell, B. (2015). War and the Growth of Government. *European Journal of Political Economy*, 40, 31–41.
- Pendas, D. O. (2015). Against war. Pacifism as collaboration and as resistance. In M. Geier & A. Tooze (Eds.), *The Cambridge History of the Second World War. Vol. III. Total War: Economy, Society and Culture* (p. 475–501). Cambridge, Cambridge University Press.
- Rageth, L., Caves, K. M. & Renold, U. (2021). Operationalizing institutions: a theoretical framework and methodological approach for assessing the robustness of social institutions. *International Review of Sociology*, 31, 3, 507–535.
- Tuomela, R. (2013). *Social ontology: Collective intentionality and group agents*. Oxford: Oxford University Press.
- Wilmer, F. (2002). *The Social Construction of Man, the State and War. Identity, Conflict, and Violence in Former Yugoslavia*. New York and London: Routledge.
- Wood, E. J. (2008). The Social Processes of Civil War: The Wartime Transformation of Social Networks. *Annual Review of Political Science*, 11, 539–561.

Колаборації та колаборанти: структурна інтерпретація¹

Легітимність структурних інтерпретацій соціальних процесів і станів забезпечена непорушною обставиною: люди живуть колективно. Чи не головним атрибутом спільного існування (в одному населеному пункті, на одній території, в межах однієї держави) є його неоднорідність. Існують не схожі й однакові індивіди, але такі, що мають різні характеристики. Тому спільне життя неодмінно диференційоване горизонтально й організоване вертикально – стратифіковане з різними ознаками. Відмінність і нерівність є переконливими репрезентантами неоднорідності соціального простору, що часто називається суспільством, а соціологами трактується як розбіжності та нерівність між суб'єктами – інститутами, організаціями, класами та категоріями населення. Уживатися разом складно, сам процес не те щоб з самого початку обтяжений проблемами, але постійно породжує проблеми. Причому такого роду, які не піддаються регулюючим і контролюючим намірам та зусиллям якогось одного соціального суб'єкта, але потребує взаємодії та кооперації багатьох. Можна сказати, що там, де виникають і час від часу переналагоджуються схематизми та механізми подібного товариства, складається форма життя, яку доречно вважати демократичною.

Якщо вдрукувати в пошукову систему слова «колаборація / колабораціонізм» або *collaboration / collaborationism*, то отримаємо відомості і про етимологію, і про основні соціальні сенси. Латинське слово «collabogo» означає «працювати з; брати участь у спільній справі» (*collaborare* – інфінітив теперішнього часу). А в англійській *collaboration* (co+labor),

¹ Друкується за виданням: Макеєв, С. (2022). Колаборації та колаборанти: структурна інтерпретація. В Є. Головаха & С. Макеєв (ред.), *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2022* (сс. 193–203). Київ: Інститут соціології НАН України; Інтерсервіс.

французькій *collaborateur*, українській *співпрацювати* установка на те, щоб робити щось гуртом, легко прочитується. На самому початку XIX століття у Франції *collaborator* називали контрабандистів, які допомагали, з переконань або лише за плату, тікати до Англії прихильникам монархії. Співпраця з ворогами республіки виявляла соціальний розкол на «порядок старий» і «порядок новий», що стався після революції 1789 року і актуальний під час наполеонівських воєн. У перші три десятиліття XX століття колабораціоністами називали тих, хто вступав у контакт, солідаризувався з політичними опонентами (партіями) та з представниками інших класів. Нарешті, у Франції 1940 року, після поразки у війні проти фашистської Німеччини, слово набуло військово-негативного відтінку: «віроломна / зрадлива співпраця з агресором (ворогом)». Відтоді колабораціоніст – це перебіжчик, відступник, дезертир, той, хто зрадив принципи та переконання в годину найважчих випробувань для країни та її громадян.

Таке розуміння є сьогодні найбільш, схоже, популярним і навіть буденним. Примітно, що збагачення змістом відбувається після подій, що чітко поділяють спільне життя на «до» та «після». Тоді, коли зв'язок часів ніби розпадається, а енергія розпаду породжує нові явища і форми, що мають незвичайні значення і потребують словесних маркерів. Р. Дарендорф більш ніж переконливий, пропонуючи розрізнити часи нормальні та переломні, в які індивіди та інститути опиняються перед незвичними спокусами й необхідністю робити непрості вибори між соціально та особистісно значущими дилемами з безліччю відтінків між ними (Дарендорф, 2021). Тоді то й з'ясовуються як структурно неоднорідні ті, кого можна ідентифікувати як колаборантів (Gordon, 1993).

Іншими словами, подія зводить деякі смисли, що вперше оформилися, в домінуючий статус, попутно виявляючи здатність їх генерувати і просувати. Під час війни слово «колаборант» набуває уявної однозначності, стаючи фактично ціннісно забарвленим судженням, і легко розпізнається в різних соціальних середовищах як завдяки майже столітній традиції побутування і пам'яті про нього, так і внаслідок нового ін-

тересу з боку влади та засобів масової комунікації. Начебто прояснений зміст із явними етичними обертонами зовсім не елімінує сумнівів у тому, наскільки такі слова та його похідні вживаються в інших соціальних контекстах. Про різноголоسیцю, що панує в середовищі суспільствознавців у визначеннях, можна судити за оглядовою статтею про політичні функції поняття «колаборація» (Digeser, 2022).

Тим часом бібліографічний пошук публікацій за словом *collaboration* набагато частіше знаходить назви статей щодо взаємодії інститутів і груп людей у вирішенні складних наукових і соціальних проблем – тих, до яких без колегіальності й не підступитися. Сама собою складність і закликає, і змушує до підсумовування зусиль. Поєднуються фізики, хіміки, біологи, генетики, палеонтологи різних країн, їхні статті часом підписані кількома десятками прізвищ; співпрацюють бізнес, влада, профспілки у пом'якшенні трудових конфліктів; бізнес вкладає кошти в науку та освіту; структури громадянського суспільства надають послуги населенню разом із місцевою / регіональною владою. Всі вони, по суті, колаборанти, хоча й не називають себе так, залишаючи, можливо небезпідставно, таке визначення перебувати й обертатися виключно в політично екстраординарній ситуації, що зумовлена надзвичайною подією – війною.

Проте, говорячи про форми взаємодії соціальних структур в умовах збройного протистояння з агресором, доречно зберегти як позитивні, так і негативні конотації слів «колаборація» та «колаборанти», сфокусувавши увагу на найпомітніших зразках співпраці між елементами соціальної структури. Це суб'єкти / агенти дії: держава (влада), організації, бізнес, громадянське суспільство та окремі індивіди, кожен з яких розпоряджається наявними в них ресурсами та можливостями на різних рівнях наявного суспільного порядку. Їх сполучення можуть бути і новоутвореннями, і модифікаціями попередньо усталених зразків взаємодії. Конкретні приклади наводитися в тексті не будуть, вони або очевидні, або їх легко підібрати з публікацій у медіа, або їх ще тільки варто виявити й описати.

Неоднорідна колаборація союзників

Успішне протистояння краще озброєному і численнішому агресору в явно асиметричній і тотальній війні неможливе без допомоги ззовні. Тому формування колаборації держав, здатних і готових надавати військове спорядження різного виду, стає базовою функцією спайки інституту президента та армії. У перші місяці війни промови Президента України, звернені до зарубіжної аудиторії, містять хоча й емоційно забарвлене, але переважно раціональне обґрунтування тих глобальних ризиків і потенційних втрат для міжнародної безпеки, які є неминучими у разі поразки та втрати Україною суверенітету.

Поступово складалася неоднорідна – іншою вона, мабуть, і бути не може – коаліція союзників, з як безкомпромісними прихильниками України, так і по-різному більш обережними, частина з яких здається недостатньо дружніми чи тільки сприймаються такими. Або, по-іншому, образ ворога та справжніх загроз безпеці в Європі, які містяться у зверненнях Президента України, беззастережно беруться до уваги або ж ставляться під сумнів. Політичні лідери та їхні експерти-радники, парламентарі можуть мати і справді мають різні переконання та думки щодо того, чи не переросте регіональний військовий конфлікт у загальноєвропейський, локально чи глобально ядерний. Мається на увазі, що війна завжди примножує кількість неконтрольованих ризиків, створює їх надлишок, що провіщає чи не катастрофічні наслідки світовому миропорядкові. Страх у безлічі варіацій природно супроводжує війну і притаманний усім соціальним суб'єктам – інститутам, організаціям, політичним і культурними елітам, громадянам.

Міністр оборони як уповноважений представник інституту армії відповідальний за забезпечення боєздатності підрозділів, а також за логістичне супроводження поставок озброєнь. Немає сумнівів у тому, що координація такої суто

прагматичної функції з ідеологічною має місце. Але, як це часто буває у політиці, конкретні канали та механізми (як це робиться) залишаються прихованими. Безумовно, тут не обходиться без Офісу Президента, який в умовах прогресуючої централізації влади, зумовленої надзвичайними обставинами, виступає, не тільки в цьому випадку, як «ми-група», яка координує не тільки цю діяльність та відстежує їх ефективність.

Неоднорідна союзницька колаборація складається і в економічній сфері, оформлення та зміцнення якої віднесено до компетенції Міністерства закордонних справ та Офісу Президента, діяльність яких підтримується як урядовими організаціями, так і спеціально створеними, переважно позаштатними, групами аналітиків та експертів. Прийнято та введено в дію майже десяток пакетів санкцій щодо підприємств, організацій та окремих персон у РФ. Їхня дієвість, втім, ставиться під сумнів у багатьох країнах, оскільки значними виявляються матеріально-фінансові втрати компаній і фірм, що залишили російські ринки.

Зростання інфляції, скорочення поставок газу та нафти, уповільнення темпів економічного зростання всередині країн, які підтримують санкції, виявляються зворотною стороною вжитих заходів. Такої властивості спрямоване начебто зовні «покарання» національних корпорацій і фірм виявляється двосічною дією, що мітить також у майже «святе» – прибутки приватного бізнесу. Політичне тут явно бере гору над економічним, і між країнами не складається консенсус щодо доречності такого стану справ у коротко- та довгостроковій перспективі. Будь-яка криза, а особливо така, як війна, збільшує гетерогенність ставлень і оцінок у межах Європейського Союзу (Celietal, 2022). Українські уповноважені особи наполягають на більшій радикалізації санкцій, зустрічаючи як підтримку, так і стикаючись із більш настороженою позицією європейських дипломатів та політиків. І що довше триває війна, то важче підтримувати колаборацію в колишніх розмірах зі стійкими переконаннями в обов'язковості посилення санкцій.

Нова колаборація влади різного рівня та бізнесу?

Війна – дія переважно руйнівна, ворожа всьому живому і багатьом справам. І бізнес, який розуміється як підприємницька діяльність, не є винятком – йому завдається шкода, масштаби якої варіюються в широких межах. Зрозуміло, можливі ситуації, коли деструкція виявляється творчою, спонукаючи бізнес до експансії та інтенсифікації зусиль. Так сталося, скажімо, з американським бізнесом під час Другої світової війни (Wilson, 2016) і з колаборацією великого німецького бізнесу з гітлерівським режимом (Lo, 2019). Не зрозуміло, поки що, чи станеться щось подібне з деякими сегментами українського великого, середнього та малого бізнесу. Втрати на національному, регіональному та місцевому рівні 2022 року явно переважають. Поки що неможливо сказати, наскільки ефективно працює економічний блок виконавчої влади. Відомо про повчальну й плідну роботу міністрів та міністерств у кабінеті В. Черчилля, історія якої викладена у доступній у мережі книзі (Schneer, 2014). Але умовою винесення зважених оцінок є, очевидно, помітна хронологічна дистанція, сучасники були значно критичніше налаштовані: тяжкі випробування підвищують, здається, очікування й вимоги.

У «нормальні» часи в сучасних розвинених суспільствах взаємні відносини влади та бізнесу сповнені настороженості та підозри, якщо не антагонізму. Бізнес у принципі прагне автономності, прибутковості, невтручання, співчутливо відгукує лише на державні замовлення та інвестиції, а фірми та корпорації явно та приховано конкурують за бюджетні ресурси. Влада часто убачає в бізнесі, особливо великому та транснаціональному, егоїстичного власника, байдужого до соціальних потреб працівників і населення, агресивно налаштованого по відношенню до бізнесу середнього та малого.

В Україні багато в чому це не так. Співпраця влади та великого бізнесу оформилася в такий різновид колаборації, коли влада стає великим бізнесом, а великі бізнесмени / олігархи набувають помітної політичної ваги та впливу. У нульові й десяті роки поточного століття у громадській

сфері активно обговорювалася необхідність її руйнування, що, втім, не втілювалося у відповідну політичну дію. Корупція як поширене явище засвідчила існування та живучість такого симбіозу, а формування кількох антикорупційних органів, закони про протидію корупції, про основи державної антикорупційної політики залишалися деклараціями про наміри. Ось і у червні 2022-го Верховна Рада України ухвалила черговий, після кількох аналогічних, Закон «Про засади державної антикорупційної політики на 2022–2025 роки».

Війна, скоріше, потребуватиме нової конфігурації співробітництва влади та бізнесу в умовах зростаючого податкового тиску та скорочення самої бази оподаткування. Для влади (держави) бізнес залишається одним із найістотніших джерел надходження коштів для фінансування воєнних витрат. Але й деякі види підприємництва не виживуть без коригування розмірів відрахувань до бюджету, без надання пільг і грантів на розвиток. Баланс явно не буде встановлений централізовано, оскільки відсутні апробовані правила, принципи, зразки, яким належить слідувати, але знаходитиметься емпірично, пристосований до місцевих умов. І невідомо, чи буде придушена корупція, скоротившись до масштабів, які можна порівняти з масштабами в країнах Європейського Союзу.

Переміщення людей (біженці) та бізнесу з окупованих територій і зони бойових дій до центральних і західних регіонів країни, до міст і сільської місцевості спонукає владу різного рівня як встановлювати контакти з бізнесом, так і визначати пріоритети у його розвитку. У її компетенції залишається облік можливостей, ресурсів, потреб у матеріалах і ресурсах, виділення землі чи приміщень, раціонального використання зовнішніх запозичень і донорської допомоги, виконання завдань релокації підприємств. Кінцева мета – оптимізація поєднання державної й приватної продуктивної напруженості сил в умовах дефіциту всього й уся: матеріалів, фінансів, знань, компетентних фахівців, робочих місць та претендентів на їх заповнення.

Економістам і соціологам належить уважно відстежувати й фіксувати як передумови успішного формування колабора-

ції влади та бізнесу в умовах воєнного стану, так і обмежень і перешкод, що зумовлюють імовірні невдачі. Окремі розповіді про самовіддану роботу представників влади, благодійну та предметно-ефективну підприємницьку діяльність патріотично налаштованих бізнесменів уже представлені в засобах масової комунікації та соціальних мережах. Власне наукове завдання полягає в тому, щоб виявити й описати фактори, що забезпечили життєздатність форм і схем співробітництва у коаліції влади та бізнесу.

***Дієва колаборація:
громадяни / військовослужбовці та волонтери***

Соціальні інститути, як стало зрозуміло ще 2014 року, не справляються з тим напливом проблем, що спричинені воєнними діями. Розбиратися з ними довелося тим, кого доречно позначити як структури громадянського суспільства. Маються на увазі як офіційно зареєстровані організації, діяльність і статус яких регулюється відповідним законом, так і набагато численніші, ініціативно виникаючі об'єднання індивідів або спонтанні дії окремих осіб. Усі вони називаються волонтерами, а їхня робота отримала високу оцінку в громадській думці – згідно з численними опитуваннями після 24 лютого 2022 року довіра волонтерам лише дещо нижча за довіру Збройним Силам і відповідним формуванням, тобто громадяни фактично прирівнюють волонтерів до учасників бойових дій.

Незацікавлена в отриманні винагороди активність особливо цінується, як доречно припускати, саме в надзвичайних ситуаціях. У ній легко вгадується альтруїстична установка допомагати всім, хто потребує підтримки – не з одного співчуття, а й усвідомлення обов'язку, продиктованого власним сумлінням. А зовнішній спостерігач здатний побачити в цьому щирому шефстві й щось більше. Для її суб'єкта така поведінка виявляється актом самоствердження, демонстрацією власної корисності та позиції щодо виняткових обставин. Понад те, тією самою дією стверджується належність до найширшої – національної – спільноти. Так пред'являється ідентичність,

що заснована не в етнічному походженні, але конструюється інтенціональною дією, яка орієнтована на незнайомих інших.

Різноманітна допомога військовослужбовцям (амуніція, прилади, медикаменти, продукти, донорство) виявляється, по суті, підтримкою соціального інституту (армії). Саме тоді, коли, з різних причин, він засвідчує власну ослабленість і несамодостатність. Односторонньо спрямовані, і тому безповоротні інвестиції від груп та окремих індивідів, не складаються у стійку колаборацію громадян та інституту. Тут взаємодія відбувається на особистісному рівні, з рук до рук, ставкою у якому виявляється підтвердження солідарної ідентичності. Того особливого, воєнного часу різновиду, що не потребує інституційного підтвердження. Навпаки, волонтерство в останні десять років оформилося в соціальний інститут громадянського суспільства, який діє: підтримка та протекція ще й цивільним особам, що надаються з лютого 2022 року, вибудовує анклавів впорядкованості у викликаної війною хаосі.

Колаборанти – зрадники

Уже у березні 2022 року Президент підписує ухвалені Верховною Радою закони про колабораціонізм – кримінальну відповідальність за співпрацю з окупаційною владою. Розпливчастість дефініцій, що не долається зусиллями філософів, істориків, політологів, соціологів, відтворюється і в юридичних текстах: межа між зрадою, що шукає вигоди, і вимушеною співпрацею з ворогом для виживання, у багатьох випадках невиразна. І тоді практики правозастосування і пред'явлення підозр прямо свідчать про перехід країни, яка зазнала напад, до «політики відплати», яка обіцяє справедливе покарання за антипатріотизм у словах і діях.

Політиці, що в період воєнного стану спрямована всередину, на громадян, які проживають на підконтрольній Україні території. А у випадку перемоги – поширеної й на звільнені міста та села, як це відбувалося у країнах Європи після Другої світової (Deák, Gross, Judt, 2000; Deák, 2015). Аж до перших процесів над колаборантами ухвалені закони є й за-

грозою застосування негативних санкцій, і попередженням: варто утримуватися від такого вчинку і не вступати в колізію з кримінальним законодавством. Законодавець має право припускати, що такий документ сприятиме згуртуванню в суспільстві, але емпірично підтвердити це вкрай важко, якщо взагалі можливо.

У розумінні соціолога саме явище колабораціонізму має структурне походження. Дані моніторингу Інституту соціології НАН України рік у рік уможлилювали давати кількісну оцінку соціально-культурної неоднорідності населення. 2013 року стійких прихильників об'єднання України у союз із РФ та Білоруссю було, за моїми підрахунками, 39% опитаних. Причому відмінності у зовнішньополітичних орієнтаціях, в історичній пам'яті (оцінки політичних діячів і подій минулого) в образах бажаного майбутнього зберігалися навіть після гарячої фази першої російсько-української війни 2014 року. Особливо рельєфними були регіональні відмінності між «солідарностями» мешканців східних і західних областей (Вишняк, 2016; Макеєв, 2016). На парламентських виборах 2019-го (без окупованих територій на сході та Криму) проросійська партія ОПЗЖ отримала 13% голосів виборців, що дало їй право сформувати другу за чисельністю фракцію у Верховній Раді.

Однак тільки війна, що утворює поле високої напруженості в координаті «друг – ворог», перетворює на антагоністичні розломи картини світу, способи сприймати, розуміти й інтерпретувати події, що раніше мирно співіснували, хоча й відрізнялися. Прихильність частини населення позитивним настановам щодо РФ, особливі налаштування оптик бачення та сприйняття соціальних процесів утворює природну основу для колабораціонізму-зради. Але заздалегідь неможливо передбачити, для кого такі переконання стануть підставою і мотивом вибрати «співпрацювати» з екзистенційно значущою дилемою «опір – співпраця», а для кого залишаться лише ресурсом уявної, бездіяльної ідентичності. Добірку висловлювань французьких колаборантів часів Другої світової про передумови свого вибору містить стаття Б. Морган (Morgan,

1993), про сприйняття колаборантів у 1943–1948 роках у Ростові-на-Дону – робота Дж. Джонса (Jones, 2005), про мотиви рекрутів окупаційних адміністрацій – публікація Д. Хікмена (Hickman, 2017). Можливо, вони стануть у пригоді майбутнім дослідникам історії колаборантів в Україні у XXI столітті.

Джерела

- Дарендорф, Р. (2021). *Соблазны несвободы. Интеллектуалы во времена испытаний*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Вишняк, О. (2016). Регіональні моделі масової історичної свідомості в соціологічному вимірі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 39–62.
- Макеєв, С. (2016). Диференціація солідарностей в екстраординарних обставинах 2013–2015 років в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 3–25.
- Celi, G., Guarascio, D., Reljic, J., Simonazzi, A., & Zezza, F. (2022). The Asymmetric Impact of War: Resilience, Vulnerability and Implications for EU Policy. *Intereconomics. Review of European Economic Policy*, 57, 3, 141–147.
- Deák, I., Gross, J. T., & Tony, J. (Eds). (2000). *The politics of retribution in Europe. World war II and its aftermath*. Princeton University Press.
- Deák, I. (2015). *Europe on Trial. The story of collaboration, resistance, and retribution during World War II*. Westview Press.
- Digester, P. E. (2022). Collaboration and its political functions. *American Political Science Review*, 116, 1, 200–212.
- Gordon, B. M. (1993). The morphology of the collaborator: the French case. *Journal of European Studies*, 23, 89–90, 1–25.
- Hickman, J. (2017). The occupier's dilemma: Problem collaborators. *Comparative Strategy*, 36, 3, 228–240.
- Jeffrey, W. (2005). «Every family has its freak»: Perceptions of collaboration in occupied Soviet Russia, 1943–1948. *Slavic Review* 64(4), 747–770.
- Lo, C. Y. H. (2019). Business collaboration within the nazi war machine: corporations and the state in the Austrian semiperiphery. *Canadian Review of Sociology*, 56(4), 504–528.
- Schneer, J. (2014). *Ministers at war. Winston Churchill and his war cabinet*. New York: Basic Books.

Соціальні структури воєнного стану в Україні¹

У структурній перспективі – одному з можливих способів говорити про суспільство, описувати й розуміти те, що з ним відбувається, – під соціальною структурою розуміють інститути, організації, класи, верстви й категорії населення поряд із різноманітними нерівностями між ними. У стані надзвичайності (винятковості, екстраординарності) вони піддаються змінам, що є наслідком воєн, епідемій, революцій – подій непередбачуваних і таких, що раптово настають. Цей текст про те, яким запасом понять володіють соціологи для спостереження за модифікацією соціальних структур, для підтримання діалогу між собою і з потенційною аудиторією в умовах воєнного стану, запровадженого в Україні 24 лютого 2022 року.

Суспільствознавча традиція

2003 року філософ Джорджо Агамбен видає в Турині невеличку книжку «Стан винятковості»², ґрунтовний виклад того, що цей стан являє собою як соціальний феномен, що підлягає філософському розгляду, а також як емпіричний об'єкт опису та інтерпретації. В обох випадках явищу притаманний невеликий обсяг найсуттєвіших рис і характеристик.

При цьому Агамбен дотримується інтелектуальної спадщини, згідно з якою розуміння того, як влаштоване спільне існування людей, ледь не вичерпно втілене у праві, сукупності законів, які впорядковують взаємні стосунки та дії, сприяють самозбереженню соціумів. Соціальний порядок, солідарність і безпека є, отже, тим, що оберігається (повинно оберігатися) правом від морально-політичної інфляції та ризиків розпаду з особливою суворістю. Однак подібний протекторат законів

¹ Друкується за текстом, уперше розміщеним на сайті Інституту соціології НАН України: Макеев, С. (2022, жовтень). *Соціальні структури воєнного стану в Україні*. <https://i-soc.com.ua/ua/news/socialni-strukturi-voennogo-stanu-v-ukraini>.

² Agamben, G. (2003). *Stato di eccezione*. Torino: Bollati Boringhieri.

не всеосяжний, неминуче настають часи, коли їхня дієвість повністю втрачається, часи аномії (відсутності норм) – часи стану винятковості. Таке їхнє найзагальніше й найабстрактніше визначення, яке актуалізується міждержавною і громадянською війною, екстраординарними подіями, що незмінно супроводжують еволюцію людства.

У реальній історії, втім, вакуум влади швидко заповнюється ідеолого-політичними гаслами і постановами, що претендують на легальність та які розподіляють повноваження віддавати розпорядження і контролювати їх виконання між різними інстанціями. Відбувається централізація влади, що виявляється в об'єднанні виконавчої та законодавчої влади за верховенства виконавчої. Деякі інститути та організації втрачають матеріальні та кваліфікаційні ресурси діяти в інтересах спільного блага, втрачаючи «силу», послаблюючись.

Водночас практично повністю блокується інститут громадянства: прерогативи конституцій щодо прав і свобод індивідів призупиняються після введення воєнного стану – історично сформованої модифікації стану екстраординарності. Таким актом індивіди позбавляються своїх фундаментальних соціальних визначень, що визнають їх легітимними учасниками спільного буття в рамках держави, для якої вони відтепер (ще раз нагадаю, мається на увазі певний ідеалізований стан) не більше ніж просто живі істоти. Відбувається «оголення життя» до його біологічної основи, як це добре видно з найпопулярнішої книги Агамбена «Homo Sacer. Суверенна влада і голе життя». Інстанція влади (суверен, диктатор, держава) тепер, мобілізуючи і перетворюючи громадян на солдатів («живу силу»), розпоряджається життям і смертю індивідів на свій розсуд. Таким є принцип, принцип деінституціоналізації громадянства, але емпірично він проявляється в неоднаковому ставленні до різних категорій населення, одних з яких зобов'язують до явки на призовні дільниці першочергово, інших пізніше, а треті різною мірою захищені від мобілізації.

Слідом за Карлом Шмітом Агамбен визнає безсумнівною за умов війни соціальну відмінність, запроваджену опозицією «друг – ворог». Наявність визначень ворога, як і існування класифікації в такій якості держав, інститутів, організацій,

прошарків і категорій індивідів стають безпомилковим маркером стану винятковості, незалежно від того, запроваджувався він чи ні будь-якими розпорядженнями. Перебувати в такому стані й не визнавати його – випадок, що часто трапляється. Воєнний стан, крім того, фактично стирає відмінність між приватним і загальним, він не притаманний «голому життю». Загальному ніщо, згідно з Агамбенем, не перешкоджає вторгтися у сферу приватного, сферу переважного перебування індивідів, сферу повсякденності, вже не захищену правами і свободами особистості, а також протекціоністськими піклуваннями соціальних інститутів, вона відкрита для зовнішнього втручання. Але й приватне, не відчуваючи й не зустрічаючи кордонів і заборонних ліній, має шанс поширити свою ініціативну активність туди, де колись воно не могло бути: індивіди часом діють так, начебто наділені якимось правом – ще один вияв особливості, що притаманна стану винятковості.

Соціальні структури в законі про воєнний стан в Україні

Найзагальніші уявлення про запроваджувані структурні видозміни дає Закон України «Про правовий режим воєнного стану». Ним запроваджується особлива інституційна структура – «військове командування», що складається з Головнокомандувача ЗС, командувача ЗС і командирів різних військових формувань. Утворюється, отже, союз інституту «президент» та інституту «армія», який об'єднує законодавчі та виконавчі функції, а його розпорядження і директиви підлягають виконанню і не потребують затвердження Верховною Радою. Одночасно формуються «військові адміністрації» різного рівня підпорядкування (область, район) аж до територіальних громад, які відповідальні за забезпечення громадського порядку і безпеки (останні два слова ключові в ідентифікації стану надзвичайності). Їхніх начальників, штатний розпис, призначають і звільняють з посади за пропозицією вищого військового командування і затверджує президент. Розширюються повноваження адміністрацій щодо використання трудових ресурсів, матеріально-фінансових активів громадян і організацій.

Зосередження законодавчої та виконавчої прерогатив у новій інституційній структурі означає, що Верховна Рада та Кабінет Міністрів частково втрачають статус центральних гілок влади, звужується спектр їхніх переважних прав на контроль та управління соціальними процесами, обмежуються можливості прояву законодавчих ініціатив. Частину функцій, які раніше підлягали віданню Кабінету Міністрів, передають військовим адміністраціям, як-от контроль за роботою медіа, закладів культури, поліграфічних організацій. Вони також мають право ставити питання про заборону діяльності політичних партій і громадських організацій, що загрожують суверенітету країни, вилучати телекомунікаційне обладнання, проводити евакуацію населення.

Вельми показово, що діяльність Кабінету Міністрів (стаття 12) регламентується п'ятьма найзагальнішими пунктами, а діяльність військових адміністрацій усіх рівнів (стаття 15) 56-ма пунктами. З підрахунком можна злегка помилитися, але аж ніяк не в тому, хто реально відповідальний за стан справ і хто є інстанцією влади, що заохочує, контролює, скеровує та накладає стягнення – встановлювати та підтримувати порядок повсякденного життя. Але, зрозуміло, в законі немає ані слова про перерозподіл функцій, ані про обмеження їх в умовах воєнного стану. Водночас, на відміну від суду і Генерального штабу, права Ради національної безпеки і оборони (РНБО) не прописано, хоча й ідеться про те, що вона, не наділена офіційними повноваженнями й перебуваючи немовби в інституціональній тіні Закону «Про правовий режим воєнного стану», готує пропозиції до указів президента, проявляючи законодавчу ініціативу, долучаючись до союзу інституту «президент» та інституту «армія» як третього елементу інституціональної структури стану винятковості.

Указ Президента про введення воєнного стану від 24 лютого 2022 року призупиняв дію статей 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України (11 статей), що стосуються прав, обов'язків і свобод громадян. Ось що не гарантується Основним Законом країни: недоторканність житла; таємниця листування, телефонних розмов; недопустимість втручання в особисте і сімейне життя, судовий розгляд у разі недостовір-

них звинувачень; свобода виражати свої переконання й поширювати їх; право обирати й бути обраним; збирати й проводити мітинги та демонстрації; володіти й розпоряджатися своєю власністю; право на підприємницьку діяльність; право на працю; право на страйк; право на освіту. Закон «Про правовий режим воєнного стану» не повторює формулювання Указу Президента, але уточнює, що не накладаються обмеження на права і свободи, передбачені частиною 2 статті 64 Конституції України (18 статей).

Отже, згідно із Законом із 47 статей розділу 2 про права, свободи і обов'язки громадян Основного Закону в дії начебто залишаються 29 статей, хоча 11 призупинено в дієвості Указом Президента. Ті 18 статей, що залишилися не згаданими, варто думати, також не обов'язкові до виконання. 29 статей про права і свободи становлять приблизно 62% усіх статей (47) – такий масштаб шкоди інституту громадянства у стані винятковості в Україні. Такою в нашому конкретному випадку є інтенсивність неминучого, але тимчасового, процесу «оголення життя» за допомогою воєнно-політичної консервації демократичної спадщини прогресу в ступені цивілізованості спільного життя в стані надзвичайності, про яку наполегливо й послідовно розмірковував Агамбен у своїх працях.

Деякі особливості екстраординарних обставин містяться в законах, які доповнюють ті, що запроваджують воєнний стан. У РФ, наприклад, в останнє десятиліття поширилося й утвердилося уявлення про власну країну як таку, що звідусіль оточена ворогами, перебуває в облозі (стан облоги, за Агамбеном, різновид надзвичайного стану). Звідси поділ на країни «дружні» і «недружні», а «ворогів» – у діапазоні від зовнішніх ворогів, що підлягають знищенню (у них уже не бачать нічого людського), до «небажаних елементів» ворогів внутрішніх. А в Україні ухвалюють закони про колабораціонізм та антидержавну діяльність, спрямовані на ідентифікацію та подальше покарання «внутрішніх ворогів».

Крім того, різноспрямовані перетворення мусять відбуватися зі звичними освітніми, культурними, економічними відмінностями, які за виняткових обставин також схильні до модифікацій згладжування або, навпаки, акцентування. У ситуації,

коли чоловіків у країні, що воює, розглядають як потенційних солдатів, домінує тенденція, що девальвує значущість («вагу») освітніх, культурних, релігійних, поколінних відмінностей. І, навпаки, у процесі добору мобілізованих ревальвуються відмінності у стані здоров'я (придатність до строювої служби), у ступені патріотичної готовності до вступу в збройні сили (опозиція «добровольці – ухиянти»). Зростає значущість ситуативних відмінностей між тими, хто перебуває на передовій і в тилу, між категоріями населення, які постраждали від війни нерівною мірою. Те, які тенденції розгортаються, а які згортаються, підлягає емпіричному вивченню в конкретних обставинах місця і часу. Але достеменно відомо, що внесок різних інститутів, організацій, спільнот індивідів у виживання соціуму, що перебуває у стані війни, виявляється нерівноцінним. Порівняно з мирним часом трансформується рейтинг довіри до інститутів, організацій, спільнот, а також рейтинг їхнього престижу (честі та слави). Втім, їхній докладніший розгляд, як і спостереження за соціальними відмінностями, що набувають значущості та втрачають її, потребує додаткових дослідницьких зусиль, що виходять за межі цього повідомлення.

Отже, Закон «Про правовий режим воєнного стану» регламентує права та обов'язки центральних – новостворених і традиційних – органів державного управління різного рівня. Але управлінська практика не завжди збіжна з безумовними приписами законів, що свідчить про невідворотність розбіжності «права і життя», як це й стверджували Шміт і Агамбен. І що, своєю чергою, закликає суспільствознавців вивчати емпіричний досвід впливу владних інстанцій на соціально-економічні та політичні процеси в контексті різноманіття інтересів і домагань різних суб'єктів, які мають на меті партикулярні цілі за надзвичайних умов. Використання традиційного соціологічного інструментарію для спостереження за таким досвідом залишається проблематичним. Тут необхідний, найімовірніше, міждисциплінарний підхід, що зобов'язує до застосування ще й різноманітних політологічних, юридичних, державознавчих методик. Однак перспективи його реалізації в умовах воєнного часу та суттєвих обмежень на фінансове забезпечення такого підприємства залишаються доволі невизначеними.

ВІЙНА У ПРАЦЯХ І В ЖИТТІ КЛАСИКІВ СОЦІОЛОГІЇ

Інтелектуали: три взірці ставлення до війни¹

Вважається (варто повірити – насправді вважається), що визначення «інтелектуал» застосовне до тих, чийі думки та судження оригінальні та самостійні, стало популярним спершу у Франції наприкінці позаминулого століття після так званої справи Дрейфуса, що розколола спільноти вчених, літераторів, митців – людей думки та уяви – на два непримиренні угруповання. За день після відомого листа Е. Золя в газеті «*L'Aurore*» був опублікований і «Маніфест інтелектуалів», який обнародував позицію деяких інтелектуалів стосовно фальсифікацій, що супроводжували «справу Дрейфуса».

Однак утвердженню нової структурної дефініції сприяв переважно Е. Дюркгайм (діво́че прізвище його дружини, уродженої Дрейфус, не мало жодного значення – однакові прізвища, й нічого більше). Мається на увазі публіцистична стаття «Індивідуалізм та інтелектуали» (*L'Individualisme et les Intellectuels. Revue Bleue*, 1898, 4, 7–13), в якій на основі теоретичних уявлень про соціальну еволюцію надано нове визначення індивідуалізму. Він трактувався як продуктивний набір прав, ідеалів, моральних переконань, почуттів і практик, що санкціонують як автономну цінність окремої особистості, такі форми взаємної орієнтації один на одного, конституювальні структури спільноті та колективності. Він заступає місце утилітарно-егоїстичних уявлень, поступово утверджуючись і поширюючись, репрезентуючи об'єкт і суб'єкт формованої органічної солідарності. То був момент, коли тодішня преса і політики таврували «дрейфусарських інтелектуалів» як

¹ Друкується за виданням: Макеев, С. (2019). Інтелектуали: три взірці ставлення до війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 158–177.

анархістів на кафедрах, банду пихатих безумців, метафізиків від соціології, людей, які відчують злочинне задоволення від того, що вважають наших військових ідіотами, наші інститути – абсурдними, а традиції – нездоровими.

Відтоді суспільствознавчих монографій, у назві яких міститься слово «інтелектуал», з'явилося дуже багато. Нещодавно перевидано п'ятдесятилітньої давнини книгу Н. Хомскі про відповідальність інтелектуалів, доповнену есеєм, написаним уже у столітті нинішньому (Chomsky, 2017). Було зібрано також збірку, присвячену його ідеям (The Responsibility of Intellectuals..., 2019). Обмін думками між С. Сасен і П. Бертом уточнив з огляду на ситуацію big data, швидкого розвитку інформаційних технологій і «постправди» перспективи «соціології інтелектуалів» – дисципліни, зорієнтованої на вивчення індивідів, які мислять самостійно та критично за сучасних умов (Susen & Baert, 2017).

2014 року було повторено англійський переклад колекції есеїв 1927 року «Зрадництво інтелектуалів» Ж. Бенда, французького письменника, кількарразового номінанта на Нобелівську премію (Benda, 2014). Зрадництво – так він відреагував на небачену раніше інфікованість найосвіченішої соціальної верстви націоналістичними, людиноненавистницькими ідеологіями і той політизований ентузіазм, з яким його носії включалися в події початку ХХ століття. 2010 року книгу про місце і статус генераторів ідей у новому столітті – «Інтелектуали і суспільство» – презентував Т. Сowell; у ній темі «американські інтелектуали та війна» присвячено розділи 7 і 8 (Sowell, 2010). У 2008 році було поширено електронний варіант монографії П. Джонсона «Інтелектуали» (уперше видана 1988-го) про політичну й етичну позицію дванадцяти інтелектуалів, серед яких – Ж.-Ж. Русо, К. Маркс, Г. Ібсен, Л. Толстой, Е. Гемінгвей, Б. Расел, Ж.-П. Сартр (Johnson, 2008). Продовжують цитуватися і Reith Lectures Е. Саїда «Образи інтелектуала» (Representations of the Intellectual) 1993 року. Образний ряд такий: хранителі національного духу і традицій, інтелектуальні вигнанці, професіонали та аматори,

кумири, що завжди зазнають невдачі (Said, 1996). П. Берт у своїй книзі про Ж.-П. Сартра як публічного інтелектуала вводить розрізнення між «внутрішньоінтелектуальною ареною» і «публічною інтелектуальною ареною». На першій інтелектуали обмінюються думками й повідомленнями між собою; на другій позиція інтелектуала транслюється медіа, журналістами, видавцями на широку аудиторію (Baert, 2015: р. 14–16).

Історія спостережень за інтелектуалами свідчить: єдності в такій уявній спільноті не існує, антагоністичні розколи виразні, взаємні публічні звинувачення поширені, а натхненні ними прихильники схильні до обструкції. Генератором таких розколів зазвичай є Події – процеси та явища з найвищим потенціалом розділяти й протиставляти, ставити перед найскладнішим, невідворотним інтелектуальним і моральним вибором. Або ж зовсім позбавляти бодай якогось прийняттого вибору.

Перша світова війна була, ясна річ, саме такою Подією. Уперше, мабуть, у світовій історії запроваджується, підтримуваний усіма ресурсами соціальних інститутів, фундаментальний поділ на війну фізичних тіл, що передбачала знищення «живої сили», та війну думок – участь інтелектуалів у процесах обґрунтування пріоритетних претензій на правоту, етичність, доцільність розгорнутого взаємного знищення протиборчих сторін. Та війна чи не суцільно була війною національних патріотизмів, а пацифізм залишався маргінальним явищем. Публічна арена присутності інтелектуалів стає домінантною, натомість академічна звужується до мінімальних розмірів. Вчені та письменники беруть участь і у війні тіл, зовсім припиняючи або, всупереч усьому, продовжуючи інтелектуальні заняття, дотримуючись покликання і професії.

Емпіричні зразки ставлення інтелектуалів до державної усобиці маркують не ставлення до війни, не думки про неї, а суто місце і спосіб дії. Докладніше про трьох: публічний патріотизм у тилу; патріотизм на фронті та публічний пацифізм у тилу; вірність покликанню інтелектуала в тилу і на

фронти. Крім них, поза сумнівом, існують також інші, про які йтиметься наприкінці і лише мимохідь. Особистості у фокус наративу відібрані не тому, що являють собою найбільш переконливі об'єктивізації названих зразків. Цього ніяк не з'ясувати; наразі достатньо твердої впевненості в тому, що вони не тільки загальновідомі персони, а й, безперечно, є інтелектуалами.

Публічний патріотизм у тилу:

Е. Дюркгайм і М. Вебер²

Е. Дюркгайм унаслідок і деяких рис характеру, і зусиль волі тримався осторонь політики, бо твердо вважав, що займатися нею підходить особливим людям, які мають до неї пристрась, на кшталт його однокурсника Ж. Жореса. Але вченому, професорові, носієві універсальних ідеалів і цінностей не годиться належати до жодної партії, до чогось партикулярного та особливого; ареал його життєздійснення збігається з академічним світом. Звідси властивий йому імператив – обережно й упереджено ставитися до власної автономії, не брати участі у жодних політичних акціях. І тільки щось екстраординарне могло змусити його зректися такої безумовності – «справа Дрейфуса», а потім війна і стали такою екстраординарністю.

У попередні два століття французи та німці досхочу повоювали. У віці дванадцяти років Дюркгайм пережив німецьку окупацію в рідному Епіналі, на спірній території Ельзасу і Лотарингії. Вважається, що поразка Франції та прояви антисемітизму, свідком яких він був, стали джерелом твердого, але не войовничого патріотизму. Бути євреєм у Франції другої половини ХІХ століття було нелегко: походження зобов'язувало – відповідно до поширеного упередження – чи не щодня підтверджувати патріотизм. У сім'ї прізвище завжди

² Зміст цього сюжету запозичено із безумовно авторитетних монографій. Стосовно Е. Дюркгайма це інтелектуальні біографії С. Люкса і М. Фурньє (Lukes, 1972; Fournier, 2013); про М. Вебера – спогади його вдови Маріанни і книга Ю. Каубе (Вебер, 2007; Каубе, 2016). Посилання на інші публікації наводяться мірою необхідності. Далі прямі цитати наведено в тексті в лапках без додаткових посилань.

вимовляли на французький манер з коротким «е», Дюркгем, а не на німецький – Дюркгайм.

Після початку Першої світової він приймає роль і статус публічного інтелектуала, оскільки твердо переконаний, що кожен відповідно до своїх умінь зобов'язаний брати участь у війні. На підставі доступних дипломатичних документів готує памфлет у співавторстві «Хто бажає війни?» («Qui a voulu la guerre?»), де аналізує відповідальність провідних європейських країн за її розв'язання, покладаючи головну провину на Австрію і Німеччину. В іншому його памфлеті – «Німеччина понад усе» («L'Allemagne au-dessus de tout») – критично оцінюється «німецька ментальність» з її нездоланною претензією на пангерманізм, цілковитим домінуванням держави над громадянами, ідеологічно обгрунтовуваною схильністю до війни. Але й тут, за всієї антинімецької налаштованості Дюркгайм далекий від істерично агресивного націоналізму; його бажання перемоги обмежується приборканням мілітаристської спрямованості пруської держави і властивого їй суспільного настрою німців (М. Фурньє називає такий патріотизм гуманістичним).

Разом із колегами, найвідомішим серед яких був однокурсник А. Бергсон, зорганізовує комітет з пропаганди головних документів про війну, що публікував «Листи до всіх французів» (*Lettres à tous les Français*), видані згодом незшитими аркушами тримільйонним накладом. Листи підтримували відчуття спільності й упевненості в успіху, терпіння, витримку і солідарність і мали сприяти зміцненню тієї колективної моральної свідомості, в якій Дюркгайм убачав головний регулятор поведінки людей – моральний стан фактично виявлявся зброєю за патологічних обставин. Крім того, національний патріотизм військового типу був для нього, як ми можемо уявити, тим станом, в якому елімінується значущість будь-яких соціально-класових чи економічних відмінностей, в якому конфлікт інтересів виноситься за межі суспільного сприйняття, одне слово – станом єднання і солідарності.

Однак не переривається й сильно ослаблений зв'язок із внутрішньоінтелектуальною ареною. Не відчуваючи енту-

зіазму, Дюркгайм продовжує, аж до 1916 року, викладати у Вищій нормальній школі (*Ecole normale supérieure*). Аудиторії напівпорожні, більшість студентів призвано в армію (293 із 342-х; 104 загинули); на фронті – його син, зять і п'ятеро племінників. Тексти пишуться переважно публіцистичні. У 1914 році, згідно із наведеною С. Люксом бібліографією, дві публікації; у 1915-му – три; у 1916-му – 11 листів «до всіх французів» і одна стаття; у 1917 році – нарис про Андре-Арманда Дюркгайма в щорічнику асоціації студентів Вищої нормальної школи, які вивчають античність. Крім того, він бере участь у роботі десятка різноманітних комітетів та очолює комітет з питань російських біженців. Його енергія та ентузіазм вражають, у листах він повідомляє, що працює так багато і важко, як ніколи за останні двадцять років, що на себе – тобто, мабуть, на наукову діяльність – зовсім не залишається часу.

Проте часи війни, як і революції, є й часами підозр, коли навколо повно агентів іноземного впливу і шпигунів, коли слово «зрада» втрачає покров латентності й вступає у права. Багатьом запам'яталися позитивні статті Дюркгайма про німецьку суспільну науку після його відрядження до німецьких університетів у середині 1880-х років. І 19 січня 1916 року одна газета назвала його «бошем із фальшивим носом» (*boche* – прізвисько німців у Франції; натяк на його прізвище, що звучить на німецький лад). У Сенаті такий собі М. Годен де Вілен (*Gaudin de Villaine*) зажадав розібратися із «французами іноземного походження, такими як Е. Дюркгайм». Вони, мовляв, помічені в популяризації німецької культури та німецького мілітаризму. Авторитетні люди заступилися за професора, серед них і тодішній міністр освіти, який нагадав про величезний внесок «очільника французької соціологічної школи» в патріотичну пропаганду. А Мос, який на фронті дізнався з газет про завдану сім'ї образу, пообіцяв, демобілізувавшись, дати сенаторові ляпаса.

Обидві атаки відбулися тоді, коли перестали надходити відомості про сина Андре, який виявляв неабиякий хист як лінгвіст, готуючись до свого першого вченого ступеня. Бать-

ко, радіючи студентським успіхам сина, сподівався на майбутню спільну роботу. До армії Андре був призваний у другій половині 1915 року, був двічі поранений і повертався на фронт, а 18 грудня того ж року помер у Болгарії, поблизу села Давідово у віці 23 років. Сім'я кілька місяців нічого не знала, аж поки у квітні 1916-го не отримала підтвердження. Якийсь час Дюркгайм нікого не приймав, заборонив відвідувати його, згадувати про сина. Друзі відзначали стійкість, з якою він переживав цю втрату, не полишаючи намірів ще щось зробити для країни. Але його здоров'я (йому було 58 років) швидко погіршувалося. Наприкінці року стався інсульт, права рука перестала слухатися, й у травні наступного, 1917, року він констатував: «Краще померти, ніж так жити».

* * *

4 жовтня 1914 року всі найбільші газети Німеччини опублікували відкритий лист «До культурного світу» 93-х учених, письменників, поетів, митців. Він розпочинався так: «Ми, представники німецької науки та мистецтва, заявляємо перед усім культурним світом протест проти брехні та наклепу, якими наші вороги намагаються заплямувати гідну справу Німеччини в нав'язаній їй тяжкій боротьбі за існування». Кожен абзац починався словами «Неправда що». Серед підписантів – М. Планк, В. Віндельбанд, В. Вундт, В. Рентген. На противагу цьому листу Г. Ніколаї, друг А. Айнштейна, складає пацифістське «Звернення до європейців». Але з-поміж сотні тих, до кого він і Айнштейн звернулися, відозву, крім них, підписали ще двоє. Берлінські газети відмовляються її друкувати, і вона поширюється у списках. Ніколаї звільняють з посади кардіолога королівської сім'ї та з Берлінського університету і запроторюють лікарем у віддалений військовий гарнізон.

У серпні 1914-го М. Веберові вже виповнилося 50 років. Його підпису під Маніфестом 93-х немає, проте з його текстом він ознайомився. Його, без сумніву, щире бажання послужити країні особисто й неодмінно у бойових діях так і не здійснилося. Через стан здоров'я (не здатен на довгі переходи

і на їзду верхи) він не може бути корисним на фронті в цій «великій і чудовій війні... з чим важко змиритися» (читаємо в його біографів). У листі до свого видавця П. Зибек з співчуттям у зв'язку з «геройською смертю» його сина Вебер пише, що той, мовляв, «став на захист нашої держави та нашої культури». У словах співчуття, висловлюваних навколишнім з приводу втрат, у різних варіаціях повторюється безперечна істина-констатація: якщо все одно всім судилося померти, то нема нічого більш гідного, ніж смерть за вітчизну. Всерйоз ображаючись на критику з боку Р. Міхельса за такого роду патріотичний пафос, він повідомляє про розрив дружби з ним.

У спогадах Маріанни Вебер та у викладі Ю. Каубе діяльність раніше суто кабінетного вченого виглядає приблизно так. У перший день мобілізації зарахований офіцером у резервну лазаретну комісію і по 13 годин на день зайнятий облаштуванням лікувальних установ в адміністративному окрузі Гайдельберг – бере участь у війні тілом, але в тилу. На самому початку війни він запам'ятався Е. Блохові «войовничим мілітаристом», який приймав гостей у своєму будинку в однострої військового-резервіста (Derman, 2012: р. 26). Господарство складне, йому доводиться усім перейматися, вимагати необхідне, домовлятися з постачальниками, обурюватися бюрократією, відважувати осіб високого рангу від надокучливих провідин поранених. Вебер великий начальник, під його дисциплінарною владою опиняється 42 лазарети, дев'ять з яких зорганізовує та управляє він особисто.

Звиклий до роботи на самоті за письмовим столом учений змушений строго стежити за належним виконанням обов'язків численним персоналом, розбиратися, заохочувати, накладати покарання, улагоджувати конфлікти, розмежовувати повноваження. Інакше кажучи, фактично бути фокусом галасу й метушні вибитого зі звичної колії життя – всього, що ніколи в усій повноті не доноситься зі сторінок книжок та архівних документів. До поранених французів, свідчить його дружина, ставиться як до тих, хто потребує догляду й лікування, дозволяє відвідувати їх співвітчизникам з Ельзасу. Зорганізовує освітні курси для тих, хто одужує, уперше за останні 16 років читає дві лекції.

У сім'ї втрати. На сході, у Галичині, вбито молодшого брата Карла, архітектора, який добровільно пішов здобувати перемогу для Німеччини. У перший місяць війни на німецько-російському фронті в бою під Танненбергом у Східній Пруссії (нині – територія Польщі), там, де було розгромлено 2-гу армію генерала Самсонова, загинув чоловік сестри Лілі, митець і теж доброволець. У листі до неї брат Макс знову говорить про честь загинути за Німеччину в цій великій і надзвичайній війні – як і мамі Єлені після загибелі брата.

Восени 1915 року комісія резервних лазаретів скасовується, і поки начальство розмірковує, куди прилаштувати М. Вебера, він подає рапорт про звільнення, який задовольняють. Його обдарування, аналітичні здібності, величезні знання варті кращого – прямого – застосування у статусі помірковано націоналістичного публічного інтелектуала-патріота. Річний досвід організаційної роботи він намагається узагальнити в соціологічному за змістом тексті, що так і залишиться в шухляді письмового столу. Маріанна переказує зміст його «як документа скромної служби батьківщині». Експертна думка Вебера з політичних питань – відносини з Литвою, Польщею, Росією, з європейськими країнами – нікого не цікавить. Здатність бачити раніше за інших проблеми, що насуваються з майбутнього, не запитувана, коло співрозмовників, які розуміють складність політичних вузлів, зав'язуваних із кожним днем продовження війни, сказати б, вузьке і герметичне – присуті, його практично не існує. За межами епізодичних контактів з тими, хто намагається прогнозувати найближче майбутнє на більш-менш систематичних засадах, у Вебера стигма «пораженця». Відомий своїм войовничо-критичним ставленням до принципів, що оспорюють його власні, нестримним полемічним темпераментом, він мало з ким ладнав, багатьох налаштував проти себе (Demian, 2012: pp. 130–131). Це відбувалося й тоді, коли він не приховував неприйняття пангерманізму в його офіційному прояві. Так само як і політичних декларацій і заяв, що виникають із хибно – у цьому він упевнений – зрозумілих уявлень про національну «честь» і «приниження» нації.

У березні 1916 року Вебер подає в Міністерство закордонних справ і офіси політичних партій доповідну записку з аналізом політичної ситуації у зв'язку з атаками німецьких підводних човнів на цивільні судна, пропонує виважено невідкладні дипломатичні й військові ініціативи. За це, як він вважає, «консервативні гарячі голови» неодмінно оголосять його «слабким боягузом». Надій на адекватну реакцію немає, оскільки, впевнений він, «окомір для можливого й корисного відсутній у всіх». Претензія на здатність вибудувувати збалансовані за інтересами політичні конструкції повоєнного світу не справляє враження на владні сфери; напевно, внаслідок нечутливості до такої здатності чи відсутності потреби в ній. Попри це він стає тим, ким ніколи не був, – публічним інтелектуалом. Ю. Каубе повідомляє, що від Різдва 1915 року і за наступні три роки в газеті «Frankfurter Zeitung» Вебер публікує майже 30 статей загальним обсягом близько трьохсот книжкових сторінок.

У приватних бесідах і в дискусіях, якщо вони траплялися, він рішуче вказує на безглуздість обговорення питання про те, хто розпочав війну, хто винен – аргументи пропагандистів обох сторін «однаково огидні». Настільки ж недоречною бачиться йому пропаганда пацифізму: набагато краще перейматися визначенням умов укладання миру. Оскільки Вебер залишається переконаним, що Німеччина в цій війні «захищається і бореться за своє існування», остільки він обстоює ідею про мир без анексій і контрибуцій. Мабуть, тому, не втрачаючи надії на швидке відродження країни та нації, уже після війни протестує проти Версальського договору, який виходив з того, що Німеччина була агресором (Golovin, 2019: p. 143).

Два останні роки війни Вебер подорожує країною з доповідями, головною темою яких стає повоєнний соціально-політичний устрій Німеччини. От деякі теми його виступів: «Політичне становище Німеччини у світі» (27 жовтня 1916 р.), «Чого очікує німецький народ від конституційної комісії німецького рейхстагу?» (8 червня 1917 р.), «Особистість і спосіб життя» (29 вересня 1917 р.), «Проблеми соціо-

логії держави» (25 жовтня 1917 р.), «Наука як професія» (7 листопада 1917 р.), «Демократія та аристократія в Америці» (23 березня 1918 р.). Він знав за собою дар – і пишався ним – говорити захоплено, частіше імпровізуючи, ніж дотримуючись заздалегідь підготовленого тексту, не стільки навіюючи власні преференції та цінності, скільки прояснюючи для слухачів їхні власні (Derman, 2012: р. 16).

Бути такого не могло, щоб цілком невдалий досвід впливу не лише на перебіг подій, а й принаймні на хід думок причетних до ухвалення рішень, ніяк не відбився на тематиці та духові доповідей, з якими він виступав. Залишивши політиків – вони безнадійні, Вебер звернувся до студентів, до тих, на чию сприйнятливість ще можна розраховувати. У славнозвісній і пошановуваній у соціологічному середовищі лекції «Наука як професія» він говорить про те, як важливо формувати вміння і навички зосереджуватися на найістотнішому й усебічно вивчати його, спираючись на інтелект і раціональність. У сучасній літературі зазначалося, що німецьке *Wissenschaft* – не лише наука, а й знання, ученість, ерудиція (в англійській – *scholarship*). А в нашому контексті назву «*Wissenschaft als Beruf*» можна прочитувати й так: «*Інтелектуальність як професія і покликання*». У спеціальному, присвяченому мюнхенській лекції числі «*Journal of Classical Sociology*» вступна стаття завершується винесеною в заголовок із претензією на сенсаційність тезою, згідно з якою з усієї лекції цінність донині зберегло тільки його сподівання на знання, ученість, ерудицію; це означає, стверджує автор, що лекція виявилася політичною невдачею соціолога (Laiz, 2019: р. 228).

Однаке справжня політична невдача спіткала Вебера не в той момент, а коли він, залишаючись разом із підписантами «Маніфесту 93-х» вірним відчуттю національного обов'язку й переконанню у праві Німеччини боротися за своє існування в оточенні недружніх народів і так само вірним покликанням інтелектуала, не зміг, усупереч усім зусиллям, втрутитися в перебіг подій і зіслужити країні ту службу, до якої вважав себе найбільше готовим.

Патріотизм на фронті та публічний пацифізм у тилу: М. Мос і Б. Расел³

До війни обидва інтелектуали-пацифісти однаково продуктивні як у світі академічному, так і на публічній арені, популяризуючи свої погляди та позиції. У мирний час їхній пацифізм укорінений у соціалістичних ідеях, що їх вони поділяли й підтримували участю у відповідних організаціях. Проте у М. Моса пацифізм унаслідок війни залишився лише слабким, не афішованим переконанням, переставши бути повсякденною практикою і поступившись місцем патріотизму. Тоді як Б. Расел часів Першої світової був відданий пацифізму і як доктрині, і як життєвій позиції, і як дії.

Марсель Мос, племінник Е. Дюркгайма (син його найстаршої сестри Розини, на 14 років молодший за дядька) студентом бере участь у марксистському гуртку, зближається із соціалістами Ж. Жореса, пише статті на захист соціалізму, друкується в «Юманіте». Братерство без огляду на державні та станові межі, об'єднане людство – от що варте будь-яких зусиль, лише такими можуть бути плоди дієвого інтернаціоналізму, от у що свято вірить той, чий внесок у науку про спільноти та їхню культуру сьогодні важко недооцінити. На початку ХХ століття на різних континентах і в Європі починаються й завершуються локальні військові конфлікти. Але відчувається також загроза великої війни, що обговорювалася у 1907 році на конгресі соціалістів у Штутгарті (II Інтернаціонал). Беруть участь 900 депутатів, присутні всі найвизначніші бельгійські, французькі, німецькі, італійські, російські лідери партій. Формулюється гасло «Війна – війні», Жорес обстоює необхідність всезагального (глобального) страйку в разі війни – єдиного ефективного засобу їй протистояти. І Жорес, і Мос у численних статтях попереджають про небезпеку війни, про підготовку до неї

³ Змісти цього сюжету запозичено з інтелектуальної біографії М. Моса від М. Фурньє (Fournier, 2006), автобіографії Б.Расела і його статті про роль інтелектуалів (Раселл, 2000; Russell, 1939; Russell, 2009).

у Франції та інших країнах – в Австрії, Німеччині, Росії. Все це – марні, як виявилось, і не тільки їхні, спроби раціонально, оперуючи економічними, соціологічними, антропологічними даними, переконати різні верстви населення, політиків, уряди, що причин для війни немає, що мир близький, майже в руках. Після початку війни зорганізувати глобальний страйк уже не намагалися.

Жореса було вбито пострілом у голову 31 липня 2014 року в ресторані поблизу Парижа під час вечері з двома соратниками. Антимілітаристські настрої втратили свого основного камертона. Масовій бійні, що її інтенсивно готували після убивства в Сараєво, ніби було дано старт. Першого серпня Німеччина оголошує війну Росії, третього у Першу світову вступає Франція. Воля до війни вже вкотре, і не востаннє, виявилася спроможнішою за волю до миру. Відтепер за мир треба було боротися ще й фізично, виставляючи вразливо-беззахисне тіло перешкодою там, де розгорталася битва залізних машин та інших, смертоносних, знарядь убивства. Інтелектуали-інтернаціоналісти замикаються в «національних квартирах», патріотизм рішуче бере гору – війна, у підпорядкуванні в якій всі ресурси і сили держави, ефективно перетворює поклики крові, ґрунту, коріння, до цього притлумлюваних органічних начал життя, на добровільну або вимушену поведінку індивідів.

Мос, щойно призначений заступником директора досліджень у Вищій практичній школі (Ecole Pratique), записується добровольцем (йому 42 роки). У грудні 1914 року солдат-соціолог призначений перекладачем у 27-й Британський дивізіон і цілком цим задоволений, бо вважає військову службу до часу в тилу гарною вже тому, що тобі не треба самостійно вирішувати, що робити і про що думати. Листи до рідних і друзів з фронту цілком стандартні: у мене все гаразд, здоровий, бадьорий. Присвоєне йому в березні 1915 року звання капрала і перспектива стати офіцером жартівливо обговорювалися його друзями (звання офіцера-перекладача третього класу було присвоєне наступного року). Він палко жадає перемоги союзників над «бошами». Начальство відзначає його

хоробрість, витримку, холоднокровність у найскладніших ситуаціях і представляє до нагород. У періоди затишшя він начебто починає писати книгу «Про політику», маючи намір у ній розробити такі теми: 1) цивілізація (поширення торгівлі, технології, релігія, мова); 2) морфологічні явища (міграція, колонії, засоби зв'язку); 3) соціальні явища (війна, колонізація). Нічого не вийшло, далі планів справа не зрушилася.

Адже на війні йому не до теоретизування – дядько в листі закликає його не будувати домислів про події, а намагатися зберігати спокій і рівновагу кожного дня життя. До того ж у окопі, під час атаки, під бомбуванням не до миротворчих планів, пацифістські маневри політиків у тилу викликають у Моса крайнє роздратування, як і поверховість публікацій у соціалістичній «Юманіте». Принесені жертви, витрачені зусилля, смерть друзів і колег вільно чи мимоволі надають рис дезертирства антивоєнним світоглядом і рухові. Ухиляння від війни він прирівнює до безчестя.

* * *

Проте чимало розбіжностей із цим у випадку політизованого пацифізму Б. Расела, котрий лишень на вісім днів молодший за М. Моса. По інший бік Ла-Маншу не тривали бойові дії, не було загрози окупації, для функціонування соціалістичних організацій, циркуляції та поширення пацифістських поглядів зберігалися прийнятні складки суспільного простору. Відкрито діяв комітет із протидії мобілізації на військову службу, депутати пацифістів зустрічалися із членами уряду і пред'являли свої вимоги. Багато років потому, вже після Другої світової, в «Автобіографії» Расел іронічно описував, у яких ситуаціях він опинявся.

Переконаний противник війни тіл, активний учасник війни думок, у липні 1914 року Расел складає декларацію із закликом до Великої Британії зберігати нейтралітет у прийдешній війні, збирає підписи «великої кількості професорів і викладачів» і публікує її у газеті «Manchester Guardian». Яким же був його подив, коли напередодні оголошення війни

всі вони змінили свою думку. Ще більше його вразило, що перспектива масових убивств «викликає захоплення у звичайних людей». Гучні й численні маніфестації на підтримку війни розвіювали соціалістичну ілюзію, боцїмто збройні конфлікти потрібні тільки правлячому класові. Кожен окремо й під час тої чи тої масової ходи – хай то інтелігент, службовець чи робітник – поводитися ірраціонально, так, ніби в їхніх інтєресах було загинути.

Зненацька виявлене ставлення до війни багато що змінило в уявленнях Расела про рід людський. Він вважав, читаємо в «Автобіографії», що народам ніби властиво любити своїх чад, але тепер переконався, що це радше виняток; думав, що люди люблять гроші, але виявилось, що куди більше вони люблять руйнувати; гадав, що тільки десять відсотків інтелектуалів віддадуть перевагу істині, а не популярності. Не уникнув, ясна річ, великий логік і філософ «гризот патріотизму», іноді бажуючи «поразки Німеччини так само палко, як такий собі відставний полковник». Але був переконаний – збереження гідності можливе лише в активному протистоянні війні. У статтях і на публічних виступах він викривав війну і супутні їй націоналістичні міфи, брехню і лицемірство уряду. Колеги з Триніті-коледжу почали цуратися його, а адміністрація, «роблячи свій внесок у перемогу», заборонила читати лекції. Шлях від пацифізму до патріотизму вже був проторений і пройдений багатьма, серед яких виявився й А. Вайтгед, але він на нього так і не став.

Улітку 1915 року Расел написав книгу «Принципи соціальної реконструкції»: війна змусила його займатися тим, чим він ніколи не цікавився – чому люди вчиняють так, як вони вчиняють. Творчість – покликання інтелектуалів – мала, дійшов він висновку, стати принципом перетворення суспільства. Він складає лист до президента США В. Вільсона із закликом урятувати європейську цивілізацію від самознищення у війні. Цей лист таємними шляхами доставляють у Комітет американських пацифістів і публікують «чи не в усіх американських газетах».

Расел цікавиться сумною долею німців у Великій Британії, поки їх не інтернували, намагається їм допомагати. Разом із соратниками їздить країною, закликаючи відмовлятися від військової служби з релігійних або політичних мотивів. Деякі патріотичні газети називають їх німецькими шпигунами, які начебто надсилають світлові сигнали ворожим аеропланам, аби ті знали, куди скидати бомби. Обурені громадяни неодноразово намагалися розправитися з ними: на власній шкірі траплялося переконатися в силі як «низового» націоналізму, так і націоналізму з боку не надто ідеального політичного світу. Расел виступає на захист в'язнів совісті. Відвідує суди та трибунали на процесах членів Антимобілізаційного комітету – іноді повний склад його потрапляв до в'язниці.

Співпрацюючи з комітетом в його щотижневій газеті «*Tribunal*», Расел регулярно в ній друкується. За статтю в лютому 1918 року, де, покликаючись на доповідь Сенату, він розповів, що американські гарнізони, розміщені в Англії та Франції, будуть використовуватися для залякування страйкувальників, до чого вони привчалися на батьківщині, був засуджений до шести місяців тюремного ув'язнення. Згідно з вердиктом: за публічне завдання шкоди відносинам зі США. В ув'язненні багато читає, пише книгу «Вступ у філософію математики» і береться до роботи над «Аналізом свідомості». Був звільнений незадовго до закінчення війни. В автобіографії зізнається, що ніколи не вважав себе пацифістом, залишаючись скептиком-інтелектуалом.

Цю свою настанову Расел описав у промові про роль інтелектуалів у сучасному світі 1939 року в соціологічному клубі університету Чикаго. Скептицизм полягає в тому, що інтелектуали та їхні книжки практично не впливають на перебіг подій. Я дуже сумніваюся, говорив він присутнім, що якби не Маркс, у Росії не сталася б революція. Інтелектуалові дано вгадувати події та їхні наслідки лише трохи раніше за інших; його слова можуть набути поширення, його позицію багато хто може поділяти, але все відбувається своїм чином, не надто переймаючись такими малозначними обставина-

ми. Інтелектуалові тільки те й залишається, що безнадійно наполягати на своєму: нема й не може бути раціональних пояснень війни, її виправдань, приводів брати участь у ній. Напередодні 80-ліття в «Автобіографії» у першій строфі посвяти дружині Едит він пише, що тривалі роки шукав миру, але знайшов лише несамовитість, страждання, безумство, самотність та біль, що країть серце.

Тонебуло розчаруванням, але безпристрасною констатацією факту – таким він застав людство, таким і залишає.

***Вірність покликанню інтелектуала в тилу і на фронті:
А. Шопенгавер і Л. Вітгенштайн⁴***

Щоб не дозволити війні витіснити на далеку периферію свідомості інтелектуала все те, що конститує його як людину, котра переважно розмірковує, потрібні непересічний склад розуму та екзистенційна настанова, що передбачає зосередженість на собі та своїй роботі, від якої ніщо не відволікає. Саме такими є два інтелектуали-філософи, яких війні не вдалося відірвати від справи й покликання. А. Шопенгавер, сучасник франко-німецьких війн перших двох десятиліть XIX століття, дуже малою мірою зробив її предметом роздумів, а тілом, фізично, ухилився від безпосереднього зіткнення з нею, віддавши перевагу писанню насамоті, на неабиякій відстані від свисту куль і гуркоту гармат. Зовсім не так склалося у Л. Вітгенштайна. Він, подібно до М. Моса, своє життя поставив на кон у тій непоправно безглуздій аномалії, якою буває не всяка війна, але була, по суті, Перша світова. Утім, що вражає, головний зміст його першої великої публікації складався і був перенесений на папір на фронті.

Спільним для двох філософів було доволі раннє усвідомлення однієї конче важливої обставини, що, втім, не дратувала й не надто засмучувала їх. Жоден з них не сподівався на

⁴ Головні джерела стосовно А. Шопенгавера: (Фишер, 1999; Гулыга & Андреева, 2003; Cartwright, 2010); стосовно Л. Вітгенштайна: (Витгенштейн, 2015; Monk, 1991; Kanterian, 2007).

розуміння і визнання сучасників. Шопенгавер пише про це у передмові до першого видання «Миру як волі та увявлення» 1818 року. А практично рівно за сто років по тому такі самі зізнання заносить у «Щоденник» і виражає у листах Вітгенштайн, маючи на увазі «Логіко-філософський трактат». Обидва філософи зосереджені на собі, не те щоб відлюдні, але у дружбі та прихильностях скупі. І глибоко байдужі до будь-якого різновиду публічної діяльності, ніколи не здійснюючи жодних спроб впливати на перебіг подій.

Свідчень того, як Шопенгавер сприймав війну (йому було 18 у рік поразки під Єною і 25 під час визвольної війни Пруссії проти Франції), не так багато. Про французьку навалу і страждання в період окупації у Ваймарі докладно писала йому в Гамбург мама Йогана, але листи залишили його байдужим. У відповідях він говорив про нищість людського існування, наполягав на необхідності пам'ятати про страждання французів від пруської навали; пізніше він дійде висновку, що страждати людина приречена. Листи від мами не змусили його взяти в руки зброю, перейнятися ідеями національної єдності чи сповнитися пафосом «Промов до німецької нації» Г. Фіхте, як зазначає Д. Картрайт (Cartwright, 2010: р. 105–109). В роки окупації він зосереджено вивчає І. Канта і Платона.

Ось відомий і часто цитований фрагмент з його резюме (*curriculum vitae*), поданого на філософський факультет університету Єни вже після перемоги над французами: «Коли... в Берліні муз налякав військовий галас... я теж пішов звідти, позаяк я присягав лише їхнім прапорам; але не тільки через те. Річ у тім, що внаслідок особливого збігу обставин усюди я чужий і ніде не виконую громадянських обов'язків... понад те, справа ще й у тому, що я глибоко переконаний, що народжений для того, щоб служити людству головою, а не кулаком, і що моя батьківщина більша, ніж Німеччина».

У країні війна, але Шопенгавер відверто зізнається, якого світу патріотом він є. Не світу громадянства, національних міфів, ієрархій, ворожнечі, дурості, бідувань, страждань. Не світу, в якому люди, які жадають задовольнити свої бажан-

ня і примхи, становлять головну небезпеку. Вони схильні до свавілля, і від них ліпше триматися осторонь. Він патріот космополітичного світу, що не знає національних кордонів світу думки й інтелекту, клятву вірності якому дав одного разу й назавжди; світу, де речі мають єдино правильні імена і вже тим самим викликають довіру, непідвладну інфляції. Буквально, все моє і я сам – тут. Дистанція між світами сумірна з тією, що її він установлював між собою й повсякденністю. Невеликий спадок убезпечив його від втручання держави і дав змогу уникнути обов'язку служити їй. Незговірливість, зарозумілість, нетерпимість були настільки очевидними й постійними рисами характеру філософа, що згадування про них у будь-якому наративі, що не обмежується аналізом творів, є обов'язковим. Маму Йогану, вже відому письменницю, що перебувала у дружніх стосунках із Гете, ще в студентські роки Артура драгувало його безапеляційне в розмовах «це так і не інакше».

Війна за звільнення (лютий 1813-го) і природно супутнє їй піднесення національного патріотизму лишають його байдужим. Побоюючись входження французів у Берлін і, як іронічно натякає К. Фішер, по суті, залишивши німецькому юнацтву повинність і обов'язок воювати за батьківщину, у травні їде у Веймар. Імпульс громадянської лояльності, невідомо спонтанний чи обдуманий, полягав лише в тому, що він на свої кошти озброїв добровольця, який зібрався відстоювати суверенітет Пруссії. У червні вирушає до князівства Рудольштадт, у місто з такою самою назвою, де зачинається в єдино реальному світі, світі його власної волі та уявлення, належність до якого компенсувала відчуженість від місць (міст), народів, національних культур. Ф. Ніцше так сказав про того, кого вважав своїм духовним наставником, – «він не був нічийім підданим».

Оселившись у готелі, Шопенгавер завершує докторську дисертацію «Про четверте коріння закону достатньої основи», головні положення якої обмірковувалися тоді, коли Наполеон диктував свої умови Німеччині та встановлював свої

правила. Звісно, у філософській праці про засади пізнання немає слова «війна». У жовтні того ж 1813 року в Єні йому заочно присудили шуканий ступінь. До того ж, ще в Берліні в нього з'явився зошит, де є запис, мовляв, у «моєї голові зростає філософська праця» – та, що за кілька років оформиться у «Світ як воля та уявлення».

* * *

Сто років по тому, вже не просто під час війни, а перебуваючи на фронті, скомпонує свою головну працю і Л. Вітгенштайн. До початку Першої світової австрійському підданому і волонтеру 25 років, як і в 1813-му А. Шопенгаверу, із творами якого він ознайомився доволі рано, і сучасні дослідники знаходять сліди впливу філософа-песиміста на творчість Вітгенштайна. Завжди він, подібно до космополіта з Данцига, прагнув перебувати наодинці зі своїми думками – спілкування з розумними іншими, за його власним визнанням часів навчання в Кембриджі, дуже дошкуляло.

Доброволець, звільнений від військової повинності, 9 серпня 1914 року записує у щоденнику, що «третього дня» (через день після того, як Австро-Угорщина оголосила війну Росії) був прикомандирований до 2-го полку фортечної артилерії у Кракові, а за десять днів відправлений на службу на військовому катері. Навколо постійно люди, до поведінки, розмов і вчинків яких він відчуває антипатію. Переведення на сушу, в артилерійський підрозділ, поліпшило ситуацію, «мерзотників» поблизу стало менше. Але ніколи міркування про так зване фронтове братерство не спадали йому на думку. Перший військовий досвід підводить до думок про самогубство, у науковій і художній літературі шукає він засоби нейтралізації їх. Одним із них став «Стислий виклад Євангелія» Л. Толстого – книга, до якої він радить неодмінно звертатися друзям, які перебувають в армії. У щоденнику є запис думки Л. Толстого, що йому сподобалася, про те, що ми не владні над своїм тілом, але вільні у своєму дусі. Всю війну він знаходить час перечитувати Шопенгавера, який писав про можливість

страждання і розпачу такої інтенсивності, що думка про самогубство вже не видається божевільною.

Навесні 1916-го у складі артилерійського полку потрапляє на фронт. Тільки тоді фактично почалася для нього війна. Р. Монк, зібравши свідчення очевидців, певен, що він вирушав воювати не заради батьківщини, а заради себе, ніби бажаючи розвіяти сумніви у власній порядності, які багато років, не тільки воєнних, його не полишали. Він йшов за новим досвідом, відмінним від інтелектуального, досвідом наближення до смерті й коригування особистості переживанням реальних наслідків мінімальної дистанції між бути й не бути – йшов, щоб «стати іншим». Зближення логіки та етики в його подальшій творчості мало, як кажуть знавці, це джерело.

Свої спостереження і реакції Вітгенштайн фіксує в записниках. Дослідники його життя і творчості говорять про сім – розміром із grosбух, у різнокольорових палітурках. Сучасні grosбухи мають формат А4–А6, обсягом 70–80 сторінок. От що (принаймні щось подібне), крім будь-якого іншого обов'язкового спорядження, спершу в ранці добровольця, а пізніше – офіцера пересувалося разом із їхнім власником уздовж лінії фронту, в бік тилу, на лінію вогню. Якимось чином збереглися (хоча Вітгенштайн вимагав усе знищити) три з них, за 1914–1916 роки, період служби в тилу, не на передовій. Кожна заповнювалася приблизно впродовж півроку так: на правій сторінці розвороту ставилася дата і записувалися матеріали, що згодом перетворилися на зміст «Логіко-філософського трактату». На лівій сторінці після дати – особисті враження про те, що відбувається, і більш інтимні переживання, частина яких шифрувалася простеньким кодом – страховка від пересічних допитливих. Цю ліву частину разом із розшифровкою нині публікують як «Таємні щоденники».

На правому боці першого grosбуху у вересні 1914 року (числа за місяцями наводяться вибірково – лишень для враження про регулярність роботи) 17 записів попередніх матеріалів, частіше розгорнутих, рідше в одне чи 3–5 речень, у жовтні – 29, у листопаді – 28, у березні 1915 року – 8, у квіт-

ні – 17, у червні – 22. У квітні 1916 року – 6, у травні – 2, у червні – 1, у липні – 12. А на лівому боці grosбуху, в «Таємному щоденнику», у вересні 1914-го 23 записи, в інші місяці й роки враження занотовуються з не меншою регулярністю. Жодної реакції на успіхи або невдачі австро-угорських армій. Але завжди педантично фіксується відсутність суджень на правому боці – «не працював». Не про ледарство мова, на службі завжди є чим зайняти солдата; але – не думав, не прояснював, не аргументував – не працював.

З друзями із Кембриджу (Б. Расел, Дж. Мур, Д. Пінсент, Д. Кейнс) – противниками у війні – листується через Швейцарію; всі сподіваються на швидке завершення мілітаристського безглуздя й поновлення наукового спілкування. Англійці, записує у щоденнику, – кращі люди і «мають перемогти». У жовтні 1915 року повідомляє Б. Расела, що завершує великий текст – першу версію здійсненого логіко-філософського дослідження. Кілька місяців поспіль буде плани щодо того, куди його переправити і як друкувати. Версія, втім, не збереглася.

За участь у боях нагороджений двома медалями. У січні 1917 року – знову на Східному фронті, влітку в найтяжких, з величезними втратами з обох сторін у боях поблизу Чернівців і Коломиї – на одній з ділянок Брусиловського прориву – знову відзначається. У представленні до чергової медалі командування вказує на його мужність як приклад у виконанні військового обов'язку. У другій половині 1917 року затишшя на Східному фронті, а пізніше переведення в Італію сприяли «роботі» – підготовлено великий рукопис, і в листуванні з Г. Фреге знову розглядаються перспективи обговорення його змісту та публікації.

З «Таємних щоденників», а ще більше з листів до рідних і колег вочевидноється, що Л. Вітгенштайн глибоко приголомшений непоправною беззахисністю й тендітністю індивідуального існування, раптово уявленою логічною й етичною нерозрізненістю добра і зла в такому згубному екстраординарному досвіді, яким є війна. У grosбухах з'явля-

ються записи не тільки про основи логіки, а й про основи життя, що мають бути досліджені. Проте чи посильним є це завдання, він не знає. Нагадування про Бога прочитуються і як визнання в остаточній утраті контролю над власним життям – на війні інакше не буває.

У сім'ї – горе. Брат Пауль втратив руку в полоні, після важкого поранення на Східному фронті. Брат Курт застрелився – не переніс розкладання дисципліни в армії і поразки Австро-Угорщини. Найважче Вітгенштайн переживав загибель у авіакатастрофі у травні 1918 року Д. Пінсента, нащадка Д. Г'юма, співробітника в деяких дослідженнях, того, чий перший отриманий на фронті лист він «палко поцілував». Дядько Пауль Вітгенштайн випадково знаходить Людвіга (він у відпустці) в глибокій депресії на залізничному вокзалі Зальцбурга, практично за крок від самогубства. Приводить у свій дім, де в липні – вересні 1918 року остаточного вигляду набуває «Логіко-філософський трактат». Копії розсилаються друзям та у видавництво, але публікація не відбулася. Одна з копій була з ним у полоні в Італії, там, де вірність покликанню інтелектуала виснажилася.

Біографи відстежили зміни у світогляді та настановах Вітгенштайна, що спантеличили насамперед близьких. У свої тридцять із невеликим ветеран війни звернувся до практик самовиключення з минулого життя. Переїхав з особняка Вітгенштайнів у маленьку квартиру й учинив те, що в сім'ї розцінили як «фінансове самогубство». Будучи багатим спадкоємцем, бачив єдино гідне застосування грошам – роздаровувати. У Кембриджі забезпечував стипендії нужденним студентам, напередодні Першої світової у Відні передав одному видавцеві 100 тисяч крон для підтримки письменників і митців (Р. Монк підрахував: 40–50 тисяч фунтів стерлінгів у цінах 1990-х років; у 1913-му за 1 крону можна купити 1,5 кг цукру). По 20 тисяч одержали поети Р. М. Рильке і Г. Тракль (у листопаді 1914-го, мобілізований в армію, наклав на себе руки в Кракові, за два дні до того, як Л.Вітгенштайн повернувся до міста й обіцяв відвідати його у шпиталі у відповідь на надіслане

поетом запрошення; його вірші подобалися філософові). У січні 1917 року жертвує уряду 1 мільйон крон на розроблення австрійської великокаліберної гаубиці (Kanterian, 2007: p. 71). Улітку 1919-го, через місяць після повернення з табору для військовополонених в Італії, відмовляється від спадку у вигляді американських цінних паперів (Р. Монк називає його «одним із найбагатших людей Європи») й назавжди обирає аскетичний спосіб життя. У таборі для військовополонених вирішив стати шкільним учителем, пізніше у Відні відвідує відповідні курси і шість років викладає у сільській школі, розпочавши «нову кар'єру й нове життя» за межами світу публічних і непублічних інтелектуалів. Залишивши викладання, працюючи садівником, усерйоз розглядає варіант відходу в монастир; потім два роки будує особняк для своєї сестри за власним проектом.

Після встановлення миру в Європі та краху Австро-Угорської імперії Австрія стала малопомітним – політично й економічно – утворенням на мапі. Ірраціональність того, що відбулося, руйнівний особистісний досвід війни тіла й переживання зазнаних втрат, невідомого походження тверда впевненість Вітгенштайна в тому, що головні філософські проблеми ним розв'язано в «Трактаті», а його місія у філософії завершена, безповоротно знецінили смисл подальшої участі в інтелектуальному житті. Навіть доля першої великої наукової праці після опублікування не надто хвилювала його: вона не може бути інтерпретована в якомусь кращому / зрозумілому вигляді, а тому – відхилена.

Розрив відносин з колегами, як ми знаємо, не був абсолютним, але повернення в інтра-інтелектуальний академічний світ сталося лише десятиліття потому.

* * *

Класифікації, що відомо кожному, хто бодай одного разу спробував звести емпірично спостережуване в певні категорії, не позбавлені довільності. З нею доводиться миритися принаймні для того, щоб наратив відбувся. Ситуацій, у яких опинялися інтелектуали під час війни або які обирали

для себе самі, відомо куди більше. До того ж Перша світова зовсім не ідентична Другій за багатьма ознаками, хоча обидві – війни. Не дивно, що позиції вчених і письменників множилися і змінювалися. Війна думок якимось природним чином дотримується націоналістичної інтенціональності розуму, збуджуючи рефлексію про народний дух і характер, ба більше – їхню місію у становленні людства. Як у Т. Мана, наприклад, у статті «Думки під час війни» і книзі «Міркування аполітичного» (в інших перекладах – «Роздуми аполітичного») – двох вишуканих творах щодо продержавницьких і «почвеннических» настанов митця. Повернення до більш зваженої, властивої автономному інтелектуалові настанови залежить від конкретної ситуації, потребує часу й безкомпромісного самоаналізу. Ман саме так еволюціонував, не залишаючи «фронту думок», як він сам його іменував, але рухаючись в іншому напрямку. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років за протест проти націонал-соціалізму, що набрав тоді сили, його вже звинувачували в антинімецьких настроях, і він змушений був емігрувати.

3. Фройд у перші тижні серпня 1914 року зрештою «відчув себе австрійцем» і продовжував вірити в перемогу кілька наступних років. Але вже у 1915 році дедалі більше часу проводив у «примітивному окопі», як називав це його брат – намагався врятувати часописи, в яких друкував свої праці та брав на себе редагування, розвивав і уточнював свої концепції у вигляді статей та есеїв. І, подібно до Е. Дюркгайма, дивувався своїй працездатності – як у молоді роки. Б. Расел і А. Айнштайн на деякий час притлумили свій пацифізм наприкінці тридцятих і в першій половині сорокових років минулого століття. Айнштайн домігся зустрічі із президентом США і переконав того виділити гроші на атомну бомбу. Окупація Франції розділила інтелектуалів на антифашистів і колабораціоністів, про що писав у своїх спогадах Р. Арон, а докладніше і ґрунтовніше – П. Берт (Baert, 2015: р. 23–49). М. Мос дивувався темам досліджень деяких колег-антропологів, навіюваним расовою ідеологією загарбників.

Спрощеним виявляється уявлення про інтелектуала як про того, хто здатен безпомилково розрізняти високе / пристойне і вульгарне / ганебне. Загальнозначимий науковий і художній дар розрізняти і творити видозмінюється або зовсім відступає тоді, коли має справу з національними стихіями самозахисту і самовиправдання, що промовляють мовою коріння (культури). У війну стояння осторонь – ані тут, ані там – украй рідкісне позиціонування, бути «підданим людства» доля одиниць.

Джерела

- Вебер, М. (2007). *Жизнь и творчество Макса Вебера*, пер. с нем. М. Левиной. Москва: РОССПЭН.
- Витгенштейн, Л. (2015). *Дневники 1914–1916*. Москва: КАНОН.
- Гулыга, А., & Андреева, И. (2003). *Шопенгауэр*. Москва: Молодая гвардия.
- Каубе, Ю. (2016). *Макс Вебер. Жизнь на рубеже эпох*, пер. с нем. И. Кушнарева, И. Чубарова. Москва: Издательский дом «Дело».
- Рассел, Б. (2000). *Автобиография*. Москва: Иностранная литература.
- Фишер, К. (1999). *История новой философии. Артур Шопенгауэр*. Москва: Лань.
- Allott, N., Knight, C., & Smith, N. (Eds.). (2019). *The Responsibility of Intellectuals. Reflections by Noam Chomsky and Others after 50 years*. Commentaries by Noam Chomsky. London: UCL PRESS.
- Baert, P. (2015). *The Existentialist Moment: the Rise of Sartre as a Public Intellectual*. Cambridge: Polity Press.
- Benda, J. (2014). *The Treason of Intellectuals*. New Jersey: Transaction Publishers.
- Cartwright, D. E. *Schopenhauer: a Biography*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chomsky, N. (2017). *It is the Responsibility of Intellectuals to Speak the Truth and to Expose Lies*. New York: The New Press.
- Derman, J. (2012). *Max Weber in Politics and Social Thought. From Charisma to Canonization*. Cambridge: Cambridge University Press
- Fournier, M. (2006). *Marcel Moss. A Biography*, transl. by J. M. Todd. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Fournier, M. (2013). *Émile Durkheim. A Biography*. Transl. by D. Macey. Oxford: Polity Press.

- Golovin, N. A. (2019). Max Weber and the Great War: Personal Opinions and Essays as Historical Sociology. *Russian Sociological Review*, 18(2), 138–145.
- Johnson, P. (2008). *Intellectuals. From Marx and Tolstoy to Sartr and Chomsky*. Harper Collins.
- Kanterian, E. (2007). *Ludwig Wittgenstein*. London: Reaktion Books Ltd.
- Laiz, A. M. (2019). Introduction: Max Veber's Science as a Vocation as Political Failure. *Journal of Classical Sociology*, 19(3), 223–228.
- Lukes, S. (1972). *Emile Durkheim. His Life and Work*. New York: Harper & Row, Publishers.
- Monk, R. (1991). *Ludwig Wittgenstein. The Duty of Genius*. London: Penguin Books.
- Russell, B. (1939). The Role of the Intellectual in the Modern Time. *The American Journal of Sociology*, XLIV, 4, 491–498.
- Russell, B. (2009). *Autobiography*. London and New York: Routledge.
- Said, E. W. (1996). *Representation of the Intellectuals*. New York: Vintage Books.
- Sowell, T. (2010). *Intellectuals and Society*. New York: Basic Books.
- Susen, S., & Baert, P. (2017). *The Sociology of Intellectuals. After «The Existentialist Moment»*. Palgrave Macmillan.

Класики німецької та світової соціології у Першій світовій війні¹

У нульові роки поточного століття Р. Дарендорф опублікував дослідження позицій покоління інтелектуалів, які народилися в десяти роки ХХ століття, стосовно представленого різновидами тоталітаризму режиму несвободи, що припав на найкращі роки їхнього життя. Тих, хто встояв перед спокусами несвободи, опирався режиму, він назвав «еразмійцями», послідовниками Еразма Роттердамського, а також визначив «кандидатів до еразмійців», які не повною мірою відповідали запровадженим у дослідженні критеріям (Дарендорф, 2021). Неспокійні, буремні часи, зумовлені екстраординарними подіями, перед усіма висувують непросту проблему вибору – із ким солідаризуватися та які цінності обстоювати. Для інтелектуалів вона має особливе значення.

Війна, безумовно, належить до таких подій, а реакція на неї інтелектуалів не буває уніфікованою. Покоління суспільствознавців, праведно зведене у статус головних і другорядних класиків щойно утворюваної науки соціології, народилося у другій половині позаминулого століття у короткий 20-літній проміжок. А Перша світова сталася вже наприкінці їхньої більш-менш успішної академічної кар'єри, розвівши їх по різні боки збройного конфлікту в Європі і по різних соціально-моральних позиціях. От лише деякі дати та імена американських, італійських, німецьких і французьких дослідників і викладачів: Ф. Тьоніс – 1855, Т. Веблен – 1857, Е. Дюркгайм – 1858, Г. Зимель – 1858, Г. Моска – 1858, В. Зомбарт – 1863, Дж. Мід – 1863, М. Вебер – 1864, Е. Трельч – 1865, Б. Кроче – 1866, А. Вебер – 1868, С. Бугле – 1870, Р. Міхельс – 1876.

¹ Друкується за виданням: Макеєв, С. (2022). Класики німецької та світової соціології у Першій світовій війні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 162–171.

Жодного з них сьогодні не назвати переважно соціологом. О. Конта, який вигадав назву новій науці, згадують і вивчають як філософа; Е. Дюркгайма заведено вважати істориком релігії та антропологом; М. Вебер фігурує в довідниках і енциклопедіях як історик, економіст і соціолог. Г. Зимель, як стверджують знавці його творчості, у працях перед війною вже не так соціолог, як філософ та есеїст. У листі ще 1899 року до С. Бугле він пише про себе, що є радше філософом, ніж соціологом (Pietila, 2011: р. 96). В. Зомбарт – економіст із соціологічним ухилом, а Дж. Мід – соціальний психолог і філософ. Інакше кажучи, синкретизм у їхніх дослідницьких практиках є природним для початкового етапу становлення нової навчальної й академічної дисципліни. Однак всі вони – представники висококваліфікованої розумової праці, від них очікують зважених реакцій на екстраординарні події та оцінки їх. До того ж, їх зобов'язує їхнє становище, заслужена репутація і здобутий публікаціями моральний авторитет.

Після укладання миру в листопаді 1918 року союз переможців визнав Німеччину агресором, винуватцем усеєвропейського болю й скорботи. Але практично ніхто з відомих німецьких учених, філософів, істориків, соціологів, письменників не погодився з таким звинуваченням, позаяк були переконані, що в тій війні Німеччина захищалася, а не нападала. Не тільки відданість національній належності або згода з аргументами, нібито за широкого трактування будь-яку війну можна подати як оборонну, тут мали значення. Міра опрацювання деяких проблем у рамках соціології також сприяла неприйняттю оголошеної та приписаної переможцями провини й відповідальності.

Х. Йоас у вже давній публікації про класиків соціології та війну (Joas, 1990) небезпідставно запевняв читачів у недостатній увазі соціологів до проблем війни і миру. І Г. Спенсер, і Е. Дюркгайм у концепціях переходу від військового типу суспільства до промислового, від суспільства механічної солідарності до органічної вказували на домінуючу тенденцію соціальної еволюції. Тенденцію до придушення інстинктів і мотивів агресивності, властивих індивідам і державам.

До стимулів і мотивів зростання добробуту, до підвищення ефективності праці та розвитку внутрішньої й міжнародної торгівлі. Соціологи, як відомо, – від природи чутливі й уважні до панівних трендів суспільного розвитку, мимоволі деактуалізуючи попередні етапи соціальної еволюції. Вони і їхня наука неначе розгорнуті до майбутнього, до прогнозу й передбачення. Якщо індустріалізм заступає місце війни як головного способу організації спільного життя, то Першу світову соціальні вчені зустрічають, скажімо так, методологічно та методично роззброєними. Що не звільняє від необхідності співвідносити себе з війною і включитися в неї.

Розмаїття можливих позицій

Пантеон класиків соціології – втім, не більш як уявний – не є однорідним за їхньою національно-державною належністю, що в багатьох випадках не має значення. Але не тоді, коли йдеться про війну й коли увиразнюються й набувають чинності особливі картини світосприйняття та світопоояснення, вкорінені у традиції та цінностях, а рівною мірою стереотипах та упередженнях здорового глузду. Мимоволі чи свідомо вчений у відповідь на тиск і вплив обов'язковості й зумисності, двояких за їхніми витокami мусить: 1) інтерпретувати процеси та явища в контексті певних теоретичних конструкцій і поняттєвих схематизмів тлумачення і 2) поділяти заклики високої й масової національної культури у вигляді ідеалів, зразків, трюїзмів, утопій і помилок.

Наївно вважати, буцімто обов'язковість і зумисність двох названих впливів рівноважна: за часів війни тиск домінуючого ціннісного комплексу, що забезпечує солідарність у суспільстві й гарантує індивідуальну та громадянську ідентичність, вочевидь превалює. Залишаючи, проте, деякий діапазон особистісного позиціонування – від безумовного прийняття превалювання до байдужого підпорядкування йому з відмовою поважати з певним, не надто великим, розмаїттям у проміжних відтінках поглядів та переконань.

В. Зомбарт і М. Вебер, до прикладу, обидва вважали виживання і прогрес національної держави найвищою без-

апеляційною цінністю. Перший, відповідно до чи не всезагальної патріотичної ейфорії літа й осені 1914 року в Німеччині, вважав Першу світову війною між одухотвореним німецьким етосом і утилітарно-егоїстичною європейською цивілізацією, посідаючи вкрай націоналістичну позицію. 1915 року вийшла друком книга «Торгаші та герої. Роздуми патріота» (Sombart, 2021), що її автор присвячує німецькій молоді, яка виборює світле майбутнє. Красномовним є й звернений до неї епіграф: «Життя – не найголовніше». Головним є світогляд, і війна точиться між корисливо-розважливим духом західного світу, найповніше втіленим в Англії, і високим духом самопожертви, військової звитяги, великодушності народу Німеччини. Німці захищаються від згубного духу комерції, що підступає із заходу, обстоюють властиву їм відданість не земному і низькому, а трансцендентному і високому. Тому їхня боротьба є праведною і справедливою.

Натомість М. Вебер не бачив резонів трактувати війну в термінах права чи справедливості, оскільки політика є боротьба – завжди і тільки – і найчастіше збройна. У його уявленні соціальна наука аж ніяк не має перейматися добробутом і щастям окремих індивідів, тільки – нації в цілому в її найзагальніших рисах соціально-політичного устрою. У численних публікаціях у пресі він закликав до демократизації й утвердження етики відповідальності політичних еліт, змінюваних через вибори; це націоналізм, причому вельми помірний (докладніше див.: Макеєв, 2019: сс. 162–165). В. Зомбарт, подібно до більшості своїх колег-сучасників, віддався маренню гарячкової ксе-нофобії, тоді як М. Вебер витримував стосовно неї критичну дистанцію (Mitzman, 1987: p. 102).

Р. Міхельс, наймолодший з німецьких за походженням класиків, навчався у Франції та Італії, культивуючи повагу до їхньої культури та науки². Через свою одночасну належність до італійської соціалістичної партії і СДПН (то був вибір на основі моральних переконань) і анархо-синдикалістських поглядів не міг розраховувати на академічну кар'єру в Німеч-

² Відомості з: (Mommsen, 1987: pp.121–138; Вебер, 2007; Каубе, 2016).

чині. Емігрувавши до Італії, викладав у Турині, був знайомий із Г. Моска і В. Парето; його та родину там неодноразово відвідував М. Вебер (зокрема, допоміг із працевлаштуванням), і вони вели «довгі розмови». Практично космополітична освіта, критика ліберальної буржуазності із соціалістичних позицій рано привернули увагу М. Вебера до наукової роботи дослідника. Він уважно читає, висловлює зауваження з приводу прочитаного й публікує статті колеги в *Archiv fur Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*. Сам Р. Міхельс у некролозі 1920 року говорить про дружбу, що пов'язувала його з М. Вебером майже десять років.

В оцінці передвоєнної соціально-політичної ситуації вони не були одностайними: етика переконання, якою керувався Міхельс у критиці наявного стану справ, вимагала, на думку Вебера, більш аргументованого раціонального обґрунтування. Неупереджений розгляд праць Міхельса з акцентуванням відмінностей в інтерпретації явищ і процесів не заважали дружбі. Розрив відносин стався після початку війни. Учений, який живе і працює в Італії, залишає редколегію *Archiv fur Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, не може зрозуміти та прийняти ту хвилю ентузіазму і патріотизму, яка здійнялася в німецькому суспільстві і яку підтримував Вебер.

У швейцарській газеті Міхельс публікує статтю «Про одного німця», на яку Вебер реагує жорстко: неприпустимо, щоб «якийсь іноземець ображав мою країну». І робить заяву про завершення дружби. Вже у 20-ті роки Міхельс дистанціювався від німецького походження, підписуючи статті ім'ям Роберто Міхельс і підтримуючи політику і практику Мусоліні. Замість сподівання свого старшого колеги на демократію та етику відповідальності він обрав розрахунок на харизматичного лідера і тоталітарний режим. Не можна з упевненістю стверджувати, що війна посприяла такій еволюції, як і цілком виключати гіпотезу про таку спрямованість її впливу. За визначенням Р. Дарендорфа, він піддався спокусі несвободою.

У збройному протистоянні про супротивника не заведено говорити з повагою, частіше – зневажливо. І мало хто наважується на визнання чеснот протилежної сторони

конфлікту. Ф. Тьоніс у 1917 році опублікував книгу «Держава в Англії та Німеччині», в якій чимало позитивного було сказано про британські способи адміністрування та управління, що, стверджує Х. Йоас, потребувало неабиякої мужності (Joas, 1990: pp. 106–112). Е. Дюркгайм, цей «переконаний пацифіст» (Joas, 1990: p. 115), за співчутливі висловлювання про німецьку філософську і соціальну науку був запідозрений у колабораціонізмі. Р. Арон, згадуючи у своїй автобіографії тридцять років, дивувався з приводу шаленої антинімецької пропаганди, якою вирізнявся А. Бергсон, наполягаючи – що більшою мірою личить інтелектуалові – на пошуку причин і пояснень, а не виявленні агресивної нетерпимості (Aron, 1990: pp. 28–31). Такою є (втім, пізніша) оцінка того, хто не був сучасником події й належав до іншого покоління з особливим баченням минулої війни.

Перед обличчям війни громадянинові природно і навіть безпечно бути патріотом. Натомість від дослідника або викладача вищої кваліфікації вимагаються набагато більші й часом неабиякі зусилля. Утриматися, скажімо, від спокуси впасти в шовінізм і агресивне неприйняття «іншого як ворога»; залишитися вірним руйнованим / девальвованим ідеалам і цінностям свободи, права, демократії. А також позбутися ілюзії, ніби війна є доречним способом реформування соціальних інститутів, відносин, настанов. Або визнати недосяжною надію примирити етичні імперативи крові та ґрунту із правилами наукового методу не на шкоду обом. Неоднорідність інтелектуальної та поведінкової реакції класиків соціології свідчить – неможливо встояти на території чистої науки під впливом сум'ять і хаосу, продуковуваних екстраординарним соціальним катаклізмом.

Георг Зимель і його помірний патріотизм

Безперечно, патріотичній налаштованості Г. Зимеля явно бракувало шовіністичного ферменту, тож у 1915 році військова влада угледіла антинімецькі настрої в його статтях, опублікованих у газетах. Не віддаватися війні цілковито всім духом, тримати інтелектуальну дистанцію – то була аж ніяк не най-

поширеніша позиція, однією лишень помірністю збуджуючи підозри в недостатній державній лояльності. Слідом за Х. Йоасом Л. Піетіла приймає диференціацію ставлення соціологів до війни, представленого В. Зомбартом, М. Вебером і Г. Зимелем, який у такому уявному спектрі патріотичного ентузіазму виявлявся найбільш помірним (Pietila, 2011: pp. 92–93).

Продиктовані та добровільно прийняті пропагандистські обов'язки (Німецька соціологічна асоціація підтримала вступ Німеччини у війну) Г. Зимель, як і личить професорові, виконує лекціями перед вітчизняною та іноземною аудиторією в найбільших університетах і військових училищах, а також статтями в газетах. У газеті *Strassburger Post* 14 листопада 1914 року публікує статтю «Бергсон і німецький цинізм», в якій роз'яснює читачам, що А. Бергсон і Е. Дюркгайм, які звинувачують німців у цинізмі та варварстві, нічого не розуміють у тому, в якій ситуації перебуває Німеччина і за що бореться.

Роз'яснювати смисл, цілі, наслідки війни, а стійкість і самопожертву підносити як найважливіші громадянські чесноти – от чим займалися соціологи протиборчих сторін. Але Г. Зимель поступово позбавляється шовіністичного навіювання відкритого листа «До культурного світу», опублікованого 4 жовтня 1914 року і підписаного 93 фізиками, хіміками, філософами, істориками, мистецтвознавцями. Звинувачуючи ворогів Німеччини в широкомасштабній брехні стосовно позиції та дій їхньої країни, вони завершили листа словами про те, що вестимуть боротьбу до переможного кінця, зберігаючи відданість ідеалам Гете, Бетховена, Канта, в чому запорукою «є їхнє ім'я і честь».

Відчутна для Зимеля несвобода від суцільної атмосфери націоналістичної солідарності ставала для нього тягарем. В одному листі у березні 1915 року він писав своєму кореспондентові, що все наукове життя відчував себе європейцем і добрим німцем, а тепер Європа лежить в руїнах і частина роботи його життя «перетворилася на ніщо» (Harrington, 2005: p. 64). Сучасні дослідники поведінки Г. Зимеля в роки війни в один голос говорять про низьку комунікативну ефективність його спілкування зі слухачами, іменуючи його пропагандистські зусилля «нефункціональними». Аудиторію тільки спан-

теличували філософські міркування про взаємовідносини особистості та суспільства.

Військова влада й організатори заходів, навпаки, дійшли висновку – і на прикладі Г. Зимеля в тому числі – про відсутність користі від соціологів, оскільки виступи не давали позитивного ефекту, хоча їх і не можна було вважати шкідливими. Нездоланний і невиправний ідеалістично-професорський етос їхніх промов і статей не дозволяв їм виступати з осудженням війни в цілому, але деяких утримував від її звеличення. Така позиція в розумінні тих, хто zorganizовував ідеологічний вплив і очікував прийнятних наслідків, хоча й не могла бути підмогою для пацифістських настроїв, але й не відповідала утвердженню національного духу і солідарності в мілітаристській настанові (Pietila, 2011: pp. 94–95).

Те, що думав Г. Зимель про війну, викладено у праці 1917 року «Війна і наші духовні рішення. Промови та есеї». Остання видана за його життя книга була швидко розпродана й невдовзі вийшла другим виданням. До неї увійшли чотири фрагменти. «Внутрішня трансформація Німеччини», промова у Страсбурзі 7 листопада 1914 року; «Діалектика німецького духу», стаття в газеті *Der Tag* 28 вересня 1916 року; «Криза культури», промова у Відні в січні 1916 року, опублікована в газеті *Frankfurter Zeitung* 13 лютого 1916 року; «Ідея Європи», стаття в газеті *Das Berliner Tagblatt* 7 березня 1915 року, перекладена англійською 1976 року. Однак військових публікацій було більше, особливо в газетах Страсбурга, куди він переїхав працювати за півроку до початку війни (Watier, 1991). Промови та статті, схоже, були спробою знайти компроміс між прагненням бути європейцем, залишаючись «добрим німцем».

Воєнний час, час «внутрішньої трансформації», постає як повернення від органічної солідарності на підставі поділу праці та взаємодії різних за статусом і вартістю індивідів до механічної солідарності з домінантним відношенням «індивід – нація». Тут індивід втрачає всі надбані соціалізацією та освітою характеристики, він виключається з усіх раніше значущих спільнот, а нації він цікавий як об'єкт мобілізації, беззастережно готовий заради неї бути вбитим, залучившись

до головної спільноти – військового підрозділу. Ніщо – ані цінності, ані історія, ані етика, ані речі, ані здоров'я – не мають значення, лишень ціле, лише країна і готовність віддати себе в її розпорядження. Деякі сучасні інтерпретатори воєнної белетристики соціолога схильні вбачати в його трактуванні війни як тотального феномену і настільки ж тотального наслідку війни – у вигляді синтезу особистості з надіндивідуальним цілим – прелюдію ідеології тоталітаризму (Watier, 1991: р. 230). Відповідно до Г. Зимеля у такій ситуації зникає суспільство і як сукупність взаємозалежних і взаємодійових спільнот і співтовариств, і як предмет соціології. Коли багато хто жертвував багатом, він, здається, пожертвував тим уявленням про дисципліну, яке розробляв раніше.

Зимель не виключав, що майбутній, імовірно, квазіорганічний стан, буде новою соціально-культурною формою під впливом «ідеї Європи», локусу духовних цінностей, що не зобов'язує відмовлятися від національної самобутності. Як інтуїтивно осягнута інтелектуальна сутність ідея Європи не проста для засвоєння, запрошуючи до нелегкої роботи із прагнення універсальних смислів і значущостей спільного існування, до практик взаємодії та обміну знаннями, компетенціями, речами (Harrington, 2005: р. 66). У лекціях він переважно теоретичний, явно й завуальовано апелюючи до своїх праць, опублікованих на початку століття, де трактуються відношення «форм» і реального життя. Він розмірковує про загальну кризу культури, про діалектику німецького духу, що примиряє антагоністичні дихотомії повсякденності (добро і зло, смерть і життя, чоловіче і жіноче). Говорить про позитивний ефект війни – у перебігу її німці стають спільністю і тотальністю, взаємозалежною цілісністю. Адже участь індивіда у війні не стільки й не тільки наперед визначена почуттям патріотизму та обов'язком перед батьківщиною, але є єдино правильним способом відчутти й усвідомити високу значущість духовної єдності нації. Не дивно, що такий науковий діалект погано сприймався слухачами, особливо майбутніми офіцерами. Мабуть, тому, що зв'язок поданої в ньому абстрактної реальності з конкретністю повсякденних подій, обговорюваних в

офіційних повідомленнях і приватних розмовах, був важким для розпізнавання.

Вітальність германізму – переконаний, очевидно, Зимель – підживлювалася європоцентризмом, хоч би як намагалася ідеологізована офіційна пропаганда протиставити Німеччині Європу. З війни країна має вийти новою – міцнішою і більш європейською (Cotesta, 2017: р. 440). Інакше кажучи, відкритість стосовно уявлюваного наднаціонального депозитарію ідеалів і зразків стає непорушною умовою соціальної реанімації й подальшої модернізації внутрішніх інституціональних і стратифікованих порядків. І, навпаки, закритість обтяжена стагнацією та руйнуванням соціальності. Контекст такого судження для когось розгадується доволі легко, а для когось – із зусиллям: мислити глобально тоді, коли таким великим є примус віддавати всього себе локальному, непереборний у компетенції інтелектуала, бо є відмітною характеристикою типу, іменованого Р. Дарендорфом «еразмійським».

Утім, Г. Зимель усвідомлює утопічність «ідеї Європи» в сучасних йому умовах. 4 липня 1915 року в газеті *Das Berliner Tagblatt* він публікує статтю «Європа й Америка у світовій історії», перекладену англійською у 2005 році (Harrington, 2005: pp. 69–72). Війна руйнує сторони протиборства, причому такою мірою, що зникають як «суспільства», так і сама ідея Європи. Здійснюване через війну самогубство Європи означає поворотний пункт у світовій історії. У найближчій перспективі життєва сила, авторитет і влада переходять до Америки, годинник еволюції людства відтепер заводиться саме там (Harrington, 2005: р. 70).

Війні не виповнилося ще й року, а Зимель майже неприховано закликає покласти їй край – не з пацифістських міркувань, а з необхідності перешкодити піднесенню США, зберігши за Європою місце центру світової політики та культури. Рятувати слід не кожному окрему країну, а континент загалом. Легко переконатися, що антигерманізм і антиамериканізм у статті дуже м'які, однак влада, попри те, запідозрила автора в нелояльності (Goodstein, 2017: pp. 337–338), і йому довелося виправдовуватися. Отже, передвіщуваний війною занепад Європи був на слуху й у межах передбачення, а ймовірна сві-

това гегемонія Америки непокоїла і М. Вебера (Cotesta, 2017: р. 436). Руйнування Європи пророкувало ймовірність іншого світового порядку, а соціологи прагнули розгледіти його можливий контур. В одному із приватних листів Г. Зимель зізнався, що війна знаменує початок деякого нового етапу в розвитку людства, але майбутнє майже не проглядається, а сам він весь належить минулому (Goodstein, 2017: pp. 338–339).

* * *

Б. Расел, згадуючи в автобіографії 1914 рік, був уражений ентузіазмом, що охопив європейські суспільства, і публічним святкуванням на вулицях і площах європейських столиць – нібито людям випав воістину щасливий шанс пригодитися своїм країнам і реалізувати життєве призначення через самозречення життя. Але чим довше тривала війна, тим частіше і наполегливіше давалися ознаки страждання і біль, завдані загибеллю людей і руйнуванням духовної та матеріальної культури. Гарячковий патріотизм природно остигав, гостріше відчувалася необхідність у раціональному осмисленні ситуації та умов переходу до миру на прийнятних умовах. Але класики соціології в такій справі успіху не досягли. Е. Дюркгайм і Г. Зимель, під час війни запідозрені в недостатньо палкій відданості батьківщині, померли ще до закінчення війни. Експертно-аналітичні послуги М. Вебера, які він наполегливо пропонував владі, так і не були запитані.

Міжнародні справи, відносини, речі упорядковувалися без їхньої участі, що давало змогу новому поколінню суспільствознавців зрозуміти те, що відбувалося на початку минулого століття, віддаляючи або наближаючи обрїй передбачуваного. І нікому з них уже не досягти певності в тому, що досягнуте розуміння здатне стати взірцем поведінки політичних еліт. У першій третині XXI століття омріяна Г. Зимелем єдність континенту, оформлена нині юридично й організаційно-бюрократично в Європейський Союз, і досі залишається сумнівною, не забезпечуючи від розбіжностей і незгод між державами, що утворили Союз. Як і раніше, компетенція інтелектуалів / соціальних учених випробовується новими подіями і новими війнами, змушуючи їхніх носіїв

локалізувати себе у просторі думок і оцінок. Нещодавні приклади – полеміка навколо опублікованої навесні 2022 року в газеті *Suddeutsche Zeitung* статті Ю. Габермаса «Війна й обурення» про агресію Росії проти України та ймовірні наслідки її завершення чи ескалації, а також стаття про війну в Україні президента Міжнародної соціологічної асоціації (2018–2023) С. Ганафі (Hanafi, 2022).

Джерела

- Вебер, М. (2007). *Жизнь и творчество Макса Вебера*. Перевод с нем. М. Левиной. Москва: РОССПЭН.
- Дарендорф, Р. (2021). *Соблазны несвободы. Интеллектуалы во времена испытаний*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Каубе, Ю. (2016). *Макс Вебер. Жизнь на рубеже эпох*, пер. с нем. И. Кушнарева & И. Чубарова. Москва: Издательский дом «Дело».
- Макеєв, С. (2019). Интеллектуали: три взірці ставлення до війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 158–177.
- Aron, R. (1990). *Memoirs: Fifty Years of Political Reflection*. Holmes & Meier.
- Cotesta, V. (2017). Classical Sociology and the First World War: Weber, Durkheim, Simmel and Scheler in the Trenches. *History*, 102(351), 432–449.
- Goodstein, E.S. (2017). *Georg Simmel and the Disciplinary Imaginary*. Stanford: Stanford University Press.
- Hanafi, S. (2022). Ukraine, Putin's Imperial Paradigm and Euro-America. *Global Dialog*, 12(2), 8–9.
- Harrington, A. (2005). Introduction to Georg Simmel's Essay «Europe and America in World History». *European Journal of Social Theory*, 8(1), 63–72.
- Ioas, H. (1990). The Classics of Sociology and the First World War. *Thesis Eleven*, 27, 101–124.
- Mitzman, A. (1987). Personal Conflict and Ideological Options in Sombart and Weber. In W. J. Mommsen & J. Osterhammel (Eds.), *Max Weber and his Contemporaries*. London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Mommsen, W. J. (1987). Robert Michels and Max Weber: Moral Conviction versus the Politics of Responsibility. In W. J. Mommsen & J. Osterhammel (Eds.), *Max Weber and his Contemporaries*. London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Pietilä, K. (2011). *Reason of Sociology. George Simmel and Beyond*. London: Sage.
- Sombart, V. (2021). *Traders and Heroes. Patriotic Reflection*. London: Arctos.
- Watier, P. (1991). The War Writings of Georg Simmel. *Theory, Culture & Society*, 8, 219–233.

Апологетика культури як апологетика війни: випадок Вернера Зомбарта (1863–1941)¹

Напередодні першої світової війни В. Зомбартові 51 рік, він на піку академічної кар'єри. З 1906 року повний професор у Берлінській школі торгівлі, що у Бреслау, авторитетний фахівець з еволюції капіталізму, простежений у монографіях, що зажили популярності, – одного лише 1913 року їх видано три, серед яких і написана роком раніше «Війна і капіталізм». Спільно із М. Вебером із 1902 року редагує провідний науковий часопис Німеччини *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, у жовтні 1910 року сусідив із М. Вебером, Г. Зимелем, Ф. Тьонісом у президії першого з'їзду німецького соціологічного товариства. Воно називалося «соціологічним», хоча об'єднувало економістів, філософів, юристів, істориків, а в німецьких університетах ще не було відповідних кафедр. І дотепер у Німеччині під «соціологією» розуміють дещо таке, що в інших краях відносять до соціальної філософії. От і В. Зомбарт був одночасно економістом, істориком і соціологом, який писав про основні класи капіталізму – буржуа та пролетарів. Сучасні дослідники впевнено констатують: він найбільш відомий і авторитетний німецький соціальний учений першої половини минулого століття (Mitzman, 1987: pp. 100–101; Grundmann & Stehr, 2001: p. 258).

Але під час війни він не стільки дослідник, скільки ідеолог і пропагандист – зміна ієрархії значущості життєвих ролей, зумовлена потужним стресогенним чинником. Тотальна подія, якою є війна, все одно припускає, як відомо, співіснування низки відмінних світоглядних позицій у рамках домінантного почуття відданості батьківщині, характерного для суспільного настрою населення та еліт тодішніх сторін протистояння

¹ Друкується за виданням: Макеев, С. (2023). Апологетика культури як апологетика війни: випадок Вернера Зомбарта. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 42–55.

на початковому етапі бойових зіткнень. В. Зомбарт книгою 1915 року «Торгаші і герої. Роздуми патріота», нещодавно знову перекладеною англійською та доповненою розлогою передмовою перекладача (Sombart, 2021), позиціює себе як радикально-націоналістично налаштованого громадянина, який поставив інтелектуальні уміння та навички на службу нації й державі (Joas, 1990: pp. 104–107; Pietilä, 2011: pp. 92–93). Шовінізм, агресивне неприйняття культури противника стали відповіддю на стрес ученого зі світовим ім'ям.

Перше видання обсягом півтори сотні сторінок дотепер перевидається, ставши свідченням епохи, культурним артефактом (Sombart, 2018). За формою це схоже на текст лекції перед молодими солдатами, саме до них звертається з кафедри досвідчений професор з роз'ясненням смислу війни та їхнього покликання у ній. За змістом нагадує вчення про квінтесенцію культури людської цивілізації, що розвивається безкомпромісною конфронтацією двох її різновидів: культури егоїстичного індивідуалізму та культури духовно зорієнтованої колективної солідарності. Саме останнє є переможним, а молоде покоління, що повернулося з війни, наполягає лектор, візьметься за відновлення всього життя суспільства, долаючи все те, що сковувало німецький народ, заважало йому бути тим, хто він є, відповідно до високої наперед визначеної історичної місії. Упереджений, безоглядно-палкий захист національної культури від наклепів зовнішніх ворогів / недоброзичливців, поданий у книзі, виявляється апологетикою війни – інтелектуальною і гранично упередженою.

Ніхто й ніколи не дорікав В. Зомбартові тим, що в книзі він говорить про якісь дрібниці чи безглузді фантазії. Та й як заперечити те, що культ героїв – тих, хто вносить новації, змінює устрій спільного життя, надає зразки поведінки й утверджує універсальні цінності – це атрибут людської історії, глобальна каузальність її прогресивного руху. А герої – це ті, хто долає опір сліпого чи свідомого групового опору, протидію чи обструкцію консервативних індивідуальних упереджень, звичок, звичаїв, анахронізмів. Культу героїв у

їхній боротьбі проти негероїв В. Зомбарт приписує найвищу міру доленості. Приблизно ту саму, що в марксизмі відводиться культу пролетаріату й конфлікту класів у динаміці руху історії.

Трансформація світоглядної установки²

За походженням і швидко досягнутим завдяки вищій економічній освіті соціальним статусом В. Зомбарт належав до вищої верстви середнього класу. І подібно до багатьох однолітків, які обрали заняттям викладання і науку, він відступає від ідеалів і цінностей свого класу – індивідуалізму, свободи, прав особистості, недоторканності власності. У перших працях зі з'ясування генеалогії (поступового становлення) капіталізму він – прихильник марксизму, який спостерігає й оцінює сучасність із перспективи, розташованої набагато лівіше умовного центру настільки ж умовного соціально-політичного спектра. Щире занепокоєння соціальним питанням спонукає аналізувати реакцію на нього у вигляді соціальних рухів.

Історія вбачається йому відкритою для інших, крім капіталізму, станів, а соціалізм як рух, ініційований колективними інтересами та уявленнями, – цілком імовірною і опцією, і метою історичної динаміки. Комунітарній економічній системі він рішуче віддавав перевагу перед наявною, ґрунтованою на приватному підприємстві. Не вдаючися, втім, у деталі й уникнувши небезпеки уславитися як провидець, що орієнтується на мрійливо-бажані, а не вже уявлені тенденції, що власне й личило б ученому. В економічній літературі першої третини минулого століття неодноразово відзначалися високі наукові здобутки праць В. Зомбарта (Grundmann & Stehr, 2001: p. 259).

Три видані 1913 року книги – «Буржуа», «Війна і капіталізм», «Розкіш і капіталізм» – свідчили про помітний зсув у ра-

² Матеріали сюжету запозичено із біографії В. Зомбарта, що витримала кілька видань різними мовами (Lenger, 2012), та розділу в колективній монографії того ж автора (Lenger, 1995: pp. 65–76), а також низки статей зі схожої тематики, посилання на які наведено.

курсі розгляду сучасного устрою суспільного життя. У них він викладає роль і функції позаекономічних чинників становлення і розвитку «сучасного капіталізму»; євреїв як особливої етнічної групи, схильної до експансії торгово-грошових відносин; війни, що сприяє конструкторським розробкам і масовому виробництву техніки та деталей до неї; змін у взаємовідносинах статей і загалом у способі життя, спричинених формуванням потреб у чуттєвому задоволенні й насолоді у середовищі панівних класів. Ф. Ленгер навіть говорить про «переворот у ціннісних орієнтаціях» В. Зомбарта, в якому хоча й присутні, але поки що слабо відчутні мотиви націоналізму й етнічної дискримінації (Lenger, 1995: pp. 65–66). Але, як наголошують знавці його творчості, видані перед війною праці свідчать про втрату В. Зомбартом віри у вітальність ліберальних і демократичних цінностей, його світоглядна установка – і консервативна, і антиліберальна.

Крім того, соціально-економічні стани суспільства, що окреслюються й поступово визрівають, учений уже не вважає продуктами конкурентної взаємодії одних тільки колективних агентів (нації й народності, капіталісти й робітники, підприємці й торговці як різновиди «буржуа»). До уваги слід брати соціально-психологічні та культурні чинники – те, що відсутнє в марксизмі. Добре відомою є його полеміка з М. Вебером про чинники генези «духу капіталізму»: у торговому капіталізмі, тобто у практиках здобуття прибутку з активів купівлі-продажу, але не в протестантській етиці вбачає В. Зомбарт вирішальний чинник. Причому його точка зору була більш популярною в академічних колах, але сьогодні її практично забуто (Grundmann & Stehr, 2001: p. 258). Оpubлікованими працями він, з'ясувавши для себе, роз'яснює і студентам, і читацькій публіці соціально-культурний механізм модифікації в часі суспільних і господарських відносин.

Утвердження панорамного бачення передумов генези капіталізму супроводжувалося зростанням розчарування як в індустріальній цивілізації, так і в перспективах соціалізму і пролетарського руху. Воно вже відчувалося в передвоєнних

публікаціях, але не стало каталізатором тотальної критики сучасності. Марксизм в очах В. Зомбарта вичерпав свій науковий і політичний потенціал, а статистика експансії індустріалізму (технологічного прогресу) розчарувала своїм агресивним утилітаризмом, бо свідчила про зниження претензій основних соціальних груп, їхню зверненість до задоволення елементарних потреб у комфорті та насолоді. Спільнота, за термінологією Ф. Тьоніса, не тільки витісняє спільність на далеку периферію спільного життя, але фактично утверджує домінуючий тренд спільного існування – без високих ідеалів, без потреби в солідарності, задовольняючись анонімністю великих міст.

Утім, про нагальність пошуку інших імпульсів у вигляді загальнозначущих цілей і смислів, що збуджують життєву енергію народів і держав різних континентів, багато говорилося в наукових і художніх колах тодішніх національних суспільств. У «дусі часу» були міркування про кризу і навіть занепад Європи, але про способи виявлення таких імпульсів, їхню якість і доступність точилися дискусії. Серед соціологів В. Зомбарт – і не він один – убачав цей спосіб ще й у війні, яка розв'яже наявні кризові суперечності сучасності, дасть змогу, ніби здобувши досконалішу оптику, по-новому розгледіти перспективи подальшого розвитку (Joas & Knobl, 2013: pp. 116–156). У другій половині 1914 року трапився новий переворот у світоглядній настанові, він зовсім по-іншому побачив і раніше схований головний конфлікт епохи – конфлікт національних світоглядів, а разом із ним цілі та смисли всесвітньо історичної місії народу Німеччини. Війна, хто ж заперечує, перетворює почуття й умонастрої, наполегливо рекомендуючи зарозумілу авторитетність крові, ґрунту, коренів, а інтелектуали бувають до таких наказів вельми чутливими.

Однак націоналізм, навіть у мінімальних дозах внесений у промови та в тексти, виводить виголошене й написане за рамки науковості, перетворюючи їх на пропагандистське висловлювання. У докладному огляді «*War in Social Thought. Hobbes to the Present*» Х. Йоас і В. Кнйобл включили книгу про торгашів і героїв до списку літератури, але рішуче відмовили

їй у праві бути присутньою в історії скільки-небудь аргументованої, угрунтованої на фактах соціальної думки про війну (Joas & Knöbl, 2013: pp. 138–140). Вона доречна в рамках війни ідей, переконань, принципів, війни світосприймань, неодмінність участі в якій зумовлювалася імманентно пережитим вченими й літераторами патріотичним обов'язком. Г. Зимель, скажімо, у статтях полемізував з Е. Дюркгаймом, який викривав мілітаристські тенденції в німецькій соціальній науці, культурі, зовнішній політиці.

Натомість В. Зомбарт критикував утилітаристські принципи організації соціальних взаємодій у формулюваннях англійських філософів, економістів, істориків, відповідаючи на інвективи в англійській пресі та публіцистиці на адресу німецької культури й окремих її представників (частіше за інших згадували Ф. Ніцше). Найого думку, жоден британський суспільствознавець не заслуговує на те, щоб називатися філософом; вони всі вульгарні матеріалісти, стурбовані ефективністю виробництва і споживання, тоді як справжня філософія, що трактує речі надматеріальні, існувала й існує тільки в Німеччині (про британсько-німецьку ксенофобську інтелектуальну конфронтацію напередодні і під час Першої світової див.: Bridgham, 2006; Moore, 2001).

Знову ж таки, одразу й не пригадати, кому із суспільствознавців і гуманітаріїв удавалося писати й публікувати суто наукові дослідження під час війни. Хіба що серед перших назвати А. Шопенгавера, Л. Вітгенштайна, З. Фрейда, Ж.-П. Сартра – попри неабияку, іноді велику, відмінність у їхніх конкретно-побутових і життєвих ситуаціях. Набагато чисельнішими є публікації войовничого націоналізму. М. Фурньє у біографії М. Моса перелічує деякі книги антропологів, лікарів, юристів, що з'явилися після окупації Франції Вермахтом у 1940 році та перших законів, що обмежували у правах євреїв та іноземців: «Євреї і Франція», «Як розпізнати єврея», «Медицина і євреї», «Преса і євреї з часів Французької революції». Етнологів закликали досліджувати витоки народної свідомості, традиції та фольклор корінного народу, що випадало на долю тим, хто залишався в навчальних класах,

лабораторіях, музеях і йшов на мінімальні поступки вимогам моменту на шкоду своїм науковим інтересам. Корупційного впливу на науку шовіністичної атмосфери та настроїв війни вдавалося уникнути лише тим, хто емігрував з європейського театру воєнних дій за океан, у США, Канаду, Австралію або, змінивши заняття, приєднався до Опору (Fournier, 2006: pp. 338–342).

Викриваючи цивілізацію: торгаші проти героїв

Книга «Торгаші і герої. Роздуми патріота» виходить друком на сьомому місяці війни, а пишеться в атмосфері мілітаристської ейфорії. Ф. Ленгер у біографії вченого визначає її жанр як памфлет шовіністичного штибу, що характеризує автора як украй правого націоналіста і консерватора. Якщо до війни В. Зомбарт вважав націоналізм недоречним світосприйняттям, то тепер це надихає його, забезпечуючи, як йому вважалося, адекватність і достовірність опису та розуміння того, що відбувається. М. Антолович цитує сім патріотичних статей, опублікованих восени 1914 року й у січні наступного в газеті *Berliner Tageblatt* (Антолович, 2019: сс. 676–681). У 1915 році М. Вебер писав колезі та другові: «Ваша націоналістична лють викликає у мене певний подив» (Lenger, 1995: p. 65). Що читається приблизно так: бути націоналістом під час війни природно, але ж не фанатичним.

Для В. Зомбарта Перша світова була радикальним конфліктом цивілізацій. Щось співзвучне роману Г. Велса «Війна світів» (опублікований у 1897 році) та численним літературним варіаціям у європейських країнах, ретельно згадуваним у монографії за редакцією Ф. Бриджгема про Першу світову як зіткнення культур. Традиційна дихотомія «ми – вони» належить до кола фундаментальних передумов спільного існування. За доби капіталізму і націй, що оформилися в держави, певні особливості поведінки та стилю життя настільки незвичні, що, у викладі В. Зомбарта, ангажований спостерігач ладен сприймати їх як ворожі людству, майже «іншопланетні».

Тому антагоністична цивілізація («торгаші») не заслугоує на те, щоб процвітати й ширитися – як це відбувається тепер. Понад те, її агресивна експансія ставить під загрозу долю людства. Тим часом захисту, підтримки заслугоує «цивілізація героїв», що їй протистоїть. Дотепер обидві завжди перебували поруч, причому суспільствознавець-пропагандист просто зобов'язаний вдатися до з'ясування взаємних відмінностей у способах бачити, розуміти, прагнути та віддавати перевагу. І тоді, ув'язавшись у «війну ідей», він говоритиме про непоєднуваність і протилежність картин світу, світоглядів, підносячи своє й карикатурячи, стигматизуючи чуже.

Проголошувана такого роду перебігом міркувань істина доволі проста: еволюція спільного існування різних народів, рас, держав супроводжується породженням *несумісностей*, напруження між якими розв'язується тільки найрадикальнішим конфліктом – війною. Але закликів до повного викорінювання «роду торгашів» у книзі, звісно, немає. Обмеження сфери поширення і впливу занепадницького світогляду – такою вбачає В. Зомбарт мету війни, що триває. Не говорить він, утім, і про те, що війну здатен розпочати хтось наділений відповідними можливостями, повноваженнями та ресурсами, хто уявить і подасть оті несумісності як загрозу смислу та меті існування конкретного соціуму, якщо не всього роду людського, – загрозу такого масштабу, що відвести її вдасться не інакше як війною. Просто тому, що найважливіші події зумовлені процесами в соціальній, так би мовити, тектоносфері, рухом її масивних структур, але зовсім не індивідуальною волею, хоч би якою могутньою вважати її.

Мирна фаза війни ідей народів за віру та переконання в економіці, політиці, культурі називається конкуренцією. У цій конкуренції поступово й неухильно бере гору те, що, на думку В. Зомбарта, відвертає від призначення і покликання рід людський – спосіб життя, абсолютно позбавлений духовності. Те, що є незаперечним свідченням інтелектуальної деградації людства: прагнення розкоші, насолод, задоволення чуттєвих бажань, визнання матеріальних благ вищою цін-

ністю. Економіка в цілому, технічний прогрес є не більш як засобами забезпечення й підтримання фізичного комфорту, побутових зручностей індивідів. Інакше кажучи, зміни відбуваються, але якщо прискіпливо зважити, то до гіршого.

Заземлений прагматизм філософських, соціологічних, економічних побудов – головним об'єктом критики обрано Г. Спенсера – виправдовує й аргументує практику владних і бізнесових еліт розвинених країн, сприяючи поширенню й утвердженню лібералізму та демократії, утилітарних настроїв у всіх верствах суспільства, настроїв відособлення та високої значущості приватних переживань. Англія, з її індустріалізмом та імперіалізмом, якнайповніше втілює «дух торгашів». Останній, утім, англійці набули від євреїв, які є споконвічними носіями комерціалізму – ідеології й навичок вести справи з вигодою. Але в сучасних Зомбартові колах до його «теоретичного антисемітизму» ставилися терпимо, у побуті він ніяк не проявлявся, серед студентів, слухачів та учнів, які відвідували лекції із сучасного капіталізму, завжди було багато євреїв. Хтось, цілком імовірно, намагався трансформувати такий «теоретичний антисемітизм» у спосіб дії, ба навіть говорив про неминучість таких дій. Але, звісно ж, не В. Зомбарт.

Глобальній за характером і згубній за соціальними наслідками експансії егоїстичного індивідуалізму, безоглядній себелюбності неодмінно слід протиставляти вищі цілі спільної діяльності та життєздійснення, колективну солідарність, вірність державі та народу. Антиподами торгашів у книзі представлено героїв, утілення безстрашності й жаги подвигів не заради власної слави. Вони дисципліновані, віддані, готові до самопожертви, лояльні, скромні, хоробрі, благочестиві, смиренні. Тобто мають усі військові чесноти, а благополуччя батьківщини поцінують вище за особисту безпеку; вони – носії «героїчного духу», кожен є уособленням справжньої Німеччини й несе її із собою туди, де опиняється сам.

Давно помічено, що «героїзм» (незвичайні, разючі звершення) пов'язують у літературі та мистецтві чи не суто з молодістю, а повне сил, безтурботно налаштоване юне по-

коління видається найчутливішим до закликів «пропагандистів героїзму». Це та вікова фаза, коли тим, кого наставляють, бути природно, причому не в дрібницях, а так, щоби слугувати прикладом для будь-якого віку взагалі у справі небувалого й раніше навіть неймовірного. Фаза не те щоби безсумнівності, але відкритості й довірливої самовідданості, що не відає мотивів чи приводів пручатися жодним перспективам, запропонованим життям.

Невеликій передмові «Вам, молоді герої, що борються з ворогом» В. Зомбарта передує епіграф «Життя – не найвище із благ». Війна, як автор собі це уявляє, дає шанс виявити все найкраще, що є в молодому німцеві, виносить це на поверхню, робить зримим, звелічує. Нічому іншому в думках і почуттях індивіда не знаходиться і не може знайтися місця. Тому сприяє й унікальна ситуація, адже Німеччині доводиться вести війну заради цілого людства: одній практично проти всього іншого світу, очолюваного Англією і невеликовно інфікованого «духом меркантилізму» (Whyte, 2006).

У радикально-націоналістичній апологетиці війна проголошується ще й способом ефективного самовдосконалення кожного окремо і нації загалом. Істинно німецька ідентичність має невичерпним джерелом два географічні центри, не втомлюється повторювати В. Зомбарт. Потсдам, центр пруського мілітаризму, готовності та вишколеної здатності захищати, оборонятися, відстоювати й перемагати, підкоряючись наказам. І однаковою мірою Ваймар – осередок вироблення високої культури про дух, місто Й. Баха, Й. Гете, Ф. Шилера, Ф. Ніцше. Такою є розгорнута із минулого в майбутнє запорука формування незламної гармонії дисциплінованого «тіла» й «духу», споконвіку притаманного вимогливим інтелектуальним і художнім зразкам. Два міста уособлюють двоскладову квінтесенцію життя народу.

Перший розділ пропагандистського опусу про торгашів і героїв у російському перекладі називається «Война за веру», в англійському – «The Religious War». Її розпочинає твердження про те, що всі війни народів минулого й теперішнього були війнами за утвердження особливої картини світу

(сукупності певних цінностей і переконань) як єдино справжньої та універсальної. І такими вони (війни) залишаться в майбутньому. Автор ніби попереджає читача: у війні несумісних світоглядів, що супроводжує війну на землі, у повітрі й на морі, якщо й бувають переможці, то тимчасові. Обидва різновиди війни не прибрати з життя країн і народів, вони природні для тієї органічної конструкції, якою є національна держава. Адже органічне вкорінюється, росте та розширюється, претендуючи на додатковий життєвий простір. Війна являє собою наслідок розвитку організму, до неї не застосовні визначення в термінах справедливості.

І абсолютно марно розшукувати її причини: вона становить модус співіснування в національно розділеному й економічно стратифікованому світі; до неї слід бути постійно готовими. Ясна річ, «торгаші» ремствують про страхіття війни, намагаються її недопустити заради збереження здобутих у торгових угодах доходу та зручностей, тоді як «герої» вважають її цілком звичайною і шансом пожертвувати собою задля кращого світоустрою. Війна, подібно до капіталізму, в інтерпретації В. Зомбарта, має властивість «творчої руйнації». Здатністю рятуватися від застарілого й невдалого, обираючи прагнення до відновлення і творчого перетворення станів і процесів. От і переможці, які повернулися з війни, видаються йому богатирами, що набралися сил, сповненими жагою конструктивної перетворювальної діяльності згідно з найкращими соціальними зразками, винесеними, таке враження, не інакше, як з поля бою, позаяк їм більше нізвідкіля взятися.

Війна світоглядів зобов'язує зацікавленого спостерігача говорити про речі чуттєво-надчуттєві – про «народну душу», про «дух народу / нації». Про те, що наділене найвищим статусом важливості існування, не даним безпосередньо, але безумовно самостійним і незалежним від окремих людей, те, що конститує чистопробний національний ідентитет. Його риси втілені у філософії, літературі, мистецтві, моралі і звичках, розпізнаваних сумлінним дослідницьким зусиллям. Апологетика припускає і передбачає наявність у тексті супе-

речностей, перебільшень, карикатур, наговорів, але все виправдано метою: щоб читачеві книги, говорить автор, «знову стало мило усвідомлювати себе німцем».

Об'єкт пропаганди можна й треба переконати в одвічній духовній обмеженості англійців, їхній глибокій і не виправній зосередженості на буденній повсякденності з її безупинною калькуляцією витрат і вигод, з очікуванням позитивного балансу, із супутньою інтелектуальною безплідністю. Втім, В. Зомбарт тут нічого не винаходить: розрізнення і протиставлення двох культур і світоглядів було вельми поширеним у Німеччині перед війною, перебуваючи у фокусі «ідей 1914» (Антолович, 2019: сс. 687–688). Варто лишень нагадати, що затяте неприйняття іншої культури, яке внаслідок умовляючої війни ідей не загрожує тотальною анігіляцією успадкованих цінностей і традиції, здатне зміцнювати – не в усіх, але в деякого – інтерес до навмисно й упереджено знеславлюваної культури або вперше збуджувати його у раніше байдужих до неї.

Іntenції та потенції «героїчного німецького духу» призначені для самовідданого служіння державі, деякій надіндивідуальній сутності, що надає смисл, значущість і силу життя окремій особистості. Стосовно держави у громадянина є тільки обов'язки, виконання яких ніколи не буває вичерпним, відтак громадяни залишаються в неоплатному боргу перед державою, тож обов'язок стає ключовою цінністю, задаючи граничні обрії особистісного призначення. У Німеччині батьківщина, держава як моральна і духовна спільнота важливіша за її складові одиниці, тут держава – не менш ніж найвища концентрація культури народу, а від успішної життєвої самореалізації кожного в найбільшому вигранні виявляється саме ціле.

На відміну від «торгашеського англійського і, ширше, західноєвропейського духу», який стосунки з державою розглядає як односторонню угоду з очікуванням вигоди в особистих правах без обов'язків на взаємних засадах, правовий індивідуалізм фактично виявляється самозреченням від тієї

форми колективності, якою є цей соціальний інститут. Індиферентність до спільного, невизнання його безумовної значущості – от що загрожує справжнім підвалинам морального світопорядку сумісного існування, от що згубне для нації, от що для В. Зомбарта є незаперечною ознакою занепаду й деградації західної культури.

Атрибутом героїчного духу народу є мілітаризм. Він представлений у легітимних, упізнаваних і повторюваних діях: парадах, уніформах, навчаннях військ, демонстрації зброї, а також у престижності військовослужбовців і привілеях для ветеранів боїв. А також є гранично достовірним у дисципліні та підкоренні наказам, у готовності негайно виступити на захист батьківщини за найменшої для неї небезпеки. Мілітаризм, навіює В. Зомбарт читачам, є кульмінаційний прояв героїзму, тому війна уявляється чимось «священним, найсвятішим на Землі», що долає станові, політичні, статусні та релігійні відмінності. Тому бути мілітаристом – це найвища етична чеснота кожного носія «духу нації»; індивід тут одухотворений войовничий державник. Така його відмінність від носія «духу комерції», прихильника комфорту і спорту – двох бичів людства, двох зол, що їх насаджують і поширюють «манчестерці», які саму війну уподібнюють спорту, обчислюючи шанси на виграш чи програш, виходячи з індивідуалістичних інтересів. Проте теперішня війна – священна місія зі спасіння людства.

Доля цивілізації, не більше і не менше, – ось ставка у війні, що триває з літа 1914 року. Кілька століть тому, запевняє читачів В. Зомбарт, людство на якомусь злощасному повороті стало на згубний шлях комерції, індустріалізму, індивідуалізму, прав окремої особистості, прагнення щастя і благополуччя кожного, свободи як безперешкодної орієнтації на себе. Тоді як шлях добра проторують тільки «герої», зосереджені на беззавітному служінні спільному (батьківщині, державі) й безстрашні перед лицем смерті воїни, які сповідують високі моральні ідеали та цінності, ставлять національно-духовне незрівнянно вище за тілесні бажання

і потреби. «Дух народу», переконаний В. Зомбарт, незалежний і самодостатній, він властивий кожному незалежно від походження, місця проживання, професії, його реальність обґрунтовується посиланнями на філософію і літературу.

* * *

Що ж, апологетичне послання є безапеляційним, воно забороняє вважати «дух народу» апріорним допущенням, зумовленим особливостями пропагандистського жанру, а термін його життя – обмеженим часом тривалості події, що його викликала. Або думати, до прикладу, що радикальна несумісність «духу торгашів» і «духу героїв» є не більш як наукоподібною вказівкою на причину війни, радше являючи собою гасло із претензією на метафізичну значущість, засіб підкріплення патріотичних настроїв. Неминучість протиборства світоглядів лише за формою обґрунтовується раціональною, нібито, аргументацією, а по суті, – історично інспірованим, одного разу штучно сконструйованим і відтворюваним традиційним національним упередженням, вимушено актуалізованим історичною пам'яттю і війною.

Після поразки Німеччини стало відомо, що легітимні порученці «торгашів» схилили уповноважених представників «героїв» до прийняття принизливого миру. Його умови не були сприйняті німецькими діячами науки та культури: практично всі автори націоналістичного маніфесту 1914 року «До культурного світу» відхилили пропозицію відкликати свої підписи під ним після укладання Версальської мирної угоди 28 червня 1919 року. Ніби не визнаючи перемогу союзників остаточною, а свої тодішні переконання згубними, заступаючись, можна вважати, за ідентичність себе «колишніх» і «теперішніх».

Війна, схоже, належить до тих небагатьох надзвичайних подій, що містифікуються і найчастіше, і найбільшою мірою. Почасті тому, що таку «реальність» украй важко, якщо взагалі можливо, словесно відтворити так, аби досягти якогось позірною порогу прийнятності та адекватності, з яким могли

б погодитися, скажімо, політичні чи академічні кола того чи того суспільства. Доступними історикам, художникам, белетристам, ученим засобами війна радше міфологізується, причому відбувається це особливо відчутно тоді, коли цим займаються найняті або радикально патріотично налаштовані добровольці-пропагандисти.

Так і в описах В. Зомбарта неспростовна, як він переконаний, духовна значущість війни приховує і маргіналізує супутні їй біль, страждання, втрати й руйнації. Міфологія переможної війни як подвигу функціонує у деяких різновидах суспільств як, найчастіше, об'єкт соціальної згоди та ритуалізованого поклоніння. Що зовсім не виключає можливості для такого нарративу бути одночасно критичним висловленням з приводу реального стану справ і поставати як деяка «негативна міфологія» (Chalmers, 2020). На що могла б претендувати і книга «Торгаші і герої. Роздуми патріота» як осуд домінуючої тенденції розвитку цивілізації.

У ній позитивна й негативна міфологізація / містифікація забезпечується використанням дуальних опозицій, причому кожна слугує матрицею, яка в одному випадку насичується позитивними зверненнями до вітчизняних авторитетів, які задавали стандарти «героїчного духу». І навпаки, в іншому випадку наповнюється критикою опонентів, речників і проповідників «духу комерції, комфорту і спорту» (зневажливе «foot-ball» вставлене в текст). Опозиції незрідка автор називає прямо, у тому числі ключові, як того й вимагає повчальний тон пропагандистського памфлету. Вони такі.

«Духовне vs тілесно-матеріальне» репрезентує головний конфлікт індустріальної цивілізації, в якому, на думку В. Зомбарта, набирає сили й стає провідною тенденцією атомізації повсякденного життя, втрати перспективи спільного життя в рамках батьківщини й держави. Війна є тією технологією, що дасть змогу відстояти чесноти духовного та утвердити його пріоритет.

«Високе vs низьке» конкретизує опозицію головного конфлікту, встановлюючи значущу просторову ієрархію. Висо-

кому (ідеали, цінності, смисли, традиція, пам'ять) слід безумовно віддавати перевагу й до нього прагнути, а низького (часткові інтереси та вигоди, утилітарне благополуччя) не просто уникати або цуратися, а й активно боротися проти нього – за краще навколо себе й у собі самому.

«Добро vs зло». Духовне та високе – це неоціненні блага, що перебувають нині в занепаді й забутті. Утверджувати їх – означає творити гарне, корисне. Значить протистояти агресії тілесно-матеріального та низького. Добро асоціюється з піднесенням гідності індивіда, зло – з його падінням. Апокаліптичний мотив, чітко чутний у дихотомії, здатен нагадати про багату символіку нагород і покарань, радості і страждання, щастя і горя, що слідує за вибором однієї з альтернатив, до якої сприйнятливі деякі категорії населення. Від його посилення у книзі В. Зомбарт, щоправда, утримався, залишаючись у межах схожого на раціональний стилю аргументації проголошеного.

«Сакральне vs профанне». Людина приречена на мирське, приземлене, навіть грішне, якщо не несе в собі, не визнає щось безумовно значуще, але піднесене над емпіричним світом, трансцендентне, що найчастіше позначається як священне. До такого в памфлеті віднесено батьківщину, державу, націю, кайзера, війну. Це те, що «головніше за життя», що утворює координати індивідуального смислотвірного існування. За відсутності підкорення владі сакрального людина, групи й суспільство загалом живуть поза першорядною важливістю цілей і смислів перебування у світі і, як засвідчує Г. Йоас назвою своєї книги, розчаровуються (Joas, 2021).

«Ми vs вони». Атрибутами «ми» є все позитивне, в інтерпретації В. Зомбарта – «духовне, високе, добро, сакральне», тоді як «вони» є носіями «тілесно-матеріального, низького, зла, профанного». Йому була зрозуміла абсурдність сакралізації індивіда (самосакралізації), обґрунтовуваної європейською інтелектуальною традицією; такий статус підходить суто надіндивідуальним утворенням. У війну опозиція «ми vs вони» нездоланна й непримиренна, у пропагандистських

текстах культивує й підтримує почуття нетерпимості та ворожнечі, без мізерних натяків на співпрацю. Міждержавний конфлікт із застосуванням зброї не обходиться без її використання як доповнення до наративів патріотизму і солідарності в промовах представників влади, у повідомленнях медіа, у монологах експертів та агітаторів.

«Загальне / колективне vs індивідуальне / часткове». Дуальна опозиція методологічного кшталту, що перебувала у фокусі інтелектуальних дискусій в політиці, економічній науці, філософії та соціології позаминулого й минулого століть. Полярні, відтак несумісні, способи сприйняття, опису і пояснення соціальних станів і процесів. У книзі В. Зомбарта колективне у вигляді нації, держави, культури, «духу» безумовно вище, священніше за індивідуальне й часткове як у мирний, так і у воєнний час.

У «Торгах і героях», у цій апологетиці війни через апологетику культури, війна не лякає, не спустошує, не тяжко травмує, а навпаки, надихає на подвиги ще й у мирний час, наділяючи духопіднесеними смислами та перспективами. І, отже, є ідеалізованою й романтизованою: вирушати воювати за державу-батьківщину – то найкращий, практично щасливий, життєвий шанс. Про жахи війни В. Зомбарт знає, зрозуміла річ. Але в культурі героїв смерті і стражданням відведено нижче, підпорядковане, зовсім не вартє згадування місце в ієрархії найважливіших загальнолюдських смислів. Гуманізм будь-якого штибу рішуче виведений ним за межі зони пропагандистської уваги.

У романі 1929 року «На західному фронті без змін» Е. М. Ремарк розповідає, що в перші ж дні навчання як бути солдатами в казармі, на плацу, в бою молоді новобранці розпрощалися з таким нав'язаним у школі вчителями і добровільними факультативними наставниками мілітаризованим романтизмом. І гинули розчаровані в усьому, що їм колись казали, так нічого й не отримавши взамін. Тоді як ті, хто вцілів, слідом за одним із персонажів книги, могли сказати про себе: «Війна занапастила нас геть для всього». В. Зомбартові

довелося почути, як тих самих «молодих героїв» із його книги назвуть «загубленим поколінням»: хто в юності вплутався в нещадну бійню, той із високою ймовірністю не був здатен знайти собі місце у світі без війни.

Проте у першій половині ХХ століття антивоєнні настрої та установки в багатьох країнах були маргінальними, а потреба в подвигах на полях боїв – непозбутною і в пам'яті, і в житті народів, підтримувана масовими ритуалами шанування, подяки, клятвами наступності. У травні 1933 року роман серед інших був спалений у Берліні під заклики не допускати дискредитації героїв Першої світової й виховувати патріотично налаштовану молодь на засадах «справжнього історизму». В. Зомбарт, ми знаємо, співчутливо спостерігав за відродженням «героїчного духу народу» в нацистській Німеччині. Але вже не побачив, як він зазнаватиме повторного приниження «духом користолюбства й пристрасті до комфорту» у 1945 році, якщо схарактеризувати ситуацію за допомоги елементів уведеної ним же дихотомії. Проте ідеологія і пропаганда героїзму, подібно до інших артефактів культури, невикорінюється, здається, ані з життя, ані з пам'яті народів. Із чого, мабуть, виходив і чим надихався В. Зомбарт, розвиваючи тези публіцистичних статей і збагачуючи їх аргументацією в книзі про торгашів і героїв у країні, що воює.

Джерела

- Антолович, М. (2019). Рат народа за светоназоре: Вернер Зомбарт и идея из 1914. *Етноантрополошки проблеми*, 14(2), 673–691.
- Bridgham, F. (Ed.). (2006). *The First World War as a Clash of Cultures*. New York: Camden House.
- Chalmers, S. (2020). Negative Mythology. *Law and Critique*, 31, 59–72.
- Fournier, M. (2006). *Marcel Moss. A Biography*, tr. by J. M. Todd. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Joas, H. (1990). The Classics of Sociology and the First World War. *Thesis Eleven*, 27, 101–124.
- Joas, H., & Knöbl, W. (2013). *War in Social Thought. Hobbes to the Present*. Princeton: Princeton University Press.

- Joas, H. (2021). *The Power of the Sacred. An Alternative to the Narrative of Disenchantment*. New York: Oxford University Press.
- Grundmann, R., & Stehr, N. (2001). Why Is Werner Sombart Not Part of the Core of Classical Sociology? From Fame to (Near) Oblivion. *Journal of Classical Sociology*, 1(2), 257–287.
- Lenger, F. (1995). Verner Sombart als Propagandist eines deutschen Krieges. In W. J. Mommsen (Ed.), *Kultur und Krieg: Die Rolle der Intellektuellen, Künstler und Schriftsteller im Ersten Weltkrieg*: De Gruyter Oldenbourg.
- Lenger, F. (2012). *Werner Sombart 1863–1941*. 3rd ed. Munich: C.H. Beck.
- Mitzman, A. (1987). Personal Conflict and Ideological Options in Sombart and Weber. In W. J. Mommsen & J. Osterhammel (Eds.), *Max Weber and His Contemporaries* (pp. 99–105). London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group.
- Moore, G. (2001). The Super-Hun and the Super-State: Allied Propaganda and German Philosophy During the First World War. *German Life and Letters*, 54(4), 310–330.
- Pietilä, K. (2011). *Reason of Sociology: George Simmel and Beyond*. London: SAGE Publications Ltd.
- Sombart, V. (2018). *Händler und Helden: Patriotische Besinnungen*. German Ed. Birmingham: Wentworth Press.
- Sombart, V. (2021). *Traders and Heroes. Patriotic Reflection*. London: Arctos.
- Whyte, I. B. (2006). Anglo-German Conflict in Popular Fiction 1870–1914. In F. Bridgham (Ed.), *The First World War as a Clash of Cultures* (pp. 41–100). New York: Camden House.

Еміль Дюркгайм про морфологію мілітаризму¹

До класиків соціології давно й по праву зараховані або вважаються такими ті, хто в силу здобутої освіти і наказово виявленої схильності збирати факти й намагалися їх зрозуміти, узявся відповідати на непрості питання. Про те, скажімо, як влаштоване спільне існування людей, чому в суспільстві відбувається те, що викликає занепокоєння, турбує, чи є засоби зняти або послабити напруження та конфлікти, що виникають у відносинах людей, держав, народів. Перша світова зажадала участі видатних представників дисципліни як в «ідеологічній війні», яка називається нині контрпропагандою, так і уточнення чи підтвердження раніше сформульованих у своїх наукових працях уявлень про умови та наслідки взаємодії соціальних груп, інститутів націй.

У перші місяці після оголошення Францією війни Німеччині Дюркгайм разом із колегами, найвідомішим з яких був університетський однокурсник філософ Анрі Бергсон, організовує комітет з пропаганди основних документів про війну, який публікував «Листи до всіх французів» (*Lettres à tous les Français*), що розійшлися тримільйонними примірниками. Листи підтримували почуття спільності та впевненості в успіхові, закликали до терпіння, мужності, взаємної підтримки й мали сприяти зміцненню тієї колективної моральної свідомості, в якій Дюркгайм убачав основний регулятор поведінки людей; моральний стан фактично виявлявся зброєю у надзвичайних обставинах. Серед безлічі робіт найвідомішим є, мабуть, памфлет (твір викривального характеру) 1915 року обсягом майже 2,5 друкованих аркуша «Німеччина понад

¹ Друкується за виданням: Макеєв, С. (2022, 24 грудня). *Еміль Дюркгайм про морфологію мілітаризму*. Отримано з: <https://www.facebook.com/InstituteofSociology/posts/pfbid0dt46SZvDPvFqRkK9GCiquB3gX7FvxclDKqmAZySSVcEZg7DLFTpZzJa5Qesg4ehZl>

усе» («L'Allemagne au-dessus de tout») – про домінантні інтелектуальні установки німців у війні. Хоча йдеться про специфічний, як видається на перший погляд, німецький мілітаризм початку минулого століття, але доцільно бачити в ньому й морфологію (зіставлену з частин конструкцію) мілітаризму в цілому.

Поведінка країни, розв'язання нею війни зумовлені ментальними утвореннями (атитюдами, установками, картинами світу) – таким виділеним напівжирним шрифтом твердженням Дюркгайм починає свою роботу. Найповніше формулювання таких утворень він знаходить у працях історика Генріха фон Трейчке, відомого своєю 5-томною «історією Німеччини у ХІХ столітті» і, зокрема, у книзі лекцій «Політика», читаних в університеті Берліна після 1876 року. Трейчке, близький до урядових кіл, описав загальноприйняті схеми сприйняття та оцінювання себе та навколишнього світу тодішньою політичною елітою (найвищі державні чиновники, дипломати, генералітет). Тобто ті колективні уявлення, які, згідно з соціологічними поглядами Дюркгайма, визначають індивідуальну та колективну поведінку. Таких схем / установок / атитюдів усього три, у їхньому фокусі апологетика держави, в найстислішому викладенні вони такі.

1. Держава важливіша (вища) за міжнародні закони. Інакше кажучи, суверенітет цього соціального інституту такої якості, що жодні міжнародні договори ніяк його не обмежують, він і лише він є джерелом юридичної сили та влади, унаслідок чого суверенний інститут є абсолютно повноважним у всіх своїх діях. Більше того, держава – це нестримна схильність до експансії. Якщо національна юрисдикція визнається абсолютно самодостатньою, то жодна зовнішня перешкода вже не утримує державу від демонстрації власної сили та її застосування – від свавілля. Війна тоді аж ніяк не одна з необхідних процедур вирішення спорів, непорозумінь, упереджень, оман, але моральний і священний обов'язок індивідів перед державою. І найбажанішою метою експансії виявляються невеликі національні утворення, такі собі по-

літичні та соціально-економічні непорозуміння, завідомо залежні й не здатні до самостійних дій.

2. Держава важливіша (вища) за мораль. Вона не підвладна моральним ідеям і принципам, для неї мораль – лише за сіб. Оскільки основна мета держави полягає в тому, щоб бути сильною, то мораль є тим, що виправдовує виконання нею так зрозумілого зобов'язання. Все, що сприяє цьому, наперед є благом, не гріховне: мета виправдовує засоби. І взагалі мораль – притулок слабких і беспорядних, а у великій політичній грі з її спантеличено високими ставками ніхто не в змозі заявляти, ніби в нього «чисті руки» чи він «ніколи не брехав».

3. Держава важливіша (вища) за громадянське суспільство. Могутня держава, що не знає над собою ніякої, ані юридичної, ані моральної влади, мимоволі з підозрою ставиться до тієї мозаїки індивідів та їхніх об'єднань, які мають на меті приватні інтереси, розвивають і задовольняють свої потреби приватним чином, яке і називається громадянським суспільством. Все існуюче поза компетенцією держави здається їй явно сумнівним, підлягає контролю, регламентації, залученню до інтересів та цінностей головного соціального інституту, незаперечного представника єдності та цілісності. Тому що приватні інтереси різних сегментів громадянського суспільства неминуче вступають у протиріччя між собою, що загрожує цілісності тієї органічної єдності та порядку, якою є держава. Тобто складність суспільства загрожує конфліктністю, держава опирається доступними їй усіма наявними в неї засобами. Основним обов'язком громадян, як їй гадається й бажається, є незаперечність і послух. Загроза насильства та застосування насильства щодо своїх громадян є засобом підкоряти, долаючи будь-який опір.

Усі три колективні уявлення / атитюди утворюють те, що сприймається як реальність (адекватна картина світу), в якій державі як відповідальному за все суб'єктові необхідно приймати рішення та діяти, орієнтуючись виключно на себе

та свою волю, апелюючи лише до неї. Альтернативна реальність (картина світу), де воля держави чимось обмежена, існує, але це реальність занепаду та виродження, картина світу, що втратила вітальність та енергію. Звідси ряд наслідків, що генеруються такою – патологічною – формою мілітаризму та перелічуються Дюркгаймом.

- Великі держави за природою імперіалістичні, націлені на насильство та анексію близьких і далеких територій. Війна є конститутивною практикою держави.

- Укладання міжнародних угод визначається політичною доцільністю моменту, але зобов'язання щодо їх дотримання скасовуються виникненням нової доцільності, байдуже реальної чи уявної.

- Маленькі держави повинні бути поглинені великими або стати їх покірними, слухняними сателітами.

- У війні немає нічого нелюдського та антигуманного. Якщо для досягнення військової мети необхідно тероризувати громадянське населення, то це потрібно робити.

- Не існують і не можуть бути визнані права окремих етносів утворювати власні держави, мати власне розуміння як жити і за якими законами, що ними визнані за цивілізовані. Нейтралітет визнається тимчасовою, мало що значущою політичною плутаниною, яка незручно маскує справжню відданість і підпорядкованість якійсь великій державі.

- Мілітаризовані колективні уявлення вважають зовнішній світ таким, що збився з істинного шляху розвитку, деградує, розгубленим, таким, що заплутався у нищих миттєвих потребах і бажаннях, а тому ворожим, сповненим загроз.

- Ідеальний громадянин мілітаризованої держави має бути таким самим амбітним, як і вона, бути готовим домінувати, придушувати неправедних співвітчизників і ворогів. Водночас він дисциплінований, невимушено підкоряючись наказам і визнаючи життя держави набагато важливішим, ніж власне життя. Загалом ідеальний громадянин – це солдат, війна для нього є школою самозречення та самопожертви.

* * *

Мілітаризм був атрибутом імперій минулого і залишається таким у великих і малих, авторитарних і більшою чи меншою мірою демократичних держав XXI століття. Він маскується, ховається або, навпаки, пред'являється / відроджується при нагоді та в особливих обставинах. Війна була й залишається його живильним середовищем, а необхідність мілітаризму – масових настроїв і ментальних установок ідеологів, політиків, громадян – визначається конкретно-історичною, а часто й географічною ситуацією. Мілітаризм має відтінки, а розмір держави має значення: мілітаризм великої країни – багато в чому не те саме, що мілітаризм країни невеликої. І настільки ж різні його наслідки для сприйняття себе і навколишнього світу політичними угрупованнями, що перебувають при владі, і різними складовими громадянського суспільства – від патологічних форм сприйняття до таких, що сумісні з сучасними уявленнями про цивілізованість / демократичність.

Хочете поговорити про будь-який національний мілітаризм? Будьте готові бути настільки ж уважними, розбірливими, вибірковими (=методичними) у відборі та інтерпретації фактів, як це вийшло понад сто років тому в Емілія Дюркгайма.

Патріотизм – інтерпретація Макса Вебера¹

Словники у визначеннях патріотизму одноманітні – любов до вітчизни, відданість народові. Мається на увазі явно позитивна емоція, відчуття, умонастрій, установка індивіда по відношенню до Батьківщини. Проте, варто додати, по відношенню до будь-якого надособистісного утворення. У мирні часи можна бути відомим як патріот краю / місцевості, регіону, міста, села, заводу, вболівальника футбольної команди. У повсякденні допустимо також говорити про патріотизм у професії, тобто про жорстке слідування кращим зразкам виконання своїх обов'язків, добропорядним правилам і процедурам. Проте в умовах війни залишається у вжитку тільки те, найголовніше із словників: відданість вітчизні, народові. Те, що належить перетворити на власний досвід і ним підтвердити його персональну значущість. Цього гатунку патріотизм має легко розпізнавані візуальні й слухові знаки – герб, прапор, мова, гімн, гасла.

Очевидно, що патріотизм – це складний емоційно / ментально / поведінковий комплекс: емоція – умонастрій – дія. Емоція – переживання / відчуття колективного цілого як більш важливого, ніж ти сам; умонастрій – наявність переконливих аргументів, чому таке почуття взагалі існує; дія – поведінкові реакції, що підтверджують існування аргументів, почуття та їхнє раціональне обґрунтування. У дусі веберіанської соціології було б, ймовірно, таке формулювання: осмислена, орієнтована на загальне інше, емоційно забарвлена дія.

Подібно до будь-якого явища патріотизму притаманний широкий спектр відтінків – від позитивного до негативного. Під гаслом патріотизму часто чути заклики до ненависті, насильства, грабежу – ось так він розуміється деякими спільнотами індивідів. І ще, патріотизм легко імітується, а його

¹ Друкується за виданням: Макеев, С. (2023, 25 березня). *Патріотизм – інтерпретація Макса Вебера*. Київ: Інститут соціології НАН України. Отримано з: <https://isoc.com.ua/ua/news/patriotizm-interpretaciya-maksa-vebera>

продуктивна демонстрація часто сполучена з репутаційними престижними, матеріальними вигодами, якими розпоряджається держава, використовуючи їх як позитивні санкції у взаємодії з індивідами й професійними групами – щоб індивіди конкурували за них. Власне державна система нагород і звань, вибудована за рангами згідно з вагомістю та значущістю орденів, медалей, титулів, являє собою уречевлене визнання деякого ступеня виявленого й поміченого патріотизму – від зірки героя до простих знаків за трудову доблесть, а окремі ордени мають декілька ступенів. То є система державного розрізнення якості і міри служіння загальному благу (розуміємо – якості й міри патріотизму).

Війна піднімає хвилю патріотизму: добровольці, учасники територіальної оборони, волонтери, індивідуальне підприємництво з метою задоволення потреб армії, біженців, поранених – чистої води альтруїстична поведінка. Тобто багатьом доводиться займатися тим, чого ніколи не робили і навіть не підозрювали, що здатні й будуть це робити. Але у війну не менш природно виникають і поширюються підозри в «позірному», показному, нещирому патріотизмові. А, в крайній формі, у зраді: сьогодні в Україні, наприклад, у повсякденні, у звичайних і соціальних медіа з'являється слово «колабораціонізм», а в юридичних документах (законах) – його визначення і міра покарання за фактично антипатріотизм.

У Німеччині початку минулого століття залежно від декларованих цілей війни, умов і засобів досягнення миру, бажаної конструкції післявоєнного світоустрою співіснували декілька «патріотизмів»: консервативний, радикально-шовіністичний, демократичний. Макс Вебер – це приклад раціонально-реалістичного, так би мовити, патріотизму академічного ученого, кабінетного, індивідуалізованого типу. Він мало й недовго викладав у закладі вищої освіти; хоча і створював німецьке соціологічне товариство, але практично не брав участі в його роботі; він менш відомий, аніж його ровесник, економіст і соціолог Вернер Зомбарт; казали, начебто дружину, Маріанну Вебер, завдяки її суспільній праці більше знають у академічних колах, ніж його. Подібно до

майже абсолютної більшості німецьких учених і професорів війна викликала у Вебера ентузіазм і натхнення – начебто від однієї присутності поряд і в один час з чимось великим і священним. А поряд з цим далось взнаки невідступне намагання робити щось корисне і тим самим ідентифікувати себе з тим надособистісним утворенням, захист якого відчувався як нагальний обов'язок. Емоційна складова більше представлена в листах рідним і друзям. Ментальна (смилова) переважно в лекціях і статтях, адже небезпідставно вважав, що його судження спираються на тверезе і ретельне зважування шансів (можливостей) бути реалізованими за умов наявних фактів, політичних станів і соціально-економічних процесів.

Ось яким запам'ятався сучасникам патріотизм класика соціології у тій Першій світовій війні. У серпні 1914-го Веберові вже виповнилося 50 років. Він має намір послужити вітчизні особисто, власним фізичним тілом. У листах різним кореспондентам він називає війну «великою і чудовою», в якій Німеччина захищає власну державність і культуру, а смерть за батьківщину вважає кращим завершенням життя громадянина, гідного цього високого звання. Його відданість і любов до держави, цього втілення німецького духу, незаперечні, це чистого гатунку патріотична емоція, яку він поділяє із усією інтелектуальною спільнотою країни і безумовною більшістю населення. У листах друзям і колегам неодноразово повторює: війна для держави і кожного громадянина – то справа честі.

Проте медична комісія нещадна до 50-річного науковця: не здатен на довгі переходи і на їзду верхи, а значить не може бути використаний на фронті. Він доброволець, який і так знає про своє слабке здоров'я. У перший день мобілізації його зараховують офіцером у резервну лазаретну комісію і по 13 годин на день зайнятий облаштуванням лікувальних установ в адміністративному окрузі Гайдельберг – все-таки бере участь у війні тілом, але в тилу. На самому початку війни він декому запам'ятався «войовничим мілітаристом», який приймав гостей у своєму будинку в однострої військового-резервіста. Господарство складне, йому доводиться усім перейматися, вимагати необхідне, домовлятися з постачальниками,

обурюватися бюрократією, відважувати осіб високого рангу від надокучливих провідин поранених.

Звиклий до роботи на самоті за письмовим столом учений змушений строго стежити за належним виконанням обов'язків персоналом, заохочувати, накладати покарання, улагоджувати конфлікти, розмежовувати повноваження. Інакше кажучи, фактично бути фокусом галасу й метушні вибитого зі звичної колії життя – всього, що ніколи в усій повноті не доноситься зі сторінок книжок та архівних документів. До поранених французів, противників у війні, свідчить його дружина, він ставиться як до тих, хто потребує догляду і лікування, дозволяє відвідувати їх співвітчизникам з Ельзасу. Організовує освітні курси для тих, хто одужує, уперше за останні 16 років читає дві лекції.

Восени 1915 року комісія резервних лазаретів скасовується, і поки начальство розмірковує, куди пристроїти Вебера, він подає рапорт про звільнення, який задовольняють. Його обдарування, аналітичні здібності, величезні знання варті кращого – прямого – застосування у статусі помірковано націоналістичного публічного інтелектуала-патріота. Одначе експертна думка Вебера з політичних питань – відносини з Литвою, Польщею, Росією, з європейськими країнами – нікого не цікавить. Здатність бачити раніше за інших проблеми, що насуваються з майбутнього, не запитувана, коло співрозмовників, які розуміють складність політичних вузлів, зав'язуваних із кожним днем продовження війни, сказати б, вузьке і герметичне – по суті, його практично не існує. За межами епізодичних контактів з тими, хто намагається прогнозувати найближче майбутнє на більш-менш систематичних засадах, у Вебера стигма «пораженця». Вочевидь поміркований патріотизм, раціональне уявлення про національну честь і гідність комусь здавалися чимось на кшталт спокушання на зраду. До того ж, тональність його промов з політичних чи наукових питань агресивна й нетерпима до інших точок зору; глибоко переконаний у правоті власних суджень він схильний до гострих конфліктів з опонентами аж до розриву особистих стосунків. Ерудиція і здатність точно формулювати думки визнається, але співробітничати з ним важко.

У березні 1916 року Вебер подає в Міністерство закордонних справ і офіси політичних партій доповідну записку з аналізом політичної ситуації у зв'язку з атаками німецьких підводних човнів на цивільні судна, пропонує невідкладні дипломатичні й військові ініціативи. За це, як він вважає, «консервативні гарячі голови» неодмінно оголосять його «слабким боягузом». Надій на адекватну реакцію немає, оскільки, впевнений, «окомір для можливого й корисного відсутній у всіх»: щодо ділових якостей політиків, урядовців, вищих військових і навіть монарха він не мав ілюзій. Попри це стає тим, ким ніколи не був, – публічним інтелектуалом. Від Різдва 1915 року і за наступні три роки в газеті «Frankfurter Zeitung» Вебер публікує майже 30 статей загальним обсягом близько трьохсот книжкових сторінок.

Два останні роки війни М. Вебер подорожує країною з доповідями, головною темою яких стає повоєнний соціально-політичний устрій Німеччини. От деякі теми його виступів: «Політичне становище Німеччини у світі» (27 жовтня 1916), «Чого очікує німецький народ від конституційної комісії німецького рейхстагу?» (8 червня 1917), «Особистість і спосіб життя» (29 вересня 1917), «Проблеми соціології держави» (25 жовтня 1917), «Наука як професія» (7 листопада 1917), «Демократія та аристократія в Америці» (23 березня 1918). Він знав за собою дар – і пишався ним – говорити захоплено, частіше імпровізуючи, ніж дотримуючись заздалегідь підготовленого тексту, не стільки навіюючи власні преференції та цінності, скільки прояснюючи для слухачів їхні власні. Його аргументи використовують представники партій у парламентських і публічних дебатах. Намагання зробити політику справою більш розумною завдяки розрізненню можливого і нездійсненого, реформувати конституційний устрій країни свідчили про те, що він не втрачав надії послужити народові досвідом науковця.

Втім, вплив на перебіг подій, на хід думок тих, хто причетний до ухвалення рішень, був мінімальним, більшість пропозицій щодо реформування системи управління державою ігнорувалися. Індиферентність до того, що він обдумував, говорив і писав, засмучувала Вебера. Проте своєї спра-

ви не полишав. Що ж, раз політики практично до нього не прислухаються, Вебер звертається й до студентів, до тих, на сприйнятливість яких ще можна розраховувати. І не без наміру, здається, запобігти їхній схильності захоплюватися політичними утопіями. У славнозвісній і пошановуваній у соціологічному середовищі лекції «Наука як професія і покликання» (*Wissenschaft als Beruf*) він говорить про те, як важливо формувати вміння і навички зосереджуватися на найістотнішому і всебічно вивчати його, спираючись на інтелект і раціональність. У німецькій мові *Wissenschaft* не лише наука, а й знання, ученість, ерудиція (в англійській – *scholarship*). Ось чому назву «*Wissenschaft als Beruf*» можна прочитувати й так: «Інтелектуальність як професія і покликання». Сюди ж належить не менш відома лекція «Політика як професія і покликання» з її акцентом на розрізненні етики переконання і етики відповідальності. При цьому остання повинна бути притаманна сучасним політикам у часи війни і миру: вони мають ретельно і добросовісно виконувати свою справу, бути професіоналами, а не дилетантами. Він уже знав, яка то безнадійна справа виписувати можновладцям рецепти поведінки, проте робив те, що умів найкраще.

Реакцією Вебера на війну був прояв повного циклу патріотизму: емоція, умонастрій, дія як фізична участь у війні й повернення до професійних обов'язків як покликання. Іншого не можна було й очікувати від того, хто звик розмірковувати послідовно і рефлексивно, хто виконував ще й функцію раціонально і реалістично мислячого аналітика-пропагандиста. Він не прийняв умов і визначень Версальського миру, згідно з яким Німеччина визнавалася агресором. Можливо, ще й тому, що тим самим знецінювався його особистий патріотизм. До того ж він часто висловлював думку, що початок війни був зумовлений імперіалістичною політикою Росії; у відповідь на цю загрозу його країна й вимушена була захищатися.

Війна колись закінчується, переможці, заперечуючи патріотизм переможених, фактично розсіюють зерна реваншу. І ніхто не відає, коли й за яких умов вони проростуть. Так сталося в минулому столітті. Можливо, так відбувається завжди.

Структурні особливості суспільства у стані винятковості: К. Маркс, К. Шміт, Дж. Агамбен¹

Є якась внутрішня вада в абстрактному запитуванні про те, «що таке суспільство», яка перешкоджає отриманню чіткої відповіді. Але в соціології ймовірність знаходження задовільного роз'яснення зростає тоді, коли передбачає певну множинність взаємно доповнюваних і переконливих висловлень, що формулюються в контексті головних соціологічних парадигм. Варіативність відповідей геть зовсім не випадкова, але наперед визначена парадигмальним і концептуальним розвитком дисципліни у працях класиків і сучасних авторів. У нашому, соціологічному, випадку вони такі: суспільство – це структура (інститути, організації, класи, групи і категорії населення); суспільство – це культура (цінності, норми, санкції, правила); суспільство – це система дій (різновиди, стимули та мотиви); суспільство – це система комунікації (зв'язки, відносини, мережі). У сукупності відповіді не претендують на всезагальність, але дають уявлення про власне соціологічний погляд на модерний устрій спільного життя людей у рамках національно-суверенних держав у явно неоднорідному (диференційованому та стратифікованому) соціальному середовищі.

У пропонованому тексті увагу зосереджено на структурному аспекті суспільства у стані винятковості, на його інтерпретації К. Марксом, К. Шмітом і Дж. Агамбеном. Завдання, отже, зовсім не в тому, щоб реконструювати розуміння екстраординарності в їхніх публікаціях, а щоби прочитати прями висловлення про структурні елементи такого стану. Ясна річ, таких фрагментів небагато, тож головне ускладнення полягає в тому, щоб вичитати з текстів інтуїції, які припускають поширення їх за межі тієї царини, яка є предметом аналізу цих авторів.

¹ Друкується за виданням: Макеєв, С. (2024). Структурні особливості суспільства у стані винятковості: К. Маркс, К. Шміт, Дж. Агамбен. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 7–25.

Усі перелічені авторитети у своїх царинах знання, що різняться, визначальним імпульсом, який модифікує стан суспільства, визнають події – революції, війни, епідемії. Те, що збуває обставини спільного життя в рамках національних держав, щось схоже на руйнівні наслідки землетрусу – передбачити можна, але запобігти цьому неможливо. Те, що скасовує правила і настанови, які є або тільки уявляються нормальними, актуалізуючи спосіб дії, іменованій політикою екстраординарності (Kalyvas, 2008). Названі автори вдивляються й намагаються розібратися в органіці та механіці крайніх, незвичних, виняткових випадків, а отже, у станах винятковості (надзвичайність, екстраординарність тут і далі є синонімами винятковості). Але перспективи, з яких і в межах яких вони спостерігають і доходять певних висновків, вельми відмінні.

У К. Маркса настанова, що визначає способи бачення, розпізнавання істотних деталей і пояснення, передбачає наявність спостерігача в певній соціально-ідеологічній позиції. У найзагальнішому плані вона передбачає звертати увагу на структурні елементи стану винятковості. К. Шміт аналізує переважно політико-правові аспекти винятків із загальних правил (конституціоналізм, парламентаризм, суверенітет, легальність і легітимність), мінімізуючи інтерес до соціально-структурної складової суспільства. Дж. Агамбен, подібно до К. Шміта, вважає стан винятковості простором аномії, пропонуючи більш детальну її топографію (неоднорідність) у контексті філософсько-гуманітарного знання. Для обох позиція дослідника завжди між деякою фактичністю і нормою, обидва намагаються з'ясувати, що являє собою екстраординарність у праві та як у поняттях права визначається надзвичайність.

К. Маркс: морфологія екстраординарності в аналізі події

Паралельно із головними трендами соціально-економічного розвитку в середині позаминулого століття у вигляді приватного підприємництва і ринкових відносин (капіта-

лізму), індустріалізації й урбанізації поволи та суперечливо складалася відособлена і відносно автономна царина активності – поле політичного як конститутивного елементу модерного стану суспільства. Що було наслідком емерджентно посталої здатності модерну до збільшення внутрішньої неоднорідності, а в соціології осмислювалося в тезаурусах суспільного поділу праці та соціальної диференціації. Напевно, численні публіцистичні статті К. Маркса в газетах Англії, Німеччини, США на теми політичної влади та формування інституціонально-групової структури політичної сфери суспільства все ще очікують на вдумливе прочитання, вільне від усталених аналітичних і описових схематизмів, перевантажених ідеологічно забарвленими уявленнями про закономірності всесвітньо-історичного розвитку. Тоді б і саме питання, і відповіді на нього, виявилися і більш нетривіальними, і менш амбітними, позаяк уже уявилися три їх найважливіші складові. Передусім відбувалася десакралізація влади, її обмирянення. Їх уже бачили та сприймали як цілком земне заняття, людське, а не божественне установлення. Щоправда, як показав К. Маркс у праці «XVIII Брюмера Луї Бонапарта», інерція минулого зобов'язувала нові реалії драпуватися у вбрання минулої епохи, ховатися під її масками, ніби заперечуючи правомірність існування цього «нового». Символи, знаки, назви, церемонії мимоволі перетворювали політичну дію на сценічну, обґрунтовуючи доречність метафори театру й відволікаючи увагу потенційних глядачів від справжніх спонукальних мотивів та прагнень персонажів на політичній сцені. Критика й була покликана викривати цю хибну декоративність (докл. у: Макеєв, 2018).

Відбувалася, далі, не менш радикальна перебудова. Влада, раніше закрита привілеями знатності й походження, ставала відносно відкритою для конкуренції за цей дефіцитний і жаданий актив. Власне відносно відкритою, адже набували чинності – не одразу, але поступово – інші обмежники, властиві іншим часам, що підступають із майбутнього, й то були гроші, досвід, компетентність, репутація, організаторські здібності,

доступ до зовнішньої підтримки, партійна належність. Понад те, періодично поновлюване і завершуване суперництво за владу, її утримання та застосування, почасти регульоване електоральним законодавством, потребувало особливого інституційного середовища. Оформлювалися, утверджувалися й видозмінювалися головні інститути, що зумовлюють рамки та зміст поля політичного: – держава, парламент, суд, армія, громадянське суспільство. Водночас утворювалися ті суб'єкти, які на постійних засадах і цілеспрямовано змагалися з приводу влади й претендували на неї – політичні партії. У середині XIX століття процес уже був видимим, ставав предметом рефлексій у публіцистиці, філософії та соціології.

Нарешті, становлення парламентської демократії означало також відокремлення влади від її легітимного джерела (народу) у різноманітних її станах, аж до диктатури – явища і слова, що його позначає, органічних для раннього, зрілого та пізнього модерну, як іще іменують наш час сучасники, і дотепер не виведених із суспільствознавчого вжитку. Демократія передбачає змінюваність влади й наполягає на змінюваності, але не є єдиною формою політичного устрою. До того ж вона здатна підтримувати та відтворювати структури одноосібної влади з харизматичним лідером на чолі. В історії веберівські ідеальні типи не представлені, залишаючись аналітичною конструкцією перед обличчям різноманітних змішаних політичних зразків із виразними слідами архаїки та злободенності. Загалом певна умовність зв'язку влади та її джерела виявляється для агентів, які змагаються за владу, тривалою спокусою перетворити умовність на фікцію.

За відсутності праць, що розглядають уявлення К. Маркса про політичне та його стани в душі публіцистики, скористаймося відомим, часто цитованим фрагментом зі статті «XVIII Брюмера Луї Бонапарта» (далі «18Б») про цей самий предмет. За можливості залишаючись у межах змісту та смислу фрагмента, зводячи до мінімуму апеляції до інших частин праці, а також ухиляючись від ранжування спостережень стосовно їхньої удаваної значущості.

«“Добропорядні республіканці”, своєю чергою, зробили винахід, який сам проклав собі дорогу по всьому континенту, але з неослабною любов’ю знов повертався у Францію, поки він не здобув тепер права громадянства в половині французьких департаментів. Цей винахід – *стан облоги*. Чудовий винахід, періодично застосовуваний при кожній наступній кризі в ході французької революції. Але казарма і бівуак, тягар яких таким чином періодично падав на французьке суспільство, щоб придушити його свідомість і втихомирити його; шабля і рушниця, яким періодично давали чинити суд і управляти, опікувати і цензурувати, виконувати обов’язки поліція і нічного сторожа; вуса й солдатський мундир, що їх періодично проголошували найвищою мудрістю суспільства і його наставниками, – як могли казарма і бівуак, шабля і рушниця, вуса і солдатський мундир не дійти, нарешті, до висновку: краще врятувати суспільство раз назавжди, проголосивши свій власний режим панівним і цілком звільнивши буржуазне суспільство від турбот самоуправління! Казарма і бівуак, шабля і рушниця, вуса і солдатський мундир тим більше мусили дійти такої думки, що вони могли розраховувати в цьому разі на кращу плату готівкою за свої серйозніші заслуги, тоді як при тільки періодичному стані облоги – і тимчасовому рятуванні суспільства з наказу тієї чи іншої фракції буржуазії їм перепадало мало істотного, крім кількох убитих і поранених і кількох кривих усмішок буржуа. Чому б війську не спробувати, нарешті, розіграти стан облоги у власних інтересах і на свою власну користь, обложивши разом з тим гаманці буржуа?» (Маркс & Енгельс, 1961: сс. 127–128).

Подібно до всієї праці «18Б» цей фрагмент наполягає на тому, що деякі явища виявляються наслідком мегаподії – Французької революції. Вона суперечливо розгортається в часі («при кожній наступній кризі в ході французької революції»), генеруючи несподівані обставини та ситуації, що потребують від суб’єктів – носіїв владних функцій невідкладних адаптацій. Останні часто немає часу або попросту неможливо оцінити на адекватність, а отже, передбачити найближчі й більш віддалені

ризиків та загрози для влади й суспільства загалом. Революція як мегаподія розгортається в часі, їй іманентна певна тяглість, а породжувані ефекти іноді в довільному порядку розташовуються на умовній стрілці часу (стосовно парадоксів темпоральності в «18Б» див.: Макеєв, 2018: сс. 18–20).

Цитований фрагмент містить аподиктичне судження про те, що деякою владною французькою інстанцією винайдено стан облоги («цей винахід – *стан облоги*»). У публіцистиці, на відміну від наукових статей, нема необхідності щось доводити, й автор і не претендує на відкриття. Слід нагадати, що «18Б» призначалося для німецькомовної аудиторії у США та ознайомлювало з політичними колізіями в Європі, про які ця аудиторія знала мало або геть нічого не знала взагалі. І тоді навмисна безперечність висловлення вказує на загальноприйнятність і загальновизнаність – у цьому ніхто не сумнівається, із цим не сперечаються, але беруть до уваги. Винайдено, а отже, раніше такого не було, такого не бачили. У ХХ столітті правознавці підтвердили: перші визначення облогового стану в конституції з'явилися саме у Франції.

Новизна ж полягає у змісті – в облоговому стані та його, так би мовити, застосунках. Фактичність облогового стану має подвійну природу. Насамперед мається на увазі, що якийсь об'єкт (місто, фортеця, держава) оточений військами агресора. Ситуація, що часто трапляється в історії війн, у тому числі громадянських. У ХХ столітті СРСР аж до формування «соціалістичного табору» за результатами Другої світової війни перебував в оточенні «недружніх» держав, як кажуть сьогодні у столиці РФ, наступниці тієї військової й політичної спадщини. Облоговий стан видається та уявляється природною відповіддю на ізоляцію та замикання зовнішніх кордонів із чіткою загрозою суверенітетові.

Фактичність № 2 зумовлена причинами, пов'язаними із внутрішньою дестабілізацією стану, руйнацією соціального порядку та відсутністю уявлень про доступні й достатні заходи та засоби його відновлення на колишніх або нових засадах. Формування інституційно-організаційної структури

раннього модерну супроводжувалося таким наростанням хаосу й непевності, що сучасники трактували його в термінах патологій і хвороби. І зовсім не випадково О. Конт рекомендував соціології обов'язок з'ясувати умови можливості відновлення та утвердження соціального порядку (приборкування розбрату і бродіння умів), що привело його до створення у пізніх творах утопії суспільного устрою благоденства.

Облоговий стан у вигляді реакції на обидві фактичності окремо або рекомбінації їх передбачав особливий стан суспільства. Найпомітніша риса полягала в утворенні союзу суб'єктів владних повноважень двох інститутів: влади (президента, імператора, диктатора) та армії з одночасним обмеженням ролі й значущості інших соціальних інститутів (суд, законодавча влада, виконавча влада, органи самоврядування). Обґрунтуванням необхідності такого союзу слугували гасла регенерації соціального порядку і захисту безпеки. Об'єднання інститутів і в історії, і в пізньому модерні, – явище нерідкісне (держава і церква, до прикладу), так само як і комбінації держави із парамілітарними структурами або з волонтерськими організаціями – виняткові обставини цьому всіляко сприяють.

Паралельно суспільній свідомості прищеплюють уявлення про відсутність альтернатив, цінності невимогливості та беззастережного визнання авторитету двох суб'єктів, які почуються суверенними у владних повноваженнях. Таке уявлення, як в аналізованому К. Марксом випадку, мілітаризувалося, зводячи армію у статус вищої чесноти, гаранта зовнішньої та внутрішньої («поліцей і нічний сторож») безпеки. Причому облоговий стан, як можна прочитати в інших статтях того ж критично налаштованого спостерігача, обтяжений щонайменше іще двома подіями – зовнішньою війною та війною з інакомисленням усередині країни. Тим самим уявнювалося інструментальне призначення винаходу: зберегти в недоторканності статус влади з одночасним приведенням суспільства у стан безініціативної підпорядкованості.

Проте союз влади та армії від самого початку інфікований можливістю конфлікту. Роль рятівника батьківщини, ствер-

джує К. Маркс у наведеному вище фрагменті, мало що значила без доступу до фінансово-економічних активів, експропріація яких виглядала і привабливою, і доступною («розіграти стан облоги у власних інтересах»). Інакше кажучи, прагнення і претензії сторін у цьому союзі становили потенційну загрозу автономності один одного, перетворюючись на джерело взаємних підозр у намаганні привласнити всю повноту владних функцій. Відтворювана в часі конфігурація взаємних явних і латентних зобов'язань вкупі з небезпідставною недовірою до щирої схильності їх дотримуватися. Пізніша історія сталінської червоної, а згодом і радянської армії підтверджувала негармонійність у відносинах обох соціальних інститутів. Крім того, морфологія влади у «18Б» включає люмпенізоване чиновництво, найближче оточення імператора, воєнізовані структури підтримки, управлінців і довірників, підкуплених представників науки, освіти, медіа, церкви (Маркс, Енгельс, 1961: сс. 119, 129, 203–204). А також – як свою соціальну основу – власне люмпен-пролетаріат, тільки в ядрі якого перелічено 21 елемент (Маркс, Енгельс, 1961: сс. 158–159). Утім, за К. Марксом, економіка (капітал), а отже, і фундаментальний поділ на класи зберігають свій суверенітет, визначаючи спрямованість природно-історичної еволюції людства. У середині XIX століття пролетаріат ще тільки мав оформитися у соціальну силу, здатну виступити у змагання за владу в ім'я загального блага і прогресу.

У першій третині наступного, XX, століття К. Шміт виходить із відокремленості і самостійності сфери політичного в рамках модерну, її здатності раптово розширюватися або ж обернутися екстраординарністю, закріплюючи різновиди експансії юридичними установами та правом – легалізуючись.

Структури винятковості у трактуванні К. Шміта

Бібліографія праць, присвячених особистості Карла Шміта, його змінюваним із часом політичним преференціям

і переконанням, аналізу теоретичних передумов і практик міжнародного й державного права в їхніх соціологічних, філософських та естетичних вимірах налічує не одну тисячу найменувань і продовжує поповнюватися. Серед них є й низка нещодавно виданих докладних монографій, підготовлених колективно та окремими авторами (Meierhenrich & Simons, 2016; Magalhaes, 2021; De Ville, 2017). Тож не тільки головні теми та сюжети, а й другорядні тією чи тією мірою висвітлені у спеціальній літературі.

Пандемія Covid-19 актуалізувала інтерес до проблеми надзвичайності у працях К. Шміта (MagShamhrain, 2023), яка, втім, була й залишається центральною в публікаціях початку 20-х років минулого століття. Ситуація винятковості, зумовлена поразкою Німеччини у Першій світовій війні, революційними та контрреволюційними подіями навколо становлення конституційного ладу Ваймарської республіки, наполегливо вимагала з'ясування передумов і засобів відновлення легітимного правопорядку. Чому і присвячені певні праці того періоду, серед яких найвідомішими є «Диктатура» (Шмитт, 2020) і «Поняття політичного» (Шмитт, 2016), збірник перекладів деяких статей, яка в тому числі включає і «Політичну теологію», у першому розділі якої фабулу про стан винятковості подано вперше. Огляд теоретичної спадщини К. Шміта зроблено у статтях А. Ф. Філіппова у згадуваних книжках, у працях Д. Келі (Kelly, 2016), С. Мойна (Moyn, 2016) і спеціально присвяченому стану надзвичайності дослідженні В. Шеермана (Scheuerman, 2016) в оксфордському томі про спадщину К. Шміта.

Історики права, юристи не задовольняються публіцистичними констатаціями про облоговий стан як винахід, детально відстежуючи втілення цього феномену в законодавчих актах періоду Французької революції XVIII століття і пізніших дебатів з його юридичного оформлення (Kelly, 2016: pp. 222–225). Фактично обловим станом відкривається шерех винаходів винятковості та її елементів, а К. Шміт розмірковує про те, як вигадують новий інституціональний артефакт – диктатуру. Причому в його інтерпретації сфера політичного

не лише автономна, а й набула таких масштабів, що відмінність між владою і суспільством втрачає будь-який сенс. Залишається, ясна річ, як теоретична, так і практична потреба наполягати на несхожості станів у праві, владі та суспільстві. Але суспільство зрілого / пізнього модерну політизоване в усіх своїх структурних компонентах – економіка, публічна сфера, мистецтво, спорт, медіа пройняті слідами й характеристиками політичного, легалізованого у праві.

У найзагальному плані еволюція суспільства втілюється у зростанні внутрішнього розмаїття, виникненні нових видів діяльності, сфер докладання знань та вмінь. Складаються носії найсучасніших знань і навичок у вигляді класів, верств, груп і категорій населення, із більшою чи меншою швидкістю заступаючи місце одне одного, що в соціології підтримує інтерес до проблеми поколінь. Мається на увазі, відтак, як суто кількісне збільшення структурних елементів, так і зростання залежності між ними, у витоків соціологічної уяви переконливо зафіксованих у працях К. Маркса, Е. Дюркгайма, М. Вебера, Г. Зимеля. К. Шміт дотримується цієї традиції, уважно відстежуючи те, як трансформуються форми політичного мірою зміни соціально-економічних обставин і як конструюються поняттєві уявлення про цей процес у науці про право.

Одначе процес соціальної еволюції, що веде до збільшення внутрішньої неоднорідності (ускладнення), аж ніяк не беззупинний. Війни, епідемії, революції виявляються тими подіями, що зумовлюють установаження станів війни, облогового стану і диктатури – станів винятковості. Продуктивний метаморфізм не просто припиняється, але повертає назад: гору беруть тенденції спрощення, структурні елементи (інститути, організації, класи, групи та категорії населення) ізолюються, а їхні права, обов'язки та відповідальність істотно обмежуються. Що почасти, а нерідко й цілковито перетворює їх на номінальні утворення, соціально-структурні фіктивності, позбавлені матеріально-цільової вітальності. Понад те, вперше уявнюється, що інститути, які у звичайні (нормальні) часи в соціології трактують як наріжно-нерухомі камені

соціальності, можуть позбавлятися свого статусу вольовим актом якогось суб'єкта, що володіє необхідними для цього повноваженнями внаслідок сформованих обставин крайньої нагальності. Тоді й вочевиднюється, що політичне поглинає соціальне.

Правова держава становить постійне тло міркувань К. Шміта. Ідеалізована мета такої держави – в тому, щоб підтримувати розподіл повноважень і компетенцій його головних частин (їхній суверенітет), забезпечуючи сталість усієї конструкції взаємостримувальними й взаємообмежувальними гілками влади та інститутами. Але у стані винятковості відбувається згортання таким чином розподіленого суверенітету, його, так би мовити, централізація. К. Маркс говорив про союз виконавчої влади та армії, зумовлений станом війни і воєнним станом. К. Шміт вказував на тенденцію формування деякого єдиного носія суверенітету, верховного уповноваженого прийняття всіх можливих рішень, який стоїть «поза нормально чинним правопорядком» (Шмітт, 2016: с. 10). Прийняття виконавчою владою законодавчих функцій означає, що відмінність між гілками влади зберігається, але втрачає будь-яку практичну значущість. Парламентаризм і його структури можуть зберігатися й демонструвати дієздатність, що залишається суто символічною – атрибути і засоби влади втрачені або радикально ослаблені, функції мінімізовані, а самі структури обмежені в дієздатності.

В аналізі унікального випадку в політико-правовій перспективі не знаходиться місця детальному опису соціальної структури суспільства. Тут доречно задовольнитися нечисленими попередніми і простими розрізненнями. У стані облоги (ізоляції) або війни, читаємо у К. Шміта, зовнішнє оточення уявляється недоброзичливим, неприязним. Ворожнеча, хоч би яким абстрактним було її розуміння, виявляється передумовою війни (Шмітт, 2016: сс. 381–383). Але слідом за нею треба кодифікувати зумовлену ворожнечею головну структурну домінанту, центрове політичне розрізнення – опозицію «друг – ворог», разом із критеріями і правилами ідентифікації їх

(там само: сс. 301–312). Ворогові важливо поставити у провину кримінально карні діяння і показово засудити – так чинять переможці у війні, оголошуючи переможеним вирок. У граничному випадку у ворога заперечують наявність усіх людських якостей, як про це можна прочитати у Дж. Агамбена у зв'язку із сюжетом про біополітику, з ним дозволено поводитися на власний розсуд, без огляду на законодавство. Влада (держава, президент, диктатор) зацікавлена й у класифікації неоднорідності ворога (різні типи зовнішніх і внутрішніх ворогів), його множинної соціально-групової суб'єктності, що також підлягає легалізації – державному «оголошенню ворогом» із супутніми негативними санкціями (там само: с. 322).

У минулому і поточному століттях з необхідністю такої творчості зіткнулися численні національні держави. Образи ворога і друга, конструйовані пропагандою, стихійно оформлювані й поширювані традиційними та сучасними медіа, присутні у вигляді стереотипів та упереджень у підручниках з історії, у псевдоісторичних публікаціях і виступах політиків та експертів, у різних категорій населення, виконують мобілізаційну функцію стосовно емоцій, почуттів, готовності індивідів, спільнот діяти. Принагідно тестуючи їхню лояльність і породжуючи верству добровільних і примусово ревних стражів екстраординарної законності, які відстежують її дотримання в текстах, зображеннях, блогах, на ютуб- і телеграм-каналах, у театральних постановках і фільмах. У РФ, наприклад, до і після вторгнення в Україну у промовах і заявах представників влади, на телебаченні та в соціальних мережах узвичаюється поділ країн на дружні та недружні, а до поліції, слідчого комітету, органів безпеки надходять заяви про неблагонадійність громадян і колективів. Головним же ворогом проголошено політичний режим у Києві, суть і характеристики якого визначаються в термінах і словнику середини минулого століття. У праві з'являються статті, що ідентифікують внутрішніх ворогів і встановлюють покарання за вчинені ними діяння – це іноземні агенти та їхні

підсобники. А в Україні 2022 року було ухвалено два закони про колабораціонізм.

Залишаючись у межах текстів К. Шміта, доречно також стверджувати, що названу первинну опозицію («друг – ворог») підпорядковано супроводжує головна соціальна дихотомія: влада, часто персоніфікована у лідері (президент, диктатор), і гомогенізований народ, недиференційоване тіло нації. Логіка боротьби з ворогом (зовнішнім чи класовим) вимагає, звісно ж, вдаватися до поступок і пошуку коаліцій, але в глибокий затінок відсуває критерії та мотиви релігійні, господарські, культурні (Шмитт, 2016: сс. 313–314). Від суб'єкта-народу очікують згуртованості, патріотизму, консолідації навколо влади, активної солідарності: часи екстраординарності – це, за К. Шмітом, період розмов і розмірковувань про «єдність і суверенітет». Можна сказати, що з політичної перспективи опозиції «друг – ворог» раніше важливі соціальні відмінності ледь проглядаються, їхню значущість мінімізовано.

Проте у практиці управління доводиться, як відомо, і за надзвичайних обставин брати до уваги класові, освітні, культурні відмінності між індивідами разом із властивими їм незбійними ціннісними орієнтаціями, установками, преференціями та оманами. Сама присутність їх у ситуації екстраординарності не дає змоги цілковито заглушати їхні голоси різної тональності й переконливості, так само як і нівелювати чи ігнорувати інтереси численних організацій та асоціацій, до яких залучені індивіди, пов'язані з ними зобов'язаннями лояльності та відданості (Шмитт, 2016: сс. 316–318). Незаперечна функція солдата, який захищає національні святині й суверенітет, лишає місце для диференціації та стратифікації внеску різних груп у виживання соціуму, єдність, забезпечувану через «федералізм соціальних союзів» (Там само). Такою є дія спрощено-модифікувальної механіки стану винятковості, що спонукає соціолога згадати ще й статтю К. Девіса і В. Мура «Деякі принципи стратифікації», написану в роки Другої світової війни (Davis & Moore, 1945). Ієрархія привілеїв і переваг,

честі, слави, престижу набуває нових обрисів, залишаючись, утім, другорядною перед подвигом армії та «народу».

К. Шміт попереджав, що стан винятковості не є описаним, не має аналогів, настає несподівано, непередбачувано. Відсутні також юридичні й соціологічні компетенції, які могли б допомогти в описі фактичного складу такого стану (Шмітт, 2016: сс. 9–10, 13). Сфера застосування звичайного правопорядку різко звужується, але місце, що звільнилося, заступає не хаос і безладдя, але настанови, ухвалені в екстремальній ситуації (там само: с. 14). Політична єдність, найвищий ступінь солідаризації в суспільстві фактично наділяє їхнього носія, хоч би ким він був – державою, союзом інститутів, диктатором, – «жахливими повноваженнями» розпоряджатися людськими життями: посилати на смерть і вимагати вбивати ворогів (там само: с. 321). Тут закон, конкретизує згодом Дж. Агамбен, анулює будь-який зв'язок із життям, стаючи силою, що розпоряджається долею індивідів суто за власним розумінням.

К. Маркс персоніфікував колектив конструкторів, що винайшов і довів до масштабного поширення дієздатний зразок облогового стану – «добропорядні республіканці». У чому недвозначно прочитується (зло)умисність задуму, заздалегідь обдуманій план знаходження шаблону дії для досягнення деякої сукупності політичних цілей. Це було зумовлено, найімовірніше, концептуальним уявленням про роль і значущість класової боротьби в еволюції політичного і соціального порядку спільного існування неоднорідної спільноти сучасників. Аналогією того, що в історії науки називають науковою парадигмою – сукупністю глобальних аспектів розвитку людства, що скеровують аналіз та висновки з нього в дослідженні. Відповідність загального принципу і політико-технологічного засобу прийняття рішень, стандартів і правил дії є необхідною умовою опису, розуміння й пояснення емерджентно утворюваних обставин.

К. Шміт також виходить зі значущості принципу відповідності зразків дії більш загальним уявленням про світопорядок. Що легко прочитується у назві його книги

«Політична теологія»: власне політичні поняття від початку уподібнюються схематизмам дії метафізичних сил, традиційно інтерпретованих теологією. Диктатура в її повній і доконаній формі іманентна парламентській демократії, конкурентним ідеям лібералізму і консерватизму, розвиненій партійній системі – тій усталеній констеляції сприйнятів, знання, легальних організаційних структур, що утворює підмурок суспільствознавчої науковості в конкретний період часу. Із професорсько-науковою докладністю історик права відстежує елементарні частки диктатури, втілені в римському законодавстві, у працях філософів і гуманістів пізніших століть. Уявлення про диктатуру збирається як пазл, поволі – доти, доки набуває завершеності в адекватному собі соціально-політичному середовищі. У такому гранично об'єктивованому процесі не знаходиться місця для одноосібного або колективного винахідника з їхніми наперед відомими конструкторськими задумами. Тут усе впливає з колізій злободенності, неодмінно регульованих нормувальними законодавчими постановами. Після Другої світової війни К. Шміт уважно відстежує розвиток уявлень про співвідношення права і реального життя, зокрема в аспекті надзвичайності, але їх аналіз виходить за межі сюжету цього матеріалу.

Дж. Агамбен дотримується тієї ж, що й К. Шміт, думки – у праві в найкращий спосіб втілене уявлення людей про їхнє спільне життя. Але їхні взаємні відносини насичені колізіями, продукованими легальними або самозваними суб'єктами владних повноважень зводити спільне життя до біологічного фундаменту через запровадження стану винятковості.

Дж. Агамбен про структурні імплікації стану винятковості

У нещодавно виданій невеличкій за обсягом праці, що складається з коротких статей та інтерв'ю, які за формою є оперативними відгуками на ситуацію із Covid-19, Дж. Агамбен розмірковує про витоки і наслідки винайдення епідемічності як політики (Agamben, 2021). Поступаючись,

слід припустити, нагальним намірам повернути увагу до змісту своєї публікації, але й дотримуючись властивої йому критичної позиції стосовно цивілізації, що вигадливо культивує поряд із культом християнства культ грошей. Проте погляд на стан винятковості докладно викладено у виданій 2003 року в Турині й невдовзі перекладеній багатьма європейськими мовами праці «Надзвичайний стан», що увійшла до циклу праць «Homo Sacer». Далі посилання на неї й наводяться у великому збірнику «Омнібус Homo Sacer» (Agamben, 2017). Серед численних інтерпретацій книги варто назвати цілковито присвячену Дж. Агамбену монографію К. Коулбрук і Дж. Максвела у серії «Головні мислителі сучасності» з докладним аналізом того, що він розуміє під станом надзвичайності (Colebrook, Maxwell, 2016: pp. 48–74), як і полеміку з основними темами та сюжетами творчості філософа у колективній монографії за редакцією М. Каларко і С. ДеКаролі (Calarco & DeCaroli, 2007).

Мету здійсненого в невеликій за обсягом книзі дослідження Дж. Агамбен убачає в побудові теорії надзвичайного стану, а розпочинати всю справу воліє з найпростіших визначень стану кризи та аномії, що означає «розпад нормальної структури суспільства і хаотичне змішування соціальних ролей і функцій» (Agamben, 2017: p. 222). Утім, однак, виявляється якась особлива структура стану винятковості. У літературі вирізняють два відносно автономні дихотомічні виміри: «право vs життя» та «буття / життя vs практика / політичні техніки», що перебувають у непростих відношеннях одночасної взаємної зв'язаності й повного розриву, антагоністичного протистояння. Причому ефектом протистояння виявляється довільне застосування насильства ім'ям закону або волі наділеного владою суб'єкта, який не підлягає жодному зовнішньому контролю (Colebrook & Maxwell, 2016: pp. 56–57, 65–67).

У «Надзвичайному стані» згадано й соціальні інститути: гілки влади (законодавча і виконавча), суверен / диктатор, держава. Незвичні обставини задають нове розрізнення, у міркуваннях про «силу закону» і метаморфозах із нею, яке

Дж. Агамбен асоціює із правом і надзвичайністю. Зокрема, прийняття виконавчою владою законодавчих функцій, визнане Дж. Агамбеном слідом за К. Шмітом конститутивною ознакою надзвичайності, фактично означає, що фатально розщеплюється зв'язок потенціалу парламенту як інституту і його здатності діяти (Agamben, 2017: pp. 198–199). Він втрачає те, що зазвичай співвідносять із силою інституту, його «покликанням і професією» генерувати ефекти, що примножують спільне благо.

Інакше кажучи, умови екстраординарності знесилюють його, відчужуючи його символічні та економічні активи й накопичення. У результаті парламент як інститут найчастіше не усувається, але є присутнім у соціальному просторі у вигляді суто номінального структурного елементу з ефемерними перспективами продуктивної дії. Процес позбавлення повноважень якихось інстанцій або осіб, а також наділення ними інших суб'єктів, складна діалектика сили і потенціалу докладно обговорюється у 6-й частині реферованої книги під назвою “*Auctoritas and Potestas*”. У рамках статті інтерес становить лишень така опозиційна структурна складова, за обрєм уваги залишаючи ту обставину, що в нормальній ситуації «*potestas*» одна з гілок влади має незаперечну здатність впливати та продукувати ефекти.

Імплікація очевидна: з виникненням стану винятковості вводиться новий розподіл / розрізнення соціальних інститутів. Ті, що «залишаються при силі», хто діездатний і впливає на ситуацію, кого наділяють в суспільстві авторитетом, престижем, репутацією і на кого покладають надії на відведення загроз суверенітету нації (відомі й спроби вимірювання так званої «здатності» держави впоратися з кризовими явищами: Hendrix, 2010). Вони за статусом і повноваженнями є «*Auctoritas*», авторитетними й автократичними. Натомість автократична влада при оголошеному або ж негласному стані екстраординарності викриває себе ще й як «влада, що підозрює», судячи з тієї наполегливості, з якою вона розшукує та ідентифікує, повсюдно припускаючи змову та зраду, «ворогів народу» – чи не єдину стійко відтворювану

надзвичайними обставинами соціальну категорію, згадувану в книзі Дж. Агамбена (Agamben, 2017: р. 235). Ясна річ, сама її присутність у праві стає надійним маркером стану винятковості, виказуючи занепокоєння влади з приводу проблеми внутрішньої безпеки та стійкості соціального порядку.

У протилежній сильним інститутам позиції перебувають інші інститути, виснажені негагаздами облогового і воєнного стану, знесилені подіями та втратою активів і повноважень, своїм виглядом і пасивністю дедалі більше нагадуючи інституційні фікції, можливості яких діяти залишаються актуальними лише почасти, а у граничному випадку стають суто потенційними – «*Potestas*» (Agamben, 2017: pp. 234–235, 240). Вони ще у змозі артикулювати проблеми, намічати цілі та стратегії їх досягнення. Але дар і вміння втілити їх на практиці, конструюючи й застосовуючи дієві політичні техніки, жорстко обмежені. Першою чергою низькою кваліфікацією персоналу, скороченням його чисельності, падінням рівня компетентності тих «ми-груп» у складі інститутів, що відповідальні за дієздатність інституційної механіки в умовах війн, революцій, епідемій (про «ми-групи» див.: Tuomela, 2013: pp. 35–37). Формується, відтак, кластер «сильних інститутів», що стягують на себе ресурси і повноваження, і кластер інститутів «слабких», а інституційне поле деформується, викривляючись у бік кластера, який централізує активи.

Соціально-економічне виснаження спіткає й організації. Професійні спілки, скажімо, не розпускають, але вони безініціативні, не беруть участі в обговоренні життєво важливих проблем і виробленні рішень. Політичні партії присутні як практично порожні оболонки, за відсутності прихильників партійна робота згортається, функція відтворення політичного плюралізму заморожується. Деякі із партій оголошують ворожими та забороняють. Присутність їх у парламенті залишається суто номінальною, позаяк і сам парламент вже не є платформою обговорення та дебатів – стан винятковості зобов'язує до консолідації та політичного монізму у словах та у справах.

Стан винятковості, говорить Дж. Агамбен, деактивує правове розрізнення між приватним і суспільним (Agamben, 2017: р. 209). Право призупинено, й отже, застопорено автономію приватного і загального, а загальному ніщо не перешкоджає вторгатися в царину приватного, царину переважного перебування індивідів, царину повсякденності, не захищену правами та свободами особи, а також протекціоністськими піклуваннями соціальних інститутів. Але й приватне, не відчуваючи та не зустрічаючи меж і заборонних ліній, має шанс поширити свою ініціативну активність туди, де раніше його й бути не могло: люди діють так, ніби наділені деяким правом, що загалом властиво для стану винятковості (Agamben, 2017: р. 234).

Крім того, різноспрямовані перетворення мають відбуватися зі звичними освітніми, культурними, економічними відмінностями, котрі за виняткових обставин також зазнають модифікацій згладжування або, навпаки, акцентування. У ситуації, коли чоловіків у країні, що воює, розглядають як потенційних солдатів, домінує тенденція, яка девальвує значущість («вагу») освітніх, культурних, релігійних, поколінських відмінностей. І навпаки, у процесі відбору мобілізовуваних ревальвуються відмінності у стані здоров'я (придатність до стрійової служби), у рівні патріотичної готовності до вступу до збройних сил (опозиція «добровольці – ухилин-ти»). Зростає значущість ситуативних відмінностей між тими, хто перебуває на передовій і в тилу, між категоріями населення, що постраждали від війни нерівною мірою. Те, які тенденції розгортаються, а які згортаються, підлягає емпіричному вивченню в конкретних обставинах місця і часу.

Зняття захисту у вигляді інституційних, організаційних, групових протекторів, що створюють передумови та умови соціалізації та залучення до мережі відносин спільного існування, відповідає процесу «оголення життя», про який багато й переконливо говорив Дж. Агамбен у працях зламу тисячоліть. Покрови соціальності, викроєні та прилаштовані багатовіковим досвідом до політичного і соціального виміру об'єднаних у спільноти індивідів, видаляються актом запро-

вадження надзвичайного стану, оголюючи органічну основу життя і надаючи чинності біополітиці в тому розумінні, що його Дж. Агамбен поділяє із М. Фуко, – довільному поведженню влади з індивідами не як з повноправними громадянами, але як із суто живими організмами (тілами), з якими можна поводитись без огляду на закони та будь-які ціннісні системи, що явно чи імпліцитно передбачають суверенність і недоторканність окремого життя. Фактично відбувається таке: більшою чи меншою мірою призупиняється дієвість *інституту громадянства*. У стані винятковості обмеження в правах і свободах дає змогу інстанціям влади розпоряджатися життям і смертю індивідів, трактувати їх як суто біологічні істоти, позбавлені шансу самостійно піклуватися про себе. Війна, oprіч того, руйнує практично всю сферу приватного життя. Так, як це сталося з мільйонами біженців в Україні, які опинилися за межами звичних порядків повсякденності й гостро потребували повернення до них або «нової нормальності». Втрата дому та майна, усталеного побуту, звичок, очікуваних реакцій оточення, автоматизмів поведінки, опанованих ролей означає фатальну руйнацію стану, що асоціюється зі способом / стилем життя, граничне «оголення» повсякденного існування. Такого роду емпірико-негативні ефекти війни не згадуються у найвідомішій книзі Дж. Агамбена «*Homo sacer: sovereign power and bare life*» (майже 30 тисяч цитувань на момент написання статті в Google Scholar), але її назву доречно прочитувати ще й так. Для біженців і переселенців війна стала не підвладною бодай якомусь спротиву суверенною владою / силою, що вчинила таке насильство.

У праці про надзвичайний стан Дж. Агамбен неодноразово і з численними відсиланнями до давніх і сучасних джерел говорить про стан винятковості як про зону нерозрізненості аномії та правопорядку. Передбачувана раціональною аргументацією дистанція між ними зберігається, приховуючи їхній глибинний взаємозв'язок і надаючи всій ситуації амбівалентного характеру (Agamben, 2017: pp. 228–229). Суб'єкт владарювання, хоч би ким він був, намагається про-

яснити подібну нерозпізнаваність через запровадження норм воєнного стану. Які, своєю чергою, встановлюють нові сфери нерозпізнаваного / приховуваного, що незрідка скасовує критерії убачання відмінностей між реальним та ілюзорним, між правдою та вигадкою, розширяючи сферу побутування здогадок без опертя на достовірні знання. Позаяк мотиви та спонуки дії владних інстанцій, які заторкують більшість населення, маскуються, як правило, стереотипами минулого або ж метафізико-ідеологічними кліше.

Висновки

Концептуальні парадигми в суспільствознавстві являють собою не вивірені констатації стану справ тут і тепер, але радше орієнтації на ті граничні можливості, яких здатні досягти вже уявлені тенденції соціальної еволюції (Шмитт, 2016: с. 8). Для К. Маркса, К. Шміта, Дж. Агамбена стан надзвичайності є екстремальним, граничним зразком умов та обставин спільного буття індивідів, у структурній перспективі втіленим у вигляді набору основних понять, що склалися у певний словник. Він же виконує роль керівної інстанції в дослідженні емпірично наявних соціально-структурних форм і відносин. Неминучим є, як усім відомо, зазор між ідеальним типом і виявленою аналітиком реально існуючою моделлю – те методологічне встановлення, що, іна переконання М. Вебера, має бентежити й спрямовувати соціологічну уяву. Відповідність між парадигмою і політико-економічною та соціальною реальністю не те щоб сумнівна, але не є очевидною. Віднайдені компетентним спостерігачем надмірно або недостатньо зрілі конструкції та відносини, супроводжувані дериваціями у визначеннях В. Парето, підлягають ретельному звірянню з наявним тезаурусом структурного вимірювання стану винятковості.

К. Шміт розрізняв стан війни, з його провідною опозицією «друг – ворог», і облоговий стан для характеристики обмежувальних заходів, запроваджуваних для регулювання відносин всередині країни у воєнний час («облоговий стан»

офіційно запроваджували в Німеччині під час Першої світової війни; в Україні оголошено «воєнний стан»). Дж. Агамбен, натомість, говорить про некоректність спроб юристів чи лікарів відрізняти стан винятковості від стану надзвичайності у ситуації з пандемією, про неможливість прямої апеляції до К. Шміта у зв'язку із дійсно проведеним ним розмежуванням між ненормальною (винятковою) ситуацією і важким (надзвичайним) випадком. Тут потрібна більша точність у визначенні конкретної ситуації; він нагадує, що навіть у разі диктатури й у разі стану війни не відбувається повного скасування правового порядку (Agamben, 2021: pp. 84–88). На думку Дж. Агамбена, сучасний світ живе у стані перманентного надзвичайного стану, що неблаганно наближає Захід до світової громадянської війни (Agamben, 2017: pp. 240–241). А втім, завжди існує небезпека вдаватися до хибних розрізень і висновків із них, привабливих внаслідок нальоту наукоподібності та ґрунтовності, неминуче намулюваного поверховим прочитанням праць авторитетних учених недосвідченими дослідниками та дилетантами-популяризаторами.

Війна для України – стан аномальний (винятковий), а для дружніх країн Європи та Північної Америки – скрутний, але не до надзвичайності, адже там повновладним залишається чинне законодавство. В Україні вектор модифікації інституційної, організаційної, соціально-групової структури суспільства збігається з напрямом, що його описують К. Шміт і Дж. Агамбен (Макеєв, 2022а; Макеєв, 2022b). Верховну владу союзу інститутів президента та армії визнають і не заперечують, але технологія ухвалення рішень залишається у непроникному затінку. Постійні посилення вищих державних чинів на рішення Ради національної безпеки і оборони (РНБО) спонукають всерйоз розглядати два несумісні припущення. Цілком імовірно, що ця інстанція є формальною і невливовою, а вся повнота влади зосереджена у Президента та армії, де головує Президент, який є Верховним головнокомандувачем. Не слід, однак, виключати прямо протилежного: саме РНБО разом з його аналітичними й експертними структурами

став тим місцем, де тестують ситуації та процеси, вносять пропозиції та ухвалюють рішення. Тоді структура вищої влади під час війни набуває вигляду трикутника і далеко не очевидно, який баланс сил утворюється між його «кутами», тобто чи рівностороння перед нами фігура, як і те, чи можна скласти про це достовірне уявлення.

Збереження значної частини довоєнного правопорядку призводить до подвоєння правової реальності, адже поряд із настановами воєнного стану (винятками) діє «нормальне» законодавство (правила). Вимушене співіснування їх на практиці породжує юридичні, політичні та соціальні колізії, які не мають прецедентів і процедур успішного розв'язання. От лише один приклад як ілюстрація. На вже не першому році війни в ієрархії українських судів після розгляду протестів розглядаються справи про конфіскацію активів і власності, що належать РФ та її громадянам. Нерішучість судів явно зумовлена їхнім невизначеним і сумнівним становищем між надзвичайним і нормальним правопорядком, а можливі рішення не можуть бути підтверджені посиланнями на закони.

Лібералізм правової держави зобов'язує союзників України, які опинилися у скрутній ситуації внаслідок війни, настільки ж обережно поводитися з російськими активами, наявними на їхній території та в їхній юрисдикції. Їх «заморожують», але не конфіскують, причому навіть такі рішення вельми сумнівні через відсутність легальних підстав так вчиняти у контексті безумовності права власності. Не декларувати, а дотримуватися ліберальних цінностей у політичних рішеннях та діях важко й незручно у теперішній суперечливій ситуації. Союзники недвозначно позиціонують себе як «друзів» України. Водночас, не будучи стороною у збройному конфлікті, вони не вправі кваліфікувати РФ як «ворога» і діяти відповідним чином, що вкупі з «облогою санкціями» надає цій ситуації ознак статусу винятковості, проте не легалізує її.

Якщо ж мати на увазі власне соціологічну проблематику, то проглядаються кілька ліній / перспектив дослідницької роботи. Слід передусім сконструювати не загальнотеоретичну схему стану винятковості у структурній перспективі,

основні елементи якої варто запозичувати у працях К. Шміта і Дж. Агамбена, а радше операціоналізовану концепцію, здатну орієнтувати та спрямовувати емпіричне спостереження й інтерпретацію одержуваних результатів. Прояснити треба і сукупність методів, дієвих в ідентифікації того, які обмеження допитливості соціолога існують і що доступно розумінню та опису. Мабуть, це реально в рамках соціології винятковості / надзвичайності, ескіз якої вже презентований науковій спільноті для обговорення (Головаха, Дембіцький & Макеєв, 2022).

І не забувати при цьому, що в екстраординарних подіях, як у жодних інших, є величезна частка невидимого, нерозпізнаваного, того, що, найімовірніше, частково відкритуть і розпізнають допитливі суспільствознавці пізніше у світлі якихось нових документів, фактів, правильних запитивань. Але в якійсь, і чималій, частині це залишиться загадкою і таємницею, що обмежує дослідницьку дієздатність, не підлягає повному розчаклюванню і приведенню до розрізнюваного і зрозумілого.

Джерела

- Головаха, Є., Дембіцький, С., & Макеєв, С. (2022). Вступ. Соціологія надзвичайності. В: Є. Головаха & С. Макеєв (ред.), *Українське суспільство в умовах війни: Рік 2022* (сс. 15–24). Київ: Інститут соціології НАН України; Інтерсервіс.
- Макеєв, С. (2018). Аналіз події: «Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 11–28.
- Макеєв, С. (2022a). Інституційний ландшафт воєнного стану. В Є. Головаха & С. Макеєв (ред.), *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2022* (сс. 35–45). Київ: Інститут соціології НАН України; Інтерсервіс.
- Макеєв, С. (2022b). Колаборації та колаборанти: структурна інтерпретація. В Є. Головаха & С. Макеєв (ред.), *Українське суспільство в умовах війни. 2022* (сс. 193–203). Київ: Інститут соціології НАН України; Інтерсервіс.
- Маркс, К. (1961). Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта. В К. Маркс & Ф. Енгельс, *Твори* (т. 8, сс. 113–205). Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР.
- Шмитт, К. (2016). *Понятіе политического*, пер. с нем. А. Ф. Филиппов. Санкт-Петербург: Наука.

- Шмитт, К. (2020). *Диктатура*, пер. с нем. Ю. Коринец. Москва: РИПОЛ классик.
- Agamben, G. (2017). State of Exception. In *The Omnibus Homo Sacer* (pp. 161–246). Stanford: Stanford University Press.
- Agamben, G. (2021). *Where are We Now? The Epidemic as Politics*, trans. by V. Dani. London: ERIS.
- Calarco, M., & DeCaroli, S. (2007). *Giorgio Agamben. Sovereignty and Life*. Stanford: Stanford University Press.
- Colebrook, C., & Maxwell, J. (2016). *Agamben*. Cambridge: Polity Press.
- Davis, K., & Moore, W. (1945). Some Principles of Stratification. *American Sociological Review*, 10(2), 242–249.
- De Ville, J. (2017). *Constitutional Theory: Schmitt after Derrida*. Abingdon, Oxon; New York: Routledge.
- Hendrix, C. S. (2010). Measuring State Capacity: Theoretical and Empirical Implications for the Study of Civil Conflict. *Journal of Peace Research*, 47(3), 273–285.
- Kalyvas, A. (2008). *Democracy and the Politics of the Extraordinary. Max Weber, Carl Schmitt, and Hannah Arendt*. New York: Cambridge University Press.
- Kelly, D. (2016). Carl Schmitt's Political Theory of Dictatorship. In J. Meierhenrich & O. Simons (Eds.), *The Oxford Handbook of Carl Schmitt* (pp. 217–244). Oxford University Press.
- Magalhães, P. T. (2021). *The Legitimacy of Modern Democracy: a Study on the Political Thought of Max Weber; Carl Schmitt and Hans Kelsen*. New York, London: Routledge, Taylor & Francis.
- MagShamhrain, R. (2023). The State of Exception Between Schmitt and Agamben: on Topographies of Exceptionalism and the Constitutionality of Covid Quarantine Measures (with Example from Irish Context). *Society*, 60, 93–105.
- Meierhenrich, J., & Simons, O. (Eds.). (2016). *The Oxford Handbook of Carl Schmitt*. Oxford University Press.
- Moyn, S. (2016). Concepts of the Political in Twentieth Century European Thought. In J. Meierhenrich & O. Simons (Eds.), *The Oxford Handbook of Carl Schmitt* (pp. 291–311). Oxford University Press.
- Reckwitz, A. (2020). *The Society of Singularities*, trans. by V. A. Pakis. Cambridge, Medford: Polity.
- Scheuerman, W. E. (2016). States of Emergency. In J. Meierhenrich & O. Simons (Eds.), *The Oxford Handbook of Carl Schmitt* (pp. 347–369). Oxford University Press.
- Tuomela, R. (2013). *Social ontology: Collective intentionality and group agents*. Oxford: Oxford University Press.

*Олексій Макеєв, Надзвичайний і Повноважний Посол
України у Федеративній Республіці Німеччина
(з 22 вересня 2022 року)*

In memoriam батька

«Я – син соціолога!» Як часто у своєму професійному житті я застосовував цю фразу! Як же без соціології, коли береш участь у розробленні стратегії приєднання України до НАТО, а підтримка з боку громадськості коливається на рівні 25–29 відсотків? Як же без соціології, коли ти не знаєш, з ким, як і з якими аргументами говорити на Заході, щоб європейські суспільства бачили нас членами європейської сім'ї? І зрештою, як використовувати фантастичну солідарність німців з Україною для того, щоб мотивувати німецьких політиків брати на себе більше відповідальності та перебирати на себе лідерство в наданні нам такої необхідної військової допомоги?

«Сергій Макеєв – ваш батько? Він у мене викладав!»; «Ви – син Сергія Макеєва? Ми з ним – колеги!» – це я чув від друзів, добрих знайомих та колег, з якими мав честь взаємодіяти на міжнародній арені. Про його підручники із соціології, наукові доробки та відкриття, сподіваюся, розкажуть його друзі та колеги. Він мене так і не зміг переконати написати кандидатську, я пручався, мовляв, ну що це за кандидатська робота і що то за наукова новизна в дослідженні українсько-німецьких відносин чи євроатлантичної інтеграції України? Він жартував, що, може, через кілька тисяч років якийсь дослідник з майбутнього розкопає твій рукопис, і він лишиться ексклюзивним джерелом про прадавню незалежну Україну для дослідників буремного минулого. Хоч би там як, але він зробив для Олени, моєї дружини, ледь не більше, ніж її науковий керівник, будучи поруч при написанні нею кандидатської про становлення професії аудитора в Україні.

Ще дитиною, переглядаючи книги на полицях, я чув постійно його універсальну рекомендацію з його типовим гумором – «не знаєш, що робити, – візьми почитай Плутарха». А на моє запитання: «“Преступлення і покарання” – про що це?» – він відповів: «Детективчик». Він завжди був із книгою в руках, і коли я його про щось питав, він відкладав книгу на коліна, задумувався, інколи надовго, і лише тоді відповідав. І так, він ніколи не давав порад, якщо його про це не просили.

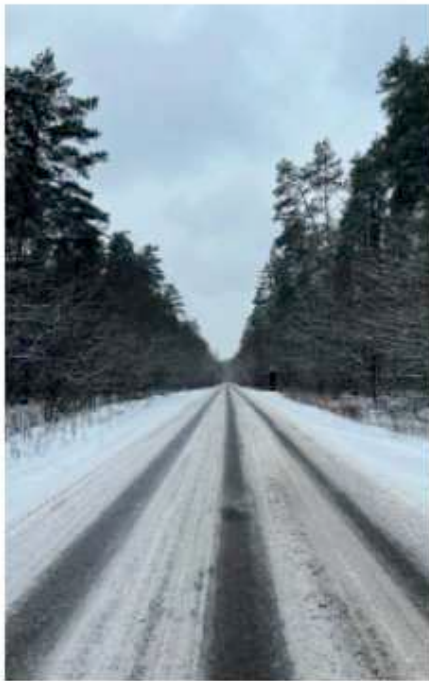
Він познайомив мене з музикою. Бітли та Криденси, які мені спочатку й не зайшли, Пьорпли та Зепеліни. Перша платівка Флойдів 1987 року, *Space Oddity* Боуї, *Closing Time* Коена і Дайр Стрейтсова платівка *Love over Gold*, яку батько ставив зранку на вихідних у моєї кімнати, і я прокидався під тихі звуки *Telegraph Road*.

А ще були походи на футбол – на СКА і на «Динамо» на найвищі трибуни верхнього сектору, і «Будівельник» із «Соколом» у Палаці спорту. Лишень у його спортивно-велосипедних подорожах по Україні не склав я йому компанію. А він тренувався щовесни у Київській області, а потім щоліта завантажував у велосипедний рюкзак намета, спальника та примус і їхав собі один на два тижні дорогами України з ночівлею просто неба.

Наскільки він мене сформував як людину – мені важко судити. Але коли Настаська мені дедалі частіше каже: «Тату, ти зараз зробив, точно як дедушка Серьожа», – для мене це звучить як комплімент.

Він не прагнув визнання й тримався подалі від телевізійних камер. І багато того, що не писав на папері та в книгах, він тримав у собі. І тому він попросив на прощання з ним нікого не запрошувати. І щоб ніхто нічого не говорив. Він не хотів ні пам'ятників, ні нагород. Але він, мабуть, хотів, щоб за ним лишилися його добре ім'я, науковий доробок та добра пам'ять.

Слова з його заповіту: *«Прах развезать вдоль обочины любой дороги. С 1986 года я вволю покочесил по Украине на двух своих велосипедах – харьковском “Туристе” и тайваньском “Усаме”. Предпочтительнее в Боярском лесу. Но – как получится, не обижусь».* Це був для мене важкий, але спокійний та осмислений тиждень у Києві. І я думаю, ти би мені сказав: *«Ты все сделал правильно, Лёшик»...*

*Євгеній Головаха, доктор філософських наук,
професор, член-кореспондент Національної академії наук
України, директор Інституту соціології НАН України*

Про колегу, друга, однодумця

Боляче, коли йде у засвіти колега, з яким ти пропрацював у одному інституті багато років. Ще болючіше, якщо це пішов твій друг, забираючи із собою частину твоєї душі. І особливо важко, коли він був твоїм однодумцем, з яким ти міг про все говорити відкрито, не думаючи про дипломатію, політкоректність чи можливість зачепити співрозмовника необережним словом. Такою людиною для мене був Сергій Олексійович Макеєв, Серьожа...

Нас із ним багато поєднувало – вік (різниця в датах народження становила лише два місяці), спільні наукові проекти (починаючи з дослідження перших ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС), інтерес до спортивної статистики та історико-мемуарної літератури, схильність до самоіронії та не надміру серйозного ставлення до навколишньої дійсності. А ось до чого професор Макеєв ставився дуже серйозно – так це до якості та креативності наукового тексту. Він, на відміну від мене, був принциповим і суворим рецензентом. Аспіранти мого відділу його побоювалися як учасника обговорення їхніх робіт.

Відмінність між нами в цьому пов'язую з тим, що в нас були різні стартові умови при вступі до світу науки. Мені щодо цього пощастило більше: з дитинства довелося вислуховувати філософські наративи батьків та їхніх вчених гостей. Зрозуміло, ці дискурсивні практики мене цікавили менше, ніж дворові ігри, але так чи інакше почуті мимоволі вирази та звороти відкладалися в підсвідомості, допомагаючи згодом формулювати наукоподібні фрази.

Сергію в цьому сенсі було важче: дитинство минуло в сім'ї військовослужбовця, а найкращі юнацькі роки – у радянській армії. Спочатку йому було нелегко опанувати вельми своєрідну «пташину мову», якою слід писати статті та дисертації, якщо хочеш бути визнаним професіоналом у академічній спільноті. А Сергій був людиною честюлюбною й не міг собі дозволити залишатися на других ролях. І завдяки невтомній роботі та природному таланту він поступово став одним із лідерів молодого покоління, яке заклало основи соціологічної науки в незалежній Україні. Він став блискучим аналітиком і чудовим стилістом. Читаючи його тексти та слухаючи публічні виступи, я іноді відверто заздрих і внутрішньо аплодував його вишуканим зворотам та несподіваним поворотам думки. Гадаю, вимогливість до себе, до власних текстів він поширював і на молодих учених та їхні далеко не в усьому бездоганні роботи. Можливо, саме тому я завжди з легкою душею погоджувався бути рецензентом чи опонентом робіт його учениць – їхні роботи не передбачали поблажливості.

Він був улюбленим учнем та наступником Вілена Пилиповича Чорноволенка на посаді завідувача першого в академічній соціології України відділу соціології, який за Makeєва став «відділом соціальних структур». І треба сказати, що завдяки Makeєву та його ученицям відділ посів лідерську позицію в нашому Інституті. Монографії та навчальні посібники за редакцією професора Makeєва належать до найбільш читаних і цитованих праць у вітчизняній соціології. Упевнений, такими вони залишатимуться й надалі.

Не могу сказати, що Сергій Олексійович вирізнявся легким характером. Людиною він був складною, глибокою і розкриватися міг тільки перед дуже близькими за духом людьми. Пишаюся, що останніми роками я поступово ставав для нього саме такою людиною. Для нас не було закритих тем задлясерйозного чи саркастичного обговорення. Не знаю, чому він мені довіряв. Жалкую тепер, що не поцікавився... А втім, добре знаю, чому я йому довіряв. Тому сприяли його людські

якості, які нечасто трапляються поміж смертних. Передусім він був чесним перед собою та перед іншими, навіть на шкоду своєму іміджу – в цьому я неодноразово переконувався. У зв'язку з цим пригадую один кумедний випадок. Якось у веселій компанії колег, які відзначали чийсь черговий ювілей, зайшлося про нашу партійність за радянських часів. Тут я згадав, як вони всі незадовго до розвалу СРСР у дні короткого відкату демократії урочисто виключили мене з партії. І всі в один голос сказали, що я все це вигідав, бо бути такого не могло. «А я чудово пам'ятаю, як ми з вами його виключали!», – Макеєв, як завжди, був чесним, незалежно від того, комфортно це було для нього чи не дуже.

І що особливо хотів би відзначити в Сергія Олексійовича Макеєва – це його здатність на лицарські вчинки. Саме лицарськи він поставився до Наталії Вікторівни Паніної після її відходу. Він першим на засіданні Вченої ради Інституту соціології НАН України сказав те, чого ніхто інший не зміг би сказати: *«У нас сьогодні не жалобний мітинг, а легітимні збори щодо ухвалення рішень. І тому я вношу пропозицію ініціювати процедуру присвоєння нашому Інституту імені Наталії Паніної. І на природне запитання: “Чи по праву?”, в мене є дві ствердні відповіді. Так, по праву першої, кого смерть забрала, з того покоління, яке розбудовувало й розбудовує наш Інститут – з тих, без кого академічний проєкт на ім'я “соціологія” не міг би відбутися. І так, по-нашому з вами (для нас природному, але для чиновників дуже спірному) праву називати та номінувати»*. І натепер не надто важливо, чому надалі цю благородну пропозицію не вдалось реалізувати. Для мене важливим є сам по собі цей лицарський вчинок і подальша обов'язкова участь Макеєва в усіх конкурсах і читаннях пам'яті Наталії Паніної. І наступні (вже вісімнадцяті) читання будуть присвячені Наталії Паніній та її лицарю без страху й докору – Сергію Макеєву.

Цей текст про мого друга й однодумця я написав до книги, присвяченої його пам'яті. Знаю, що своє слово про Сергія

Макеєва в цій книзі скажуть багато інших колег. А далі будемо разом зберігати вдячну пам'ять про видатного вченого й дивовижну людину. Без нього сьогодні важко уявити сучасну вітчизняну соціологію, якій він служив до останнього дня свого яскравого життя. І це не просто яскравий фінал меморіального тексту. Над книгою «Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023» Сергій Макеєв ретельно працював до останнього... Це власне кредо справжнього вченого: «Істина та професійна гідність – вищі за смерть!»

*Анатолій Ручка, доктор філософських наук,
професор, головний науковий співробітник
відділу соціології культури та масової комунікації
Інституту соціології НАН України*

Пам'яті видатного вченого

Після закінчення 1976 року свого навчання в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка Сергій Олексійович опинився в Інституті філософії АН УРСР. Він склав іспити і став аспірантом Вілена Пилиповича Чорноволенка, який на той час очолював відділ методології, методики і техніки конкретно-соціальних досліджень цього Інституту. Під такою назвою цей відділ було створено 1968 року і першим його керівником був відомий філософ Мирослав Володимирович Попович. У 1970-х роках у відділі працювали чи були в аспірантурі переважно учні Вілена Пилиповича, зокрема Володимир Паніотто, Володимир Матусевич, Юрій Яковенко, Олександр Вишняк, які з часом стали в Україні провідними соціологами. До цієї групи учнів Чорноволенка приєднався і Сергій Макеєв.

Я добре пам'ятаю тодішню моральну атмосферу в нашому відділі. Сергій вирізнявся серед колег скромністю і простою. Незабаром ми дізналися, що наш новий аспірант має на вільний час два захоплення. Перше пов'язане з велосипедом: цим транспортним засобом він постійно подорожував, відвідавши всі регіони України, а також деякі маршрути Австрії та Польщі. Другим захопленням був футбол – Макеєв взято вболівав за провідні футбольні клуби, часто відвідував футбольні матчі на стадіонах. Пам'ятаю, як кілька разів ми грали відділом у футбол, і Сергій брав у цих іграх енергійну участь. Загалом ці його захоплення з цікавістю та симпатією сприймали його колеги. Водночас він якісно і вчасно виконував завдання своєї дисертації, і хоча її тема була філософською, він тоді дуже цікавився теоретико-соціологічними

проблемами. У цьому йому допомагало читання іноземними мовами відповідних наукових праць; під час аспірантури та в подальшому професійному житті він активно опановував англійську та польську мови, продуктивно використовуючи їх у своїй творчій роботі.

1982 року Сергій захистив кандидатську дисертацію та отримав науковий ступінь кандидата філософських наук. Відділ, у якому він працював, у 1979–1990 роках мав назву «відділ соціальних досліджень праці». У 1980-х головними напрямками наукових досліджень відділу були: динаміка престижу професій і соціально-професійних орієнтацій молоді, тенденції міжгенераційної трудової мобільності, проблеми сім'ї та відтворення структури трудової зайнятості, зокрема відтворення наукових кадрів. Уся ця тематика, зрозуміло, була не філософською, а соціологічною й охоплювала переважно соціально-структурну проблематику соціумів. Тому не випадково в новоствореному в 1990 році Інституті соціології НАН України цей відділ почали офіційно називати «відділом соціальних структур». Після захисту 1991 року докторської дисертації із соціології Макеєв 1992-го очолив цей відділ. Під його керівництвом колектив відділу активно і продуктивно вивчав і тепер вивчає проблеми динаміки соціальної структури сучасного суспільства, його основні стратифікаційні тренди, напрями і масштаби соціальної мобільності.

За період з 1992 по 2023 рік Сергій Олексійович був автором і редактором багатьох оригінальних наукових праць, тематика яких охоплювала питання соціальної стратифікації, мобільності, нерівності, соціальних інститутів, ідентичностей, смислових порядків суспільства тощо. Результати його останніх праць стосуються проблем українського суспільства в умовах нинішньої війни – стану суспільної солідарності, патріотизму громадян, підтримки ЗСУ, самоорганізації спільнот і допомоги постраждалим, довіри до влади, окремих політиків і партій. У цьому контексті читачів Макеєвських праць цікавлять насамперед його діагнос-

тика та прогностика. Наприклад, ще до війни він аналізував прояви недовіри в українському соціумі; вважав, що соціальна ідентичність у ньому є нестійкою; писав про недостатньо сформований і нестійкий середній клас. Проте під час війни він зазначав багато різних змін: більшу згуртованість громадян, зростання патріотизму, зміцнення громадянського суспільства, поширення волонтерства, допомогу постраждалим співвітчизникам, посилення громадянської ідентичності, зростання поваги до ЗСУ і владних структур. Крім того, як неодноразово підкреслював Makeєв, зникають принципові соціокультурні відмінності між регіонами країни. Коротко кажучи, аналітика емпіричних даних та їх оцінка в останніх працях Сергія Олексійовича є достовірними, якісними та в ціннісній перспективі обнадійливими.

Не слід також забувати, що значну увагу вчений приділяв створенню навчальної літератури, інновативної для свого часу. Наприкінці 1990-х він доклав вагомих зусиль до підготовки та редагування першого навчального посібника «Соціологія» для студентів і викладачів українських вишів. Відтоді цей посібник сподобився чотирьох видань (перше – 1999 року, четверте – 2008-го). У його авторському складі – переважно співробітники Інституту соціології НАН України, яких зорганізував на це саме Сергій Олексійович. Загалом цей посібник і досі здобуває добрі відгуки від викладачів та студентів, залишаючись певним зразком навчальних посібників із соціології.

Makeєв постійно творчо підтримував колег та аспірантів не лише свого відділу, а й Інституту загалом. Він обговорював з ними різноманітні наукові ідеї, теоретико-методологічні моделі, дослідницькі гіпотези. Часто виступав у ролі редактора і співавтора спільних публікацій – монографій, наукових збірників, статей. Незрідка залучав до співпраці колег з різних міст і вишів України, зокрема Києва, Харкова, Львова, Одеси, Кривого Рогу. У цьому сенсі Makeєв був дуже популярним ученим-соціологом – його надихаючі теоретичні задуми, творча результативність, приязне ставлення до колег приваблювали до співпраці з ним багатьох дослідників.

2002 року він отримав вчене звання професора, а 2014-го – разом з колегами став лавреатом Державної премії України в галузі науки і техніки. На мою думку, професорство й лавреатство Сергія Олексійовича є цілком заслуженими.

Показовим у його біографії також є те, що він ніколи не забував своїх учителів у царині соціології. Makeєв в наукових працях часто посилався на Вілена Пилиповича Чорноволенка, опублікував в соціологічному журналі цікаву статтю про нього, був упорядником наукових праць Чорноволенка із питань соціології як науки та соціальної структури (2009). Makeєв шанував і пам'ятав і відому соціологиню з Одеси – Ірину Марківну Попову, теоретико-соціологічні ідеї якої він свого часу активно засвоював і глумачив. Коли у травні 2008 року Попова пішла з життя, то невдовзі в журналі «Соціологія» з'явилася меморіальна стаття Наталії Костенко і Сергія Makeєва під назвою «Дорога Ірино Марківно». 2019 року, після смерті Олександра Вишняка, до нас звернулася його донька з проханням підготувати меморіальний збірник наукових праць батька і спогадів його рідних, друзів і колег. Ми, зрозуміло, погодилися та упорядкували відповідний науковий матеріал і спогади. А назву цієї меморіальній книжці придумав саме Сергій Олексійович – «Філософія життя соціолога Олександра Вишняка».

На мій погляд, Makeєв був видатним ученим, який зробив багато корисного для розвитку української соціології. Його творчі розробки в галузі соціології соціальних структур, стратифікації і мобільності є, безумовно, класикою вітчизняної соціологічної науки. Водночас він був дуже, дуже порядною людиною. Мене, наприклад, завжди приваблювала відкрита чесність Сергія Олексійовича, його дружнє ставлення до всіх колег, постійна та щира готовність допомагати в науці й по життю всім, хто цього потребував. Для майбутніх поколінь вітчизняної соціології він надовго залишиться авторитетом і зразком для наслідування. Бережімо пам'ять про Сергія Makeєва, славну людину та видатного українського вченого-соціолога.

*Наталія Костенко, докторка соціологічних наук,
професорка, завідувачка відділу соціології культури
та масової комунікації Інституту соціології НАН України*

Найкращому другу

Та ні, це аж ніяк не кінець історії, радше нескінченна історія, довгострокова перспектива в розхожих нині термінах. Механізми тривалої пам'яті не включаються, і час не запускається у зворот слухними дієслівними формами. Хіба що спробувати Future in Past, як в англійській, що для нас незвично. Я постійно чекаю на твого дзвінка. І переглядаю пошту. Власне, як і впродовж усіх цих майже двох років твоєї хвороби, яка, здавалося б, нізвідки взялася, а може, була спровокована подіями та приспіла разом із підступною війною, руйнуваннями та незліченими втратами. Не те, щоб глухий розпач і нестерпний смуток не прослизують у сплутану свідомість відгуком на неймовірне, на те, чого не може бути у принципі, але передчуття листа, на який я чекаю, повертає до дійсності. Адже ти текстова людина, любиш тексти, хороші тексти, хоч би хто їх написав. Відгукуєшся навіть на мої останні стійкі уподобання – Вельбека та Ісигуро, хоча із сьогоднішнім романом одного з них, анонсованим як завершення авторської кар'єри, ще не ознайомився. Натомість не відривався від мемуарів. З твоїх слів, «прочитав за ними все XX століття».

Із соціологією – та сама пристрасть, особлива схильність до хороших книг, особлива інтуїція вбачати нагромадження соціальних структур у суспільному бутті й безпомилково визначати їх як складний організаційний конгломерат або ж інституційну ієрархію макро- та мікрофігур. Сповна відповідно до формули «соціологічного зору», яку я собі колись-то придумала. «Школа – смак – уява». Школа – соціологічна класика, насичена найкращими іменами, знання та осмислення їхніх праць та ідей, ні з ким не зіставні, й особливо парадиг-

ми нерівності соціального світу, в соціальному світі, що іноді аж нетямимися від всепоглинальної зосередженості на цьому предметі, який ти сприймаєш та описуєш, здавалося б, сухими констатаціями, де неприйнятні емоційні оцінки, але, як я розумію, за цим завжди стоїть непохитна присутність образу чогось неправильного, несправедливого, того, що має бути перевстановлено. «Сиджу на бульварі L'egalite», – кажу я по телефону, ти посміхаєшся.

Смак, або почуття міри, не зраджує тебе зазвичай – вроджена, схоже, якість, генетичний дарунок, що дає змогу утримувати відповідність слів і цифр, які часто постають в наших текстах як головний, визначальний аргумент. У тебе не так, за всієї значущості переконливої статистики; і висновки твої – це «соціологічні наближення» (як зазначено у назві нещодавно виданої праці), аж ніяк не самовпевнена істина, а лише підступи до неї. Ну а *уява* завжди промовисто захоплюється у численних нюансах, ідентичностях, просторах та часах огляду – все є у твоїх статтях, які варто читати та перечитувати, осягаючи смак соціології. Уявлюваний порядок проєціюється і на колег, авторів, скажімо, інститутської книги про Україну у 2023 році, яким за правом наукового редактора встановлено жорсткий дедлайн подання матеріалів. Відчуваю, як ти помітно радієш вчасно надісланому від нашого відділу розділу до книги. Але звісно ж – це не авторам ти покладаєш дедлайн, а собі самому, – встигнути будь-що-будь...

Скільки я пам'ятаю себе в Інституті, ти був, ти завжди там є – виступаєш на Вченій раді, заходиш до нашого відділу на вогник і щось цікаве розповідаєш, вголос і негласно стаєш на захист у складних ситуаціях. Ти з тих рідкісних для мене людей, хто розуміє мої прагнення та вчинки, з ким особливо привабливо разом працювати. І жодних сумнівів щодо твоєї реакції у відповідь. Може, мені вдасться написати щось більш розлоге в улюбленому твоєму жанрі. Але не цієї миті, не сьогодні, а коли настане час, без призначення кінцевого терміну, як сам ти мужньо протистояв тому. Написати, не замислюючись про кінець історії.

*Наталія Черниш, докторка соціологічних наук,
професорка кафедри соціології Львівського національного
університету імені Івана Франка*

Яким він мені запам'ятався...

Коли йдеться про колегу, який відійшов у засвіти так передчасно, то всі дотичні до нього люди пишуть переважно про його спадщину по роботі, важливі публікації, творчий внесок у нашу професійну справу і рідко звертаються до того, якою була ця людина в усіх проявах своєї екзистенції. Я хочу пригадати один такий випадок, який має стосунок до роботи лише опосередковано.

Життя зводило мене з Сергієм Олексійовичем переважно на різноманітних наукових імпрезах, на які було доволі багатим доковідне і довоєнне життя нашої академічної спільноти. Яюсь після однієї конференції (а всі знають, що найцікавіше трапляється якраз після конференції, у кулуарах) ми сиділи за столом і гомоніли про всілякі життєві ситуації. Мова чомусь зайшла про мрії, і присутні в той чи той спосіб казали про те, чого б вони хотіли найбільше у своєму житті. Я сиділа поруч з Сергієм Олексійовичем і запитала його, про що мріє він. І він так задумливо, у своїй неспішній манері, сказав: *«Добре було б зібратися з друзями десь у горах – не гострих і шпичастих, як на Кавказі, а десь на пологих схилах, на полонинах, з ялицями і зеленою травичкою, у ласкавий сонячний день, сидіти на великій терасі за столом разом з колегами і вести розмову під шепіт якоїсь невеликої річечки – і щоб довкола був мирний спокій і багато часу на вживання і вчування у цю розкішну природу, чисте повітря і сонце».*

І ці слова запали мені в серце й не давали спокою, бо я відчувала, що це цілком реально. Так і сталося. Після котрогось із наших Львівських соціологічних форумів, одного гарного сонячного травневого дня, коли все довкола квітло та буяло, ми запросили колег до Прикарпаття. А там було кілька котеджів, один із яких був посеред мальовничої карпатської

природи, на схилі в оточенні розлогих полонин, а внизу неспішно гомонів невеликий струмочок. Отож ми й сиділи за столом на терасі серед усієї цієї краси, і треба було бачити обличчя Сергія Олексійовича, сповнене спокою і задоволення. А згодом він зійшов до цього струмочка, скинув мешти і почав по ньому ходити, щоразу довше й довше. І я ніколи не забуду його щасливого обличчя і очей, що світилися променистим світлом. Таким він і залишиться в моїй пам'яті.

Звичайно ж, він залишив по собі надзвичайно цікавий науковий спадок і багато чого мудрого сказав у своїх працях, над чим ще слід довго думати й осмислювати сказане. Я багато навчилася від нього; до нього я ніколи не думала, що наукова мова може бути такою вишукано-елегантною або як можна пов'язати, хоча б термінологічно, природничі науки та соціологію. Він був несподіваним у всьому, навіть в обранні своїх наукових преференцій. Такі люди є унікальними, штучної роботи, і без них наша соціологія стане простішою і нуднішою. І я радію, що життя мене звело з такою людиною, і пам'ятатиму, що бачила його щасливим.

*Ольга Куценко, докторка соціологічних наук,
віцепрезидентка Соціологічної асоціації України,
професорка факультету соціології Київського національного
університету імені Тараса Шевченка;
професорка-дослідниця Берлінського технічного
університету за грантом Фонду Айнштайна (Німеччина)*

Симфонія соціальних структур у композиції Сергія Макеєва

«Є багато хороших рибалок і кілька чудових.
Але є тільки ти».

Ернест Гемінгвей «Старий і море»

Смерті немає, бо життя вічне. Поки є люди, які пам'ятають, які знають, які відчувають Ваш вплив, – Ви живий. Ви живий у своїх справах, у своїх речених та писаних думках, у своїх творіннях. Ви живий у щасливих моментах дотику до величі Вашої особистості, до тонкої матерії Вашого інтелекту, почуттів та відносин. Тінь Вашого тіла зникає, але корпускули Вашої душі лишаються розчиненими в усьому, що Вас оточувало. У теоріях, що Ви їх висували. У філософсько-соціологічних та іронічно-критичних висловлюваннях. У текстах, що Ви написали. У науковій школі, яку Ви створили. У впливі, який Ви мали на особистісну та професійну долю тих, хто мав щастя бути поруч.

У житті моєї пам'яті Сергій Олексійович – не просто видатний вчений і людина, якій ніщо людське не чуже. Він – творець і диригент Української симфонії соціальних структур. Пам'ять вперто висвітлює його образ як надзвичайно інтелігентної особистості, елегантного, інтелектуально витонченого митця соціологічної думки, який зумів створити справжню наукову школу в українській соціології. Він показав, яким чином можна глибоко аналізувати й осмислювати

соціальні структури та суспільство, підносячи цей аналіз до рівня мистецтва.

Виступи Сергія Олексійовича на наукових конференціях, на захистах дисертацій і в роботі спеціалізованих рад (зокрема, факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка), його виступи перед студентами як запрошеного лектора – все це завжди було подією, що викликала шалений інтерес і притягувала беззаперечну увагу. Кожен його виступ, публікація, висловлювання й коментарі в міжособистісних бесідах вирізнялися глибиною думки, оригінальністю підходів, інтелектуальною витонченістю і професійною досконалістю, часто – іронічністю, особливою поетикою і красою викладу.

Я маю особливу честь і відповідальність згадувати Сергія Олексійовича як опонента моєї докторської дисертації. Від того важливого моменту в моєму житті Сергій Олексійович став для мене своєрідним «камертоном» у науковому світі. Звучання його голосу, його думки та праці стали тим еталоном, з яким я постійно звіряла власні роздуми й напрацювання у розвитку соціоструктурного аналізу.

В українській соціології ім'я Сергія Makeєва асоціюється передусім з глибоким аналізом соціальних структур, який за результатом нагадує музичну симфонію, де кожна нота і кожний інструмент, кожний концепт і кожна опублікована праця відіграють ключову роль у створенні цілісної композиції. Як у симфонії, де різні інструменти об'єднуються для створення гармонійного звучання, Сергій Олексійович майстерно вивчав різноманітні шари суспільства, рухаючись від однієї до наступної частини великого музично-соціологічного полотна та відкриваючи перед нами унікальний світ соціальних взаємозв'язків. У своїх дослідженнях він не просто аналізував соціоструктурні процеси; він створював полотно, на якому кожен штрих – це історія, кожен колір – це емоція, а кожен відтінок – глибина соціального досвіду. Його дослідження соціальних структур і нерівностей звучать як музичні акорди, розкриваючи складність, гармонію та дисгармонію соціального світу.

Як і будь-який великий твір, *Симфонію соціальних структур* Makeєва потрібно слухати, уважно вчитуватися та розчинятися у її звучанні, таємних та явних смислах, емоційних пасажах і мотивах. У моєму сприйнятті ця Симфонія, що створювалась упродовж тридцяти або й більше років, має п'ятичастинну композицію, яку дозволю собі окреслити.

Частина I. *Allegro*: Динаміка соціальних ідентифікацій. Симфонія розпочинається з яскравою та динамічною частини – аналізу соціальних ідентичностей та ідентифікацій українського суспільства, в якому Makeєв з вирішальною сміливістю розкриває вплив історії, культури та соціальних змін на рефреймінг ідентичності людини. Makeєв аналізує, як індивідуальні та колективні, соціальні, статусні та професійні ідентичності формуються та змінюються в постійних взаємодіях на життєвому шляху особистості та під впливом бурхливо-радикальних соціальних потрясінь. У ранній колективній монографії «Социальные идентификации и идентичности» (1996), а потім – у колективній монографії «Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности» (1999) Makeєв, наче диригент оркестру, розкриває динамічну природу соціальних ідентичностей в Україні. Ця частина його симфонії виражає рухливість і різноманіття суспільних груп, що проявляються в ідентичностях і впливають на ідентифікацію.

Частина II. *Andante*: Рефлексія над класовою структурою. У книжці «Классовое общество. Теория и эмпирические реалии» (2003) темп сповільнюється, дозволяючи поглиблено зануритися в аналіз класової структури. Цей розділ Симфонії відображає роздуми Makeєва над складністю класових відносин та їхнім впливом на соціальну реальність. Його аналіз схожий на спокійну мелодію, яка розкриває багатогранність класової диференціації. Він описує, як історичні та сучасні контексти впливають на формування класів та їхню взаємодію в пострадянському просторі.

Частина III. *Scherzo*: Контрасти нових соціальних нерівностей. У колективних монографіях «Новые социальные

неравенства» (2006), «Структурні виміри сучасного суспільства» (2006) та у низці наступних блискучих статей, підготовлених спільно з представницями його наукової школи, Makeєв грає з контрастами. Як у скерцо, він використовує швидкі темпи та різкі переходи для розкриття нових форм соціальних нерівностей, звертає увагу на змінність і непередбачуваність сучасного суспільства, де старі форми нерівності трансформуються, створюючи нові виклики та можливості. Ця частина сповнена енергії скерцо. Makeєв аналізує, як глобалізація та трансформації впливають на формування нових соціальних нерівностей, як вони інституціалізуються, при цьому використовує гострі інструменти соціологічного аналізу, аби висвітлити ці складні процеси.

Частина IV. *Adagio*: Заглиблення в «Общество без доверия» (2014). Адажіо в композиції Makeєва – це погляд на втрату довіри в суспільстві. Співавтори та виконавці частини замислюються над причинами ерозії довіри, впливом цієї ерозії на соціальну кооперацію та політичні процеси. Це – уповільнення, затишшя, в якому, однак, пульсує величезна тривога та передчуття бурі фіналу.

Частина V. *Фінал*: Виклик, синтез і переосмислення. В останній частині Симфонії соціальних структур, яку створив Сергій Makeєв, ми наближаємося до фіналу, де кожна нота та акорд знаходить своє відлуння у великому рухливому полотні суспільства. Ми спостерігаємо виразний виклик традиційним уявленням про соціальну реальність та яскраві спроби елегантно, інтелектуально й чуттєво означити екстраординарні виклики цієї реальності суспільному життю. Колективні монографії «Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики» (2017), «Перевесники Незалежності. Силуети покоління у часі та подіях» (2022) та «Українське суспільство в умовах війни» (2022, 2023) відкривають нові горизонти в розумінні соціальної динаміки, структурної стійкості та спротиву суспільства руйнівним втручанням. «Стан сингулярності» розгортає мозаїку соціальних змін, що відбуваються у світі, де нерегулярності набувають

рис закономірності, а традиційні категорії соціальних структур перебувають у стані переосмислення. Макеєв змальовує портрет суспільства, яке переживає глибокі трансформації шокового характеру, часто непередбачувані та суперечливі. Це наводить на думку про імпровізаційний стиль у музиці, де кожен наступний такт несе в собі здивування та новизну. У «Перевесниках Незалежності» співавтори ніби збирають оркестр поколінь – мелодія кожного з них зробила свій унікальний внесок у формування сучасної України. Через діалог поколінь Макеєв, як диригент оркестру, відтворює поліфонію історій та досвідів, які разом складаються у симфонію національного духу.

«Українське суспільство в умовах війни» стало своєрідним крещендо. Тут Макеєв зі співавторами аналізує, як війна викликає нові форми спільності та солідарності, водночас розкриваючи нові нерівності та соціальні напруження; демонструє, як за кризових умов соціальні структури набувають нових вимірів та значень. Війна як критичний момент історії перетворюється у цій колективній праці на потужне звучання сміливості, стійкості та непереможності духу. У Фіналі звучать не лише трагедія та біль, а й нескорена сила суспільства, яке об'єднується у час жорстоких випробувань.

Завершуючи *Симфонію* життя, Сергій Олексійович не лише підбиває підсумок своїх досліджень, а й відкриває нові шляхи для розуміння складності та різноманітності соціального світу. Його праці – це неперевершений внесок у соціологію, що змушує нас замислитися над сутністю соціальних структур та їхнім непередбачуваним впливом на наше життя. Його внесок у розвиток української соціології не можна переоцінити. Він змінив парадигму дослідження соціальних структур, збагативши наукову думку України та світу новими підходами та інтерпретаціями. Його спадщина надихатиме науковців і студентів, поки ми живі, а його ім'я залишиться у пам'яті як символ високого інтелекту, наукового пошуку та витонченості думки.

*Алла Лобанова, докторка соціологічних наук,
професорка кафедри соціології та масових комунікацій
Криворізького державного педагогічного університету*

«3 дружніми побажаннями – С. Макеєв...»

Важко говорити про Сергія Олексійовича у минулому часі... Важко... Важко тому, що неможливо повірити у факт його відсутності у земному житті... Здавалося, що його життєва і професійна дорога буде ще довгою-довгою і неймовірно плідною, адже він мав так багато наукових проєктів і задумів на майбутнє.

Знаю його майже 30 років... Познайомилася з ним 25 березня 1994 року, коли в Інституті соціології відбувався захист моєї кандидатської дисертації, а він був у складі Спеціалізованої вченої ради. Не можна було не звернути увагу на його привабливу худорляву постать, вроджену інтелігентність, повільність мови, неквапливість ходи та жестів, скромність, неймовірну комунікабельність і завжди відкритість до спілкування. У ньому була якась потаємність, що проглядала в особливій його посмішці, за якою приховувалася глибина його розуму, широта інтелекту, схильність усе піддавати сумніву, множинність нових наукових ідей, які, здавалося, увесь час «роїлися» в його голові й не давали йому спокою.

Спілкувалися ми з ним нечасто, але коли це відбувалося, в мене постійно виникали внутрішні сумніви, пов'язані з побоюваннями виявитися недостатньо обізнаною чи ерудованою стосовно предмета обговорення, й тому в розмовах із ним я намагалася обирати позицію радше мовчазного слухача, ніж активного співрозмовника.

Слухаючи виступи Макеєва на конференціях, я завжди захоплювалася логікою та критичністю його міркувань, оригінальністю наукових ідей та їхньою аргументованістю. Він мислив неординарно, говорив переконливо, писав цікаво й захопливо. Навчальний посібник «Соціологія» за його редак-

цією (2003) вже багато років є одним з моїх найулюблених посібників із соціології, його наукові статті читаю та перечитую.

Наукова співпраця та ділові зустрічі з Сергієм Олексійовичем не були постійними, відбувалися від часу до часу, але завжди були цікавими та успішними.

22 квітня 2005 року в Інституті соціології відбувся захист моєї докторської дисертації, на якому Makeєв головував. І хоча в цьому я вбачала добрий знак – адже його порядність і приязність були запорукою того, що все буде добре – між тим я чомусь найбільше побоювалася саме його запитань і його оцінки моєї дисертації... Його підтримка була для мене дуже важливою і цінною.

У листопаді 2018 року Сергій Олексійович уперше приїхав до Кривого Рогу. Разом з Євгенієм Івановичем Головахою він виступав на пленарному засіданні IV Міжнародної науково-практичної конференції «Інформаційне суспільство

Під час захисту докторської дисертації Алли Лобанової,
Інститут соціології НАН України, 2005 рік

Під час зустрічі в Криворізькому державному педагогічному університеті, листопад 2018 року. *Зліва направо:* Алла Лобанова, Ярослав Шрамко (ректор КДПУ), Євгеній Головаха та Сергій Макеєв

Євгеній Головаха і Сергій Макеєв з учасниками конференції на коксохімічному виробництві ВАТ «АрселорМіттал Кривий Ріг», листопад 2018 року

і природа: вектори взаємовпливу», яку проводила наша кафедра соціології та масових комунікацій. Його доповідь «Соціологічні проєкції взаємозв'язку суспільства і природи», як зазвичай і всі його доповіді, була захопливою, змістовною, переконливою, обґрунтованою.

Для нашого університету, для наукової спільноти нашого промислового міста це була значна наукова подія – одразу два видатні українські соціологи презентували свої нові наукові розвідки в галузі взаємодії інформаційного суспільства і природи.

Далі, у 2021 році була спільна робота над монографією «Перевесники Незалежності. Силуети покоління у часі та подіях» (за ред. С. Макеєва та Н. Коваліско, 2022). До неї ми з Людмилою Калашниковою – раніше моєю ученицею, а тепер уже колегою, доктором соціологічних наук, професоркою – долучилися та написали розділ «Неповнолітні делінквенти», зміст якого, звісно, узгоджували з Сергієм Олексійовичем, спілкуючись у телефонному та мейловому форматі.

Остання наша розмова відбулася у жовтні 2022 року: Макеєв зателефонував і запропонував бути рецензентом колективної монографії «Українське суспільство в умовах війни. Рік 2022». Для мене це була велика честь, і особливою приємно було те, що саме Сергій Олексійович висловив цю пропозицію. У наступному мейлі він висловив вдячність за рецензію і, як завжди, наприкінці написав: «З дружніми побажаннями – С. Макеєв». Це був останній його мейл...

Я щаслива тим, що на моєму життєвому шляху доля подарувала мені знайомство, зустрічі та наукову співпрацю з Сергієм Олексійовичем Макеєвим – видатним українським соціологом, справжнім інтелегентом, непересічною особистістю, людські чесноти та професійні якості якого завжди викликали у мене захоплення та повагу, а наукові праці – глибоку зацікавленість, даруючи нове бачення суспільних проблем і надихаючи на пошук нових соціологічних ідей.

*Наталія Майструк, кандидатка соціологічних наук,
доцентка, наукова співробітниця відділу економічної
соціології Інституту соціології НАН України*

Зразок відданості науці: спогади про вчителя і колегу

Моє знайомство з Сергієм Олексійовичем почалося ще за радянських часів, а точніше з 1986 року, коли на філософському факультеті Київського держуніверситету імені Т. Г. Шевченка розпочалася підготовка студентів за новою на той час спеціалізацією – «соціологія». Тоді почалося й моє знайомство з достатньо новою (як для Радянського Союзу) наукою про суспільство. Ми, студенти першого набору зі спеціальності «соціологія», лише в загальних рисах уявляли собі, чим будемо займатися після закінчення університету. Усвідомлення прийшло значно пізніше, у перебігу навчання. Так само й викладачі побіжно створювали та коригували свої навчальні програми. Гадаю, важко було не тільки студентам, а й викладачам. Але нам поталанило, тому що ми мали можливість вчитися у таких провідних соціологів, як С. Макеєв, Н. Костенко, М. Чурилов, В. Паніотто, А. Горбачик, І. Буров, М. Захарченко та в інших гідних викладачів.

Сергій Олексійович розкрив нам засади класового аналізу суспільства, особливості соціальної структури, організації праці та зайнятості, а також соціальної нерівності в сучасних суспільствах та ін. Як викладач він був дуже пунктуальним, вимогливим і намагався закласти фундаментальні знання у голови майбутніх соціологів. Водночас Макеєв був дуже інтелігентним, толерантним і ніколи не виявляв неповаги до студентів. Пізніше, коли я вже сама працювала викладачем соціології в НТУУ «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», завжди згадувала праці Сергія Олексійовича, рекомендувала навчальні посібники та хрестоматію з соціології, що були видані Інститутом соціології НАН Украї-

ни за його участю та редакцією. Ці книжки завжди були дуже якісними за змістом, цікавими, зрозумілими для студентів.

Пізніше, будучи аспіранткою кафедри економічної та загальної соціології КНЕУ імені Вадима Гетьмана (на той час – так званого «Нархозу»), яку 1989-го заснував та підтримував академік НАН України Ю. М. Пахомов, я знову зустрілася із Сергієм Олексійовичем, оскільки він працював там з аспірантами та консультував їхню наукову роботу. Останнє десятиріччя ХХ століття видалося, як і поточний час, дуже турбулентним, коли переглядалися формальні засади наукової діяльності, змінювалися спеціалізації тощо. В цей час Макеєв підтримував аспірантів і брав активну участь у всебічному поліпшенні їхньої наукової діяльності.

Але Сергій Олексійович насамперед був справжнім науковцем, працював не покладаючи рук над монографіями, статтями, науково-дослідницькими проектами. Мені пощастило попрацювати з ним як із керівником відділу соціальних структур, коли я наприкінці 2022 року почала працювати в Інституті. До речі, керівником він був дуже демократичним і толерантним, уважним до своїх підлеглих, відкритим для обговорення наукових проблем та перспектив. Останніми роками свого життя він активно працював над проблематикою війни поряд з іншими темами, намагався знайти відповіді на конче болючі для України питання, згадуючи досвід Першої світової війни на підґрунті аналізу праць класиків соціології, зокрема Дюркгайма, Зимеля та інших. Йому вдалося актуалізувати й переосмислити їхні теоретичні надбання у світлі сучасних рефлексій щодо російсько-української війни. 2023 року практично в кожному номері журналу «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» виходили його статті, на які очікували його шанувальники. Він дуже поспішав працювати з максимальною віддачею. На жаль, життя Сергія Олексійовича передчасно обірвалося, але він назавжди залишиться у пам'яті колег і учнів як талановитий вчений та яскрава особистість.

*Ліна Малиш, докторка соціологічних наук,
доцентка кафедри соціології Національного університету
«Києво-Могилянська академія», старша наукова
співробітниця відділу соціальних структур
Інституту соціології НАН України*

Моєму провіднику у світ соціальних структур присвячується

«Той, хто, звертаючись до старого,
здатний відкривати нове,
гідний бути учителем».

Конфуцій

Грудневі дні – чарівний час, сповнений передчуття дива, новорічної казки, яку десь у глибині душі продовжуєш несміливо очікувати навіть у другий воєнний рік... Марне сподівання – ця зима забрала з собою життя мого наставника – Сергія Олексійовича Макеєва. Як це завжди буває з найдорожчими людьми – несподівано, передчасно, тоді, коли ще стільки всього треба спитати, сказати, почути, зробити разом...

Розробки вчених, на долю яких випало торувати тернистий соціологічний шлях ще за часів Радянського Союзу, цеглина за цеглиною здіймаючи будівлю наукового знання, стали живильним інтелектуальним середовищем для формування майбутніх професіоналів у цій галузі. Перші покоління студентів-соціологів були заочно знайомі з більшістю класиків вітчизняної соціологічної думки, виховуючись на їхніх монографіях, статтях, довідкових виданнях. Ці праці важко переоцінити: зараз, за доби повсюдного поширення інтернету та цифровізації, всім охочим доступне розмаїття першоджерел. Але тоді, у період становлення української соціології, вчений був подібним до шукача золота, який серед паперових видань у бібліотеках, через знайомих і колег віднаходив

ключові праці, в тому числі й важкодоступних західних авторів, осмислював і впорядковував їхні здобутки, сполучаючи вітчизняну науку із закордонною.

Особливе місце серед тогочасного доробку українських соціологів посідали підручники та посібники, адже перед їхніми авторами поставало вкрай складне завдання: не лише висвітлити найважливіші результати головних дослідницьких напрямів, а й показати їхню привабливість, можливості подальших гносеологічних дослідів, причому зробити це максимально доступною для початківців мовою. Саме так було задумано навчальний посібник із соціології, одним із авторів і редактором якого був Сергій Олексійович, – з його розділу «Соціальна структура» розпочалось наше з ним знайомство та мій шлях до соціоструктурного аналізу. У мене зі студентських років збереглося перше видання цього посібника¹, що виявився для мене доленосним, із численними помітками у підрозділах про соціальні статуси та ролі.

Захоплива розповідь про статуси, ролі, соціальну мобільність і стратифікацію надовго привертала увагу та викликала бажання дізнатися про них більше. Проте «родзинкою» розділу для мене стала та його частина, що була присвячена стратифікації. Сергій Олексійович наводив висновки дослідження Мелвіна Тьюміна, де вивчалися відмінності у життєвих можливостях, зумовлені відмінностями в доступі до матеріальних благ. Саме до цього сюжету вже пізніше я повернулась під керівництвом Сергія Олексійовича, препаруючи дані модуля «Соціальна нерівність» Міжнародної програми соціального дослідження. При цьому до сфери моєї наукової відповідальності належав не лише розгляд ситуації в Україні, а й порівняння її з іншими країнами. Навіть перша частина цього завдання видавалась для мене, яка робила на той час перші кроки у стратифікаційному аналізі, доволі амбітною, друга ж взагалі здавалась авантюрою. Проте порівняльні дослідження несподівано виявилися настільки притягальними,

¹ Макеев, С. О. (Ред.). (1999). *Соціологія: Навч. посібник*. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.

що їхні масштаби в моїх роботах ставали дедалі більшими, сягаючи нових обріїв – інтерсекцій, багаторівневості, макропоказників, крос-культурності.

Озираючись на наше спілкування із Сергієм Олексійовичем – і безпосереднє, і заочне, через його численні публікації, першою чергою згадую його унікальне вміння знаходити нові й нові риси в ніби вже вивчених уздовж і впоперек феноменах, підбирати незвичну теоретичну оптику для їх уловлення та інтерпретації. Це чимось нагадувало фокус, коли з пустого капелюха раптом з'являється білий кролик, з тією відмінністю, що тут і капелюх, і кролик були перед глядачами одразу, їх ніби висвітлювали прожектором – викликало подив те, що їх чомусь раніше ніхто не помічав.

Необхідним елементом будь-якої дисертації є визначення її теоретико-методологічного підґрунтя, яке традиційно сягає далеко в минуле – у моєму випадку, на щастя, все ж відносно близьке, – до часів Еміля Дюркгайма, праці якого я мала проаналізувати. Пам'ятаю, під час нашої бесіди із Сергієм Олексійовичем ми зачепили і творчість Огюста Конта. Це ім'я відоме студентам ще з першого року навчання, позаяк він вважається фундатором соціології. Найбільш сумлінні навіть знають про обставини, які спонукали Конта спинити свій вибір саме на назві «соціологія». Проте аж ніяк не є загальновідомим, приміром, те, що, ймовірно, саме із чудернацьких релігійних концепцій Конта сформувалося поле досліджень релігії Дюркгайма та його послідовників. До того ж контівський інтелектуальний спадок несподівано виявився суттєво ширшим за класифікацію наук і закон трьох стадій. Та й біографія класика була вельми неординарною²...

Новаційність підходу Сергія Олексійовича гармонійно доповнювалась здатністю прищепити таке бачення і своїм учням, навчити дивитися пильно, шукати свій власний шлях та інтерпретацію явищ, не спинятися на готових рішеннях.

² Докладніше див.: Макеєв, С. (2013). Огюст Конт: біля витоків соціологічної яви. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 184–198.

Сам він завжди мав безліч ідей, проєктів – досі не можу збагнути, яким чином у нього народжувались ідеї дедалі нових і нових статей і монографій. «Криза думок», «відсутність натхнення» – все це було абсолютно не про нього, його творчий процес не припинявся, мабуть, ніколи. І натепер, 2024 року, коли Сергія Олексійовича вже немає з нами, побачить світ його нова публікація, ніби засвідчуючи вічність справжніх покликання та хисту.

Тим часом, у його працях ніколи не було повторів, самоплагіату, він ніколи не писав, аби написати, задля збільшення обсягу власної бібліографії. Кожен його текст був подібним до діаманту – самобутній, вивірений та досконалий. Сергій Олексійович як ніхто вмів підшукати саме ті, точні та потрібні слова в будь-яких ситуаціях, не лише в науці.

На стінах будівлі Інституту, над сходами на другий поверх, розташована галерея портретів класиків соціології, творчості яких було присвячене видання, підготовлене його співробітниками³. Серед інших, було тут і зображення Чарльза Кулі, на якому той трохи нагадував мені Сергія Олексійовича. Піднімаючись нагору, я жартома спочатку подумки віталась із ним: «Доброго дня, Сергію Олексійовичу». Повторити своє вітання мені вже нікому, але все одно десь у моїх думках все ще лунає його голос – частину свого серця вчитель віддає своїм учням, ніколи не полишаючи їх назавсім. Цей світлий промінь назавжди збережу у своєму серці.

³ Ворона, В. (Ред.). (2015). *Теоретики світової соціології: життя та творчий спадок (Путівник портротною галереєю Інституту соціології НАН України)*. Київ: Інститут соціології НАН України.

*Наталія Коваліско, докторка соціологічних наук,
професорка кафедри соціології історичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка,
старша наукова співробітниця відділу соціальних структур
Інституту соціології НАН України*

Спогади про дорогого Вчителя

«...Людська пам'ять є вибірковою,
і кожен з нас пам'ятає те,
що хоче пам'ятати...»

Олена Ферранте

Пам'ять іноді буває така вибіркова... бо в спогадах зринають завжди значущі для тебе люди, особливі моменти, знакові події, емоційні переживання – все те, щодо чого неодноразово рефлексуюмо в роздумах чи розповідях про них. Дорогі для нас люди, які пішли у вічність, згадуються завжди по-особливому. І змиритися з такими втратами вкрай важко, бо щоразу в пам'яті зринають окремі епізоди, фрази, настанови, емоції, нові контексти сказаного чи так і непроговореного...

Втрата Сергія Олексійовича є невимовною, неочікуваною й досі є неприйнятною, бо ж стільки ще було намірів, планів та вже, на жаль, нереалізовуваних саме під його керівництвом проєктів.

Однак саме настав час підбити підсумки 22-річної співпраці, у межах якої я мала нагоду навчатися у Вчителя з великої букви, спілкуватися з ним. Він завжди вислуховував, скеровував усі ідеї в науковому дискурсі. Жодного разу не сумнівався, а терпляче чекав доопрацьованих текстів і до моєї докторської дисертації, і до спільних статей, які мала нагоду писати разом із ним і доносити до наукової спільноти.

Ці мої спогади про Сергія Олексійовича є радше автобіографічним нарисом мого наукового становлення та багатьох років спільної з ним праці. Почну із самого початку, щоб дотриматися логічності викладу своїх думок. Намагаюсь усе при-

гадати, нічого не упустити, підкреслити вагомість наукового доробку Вчителя та його вплив, значущість, уміння донести ідеї й делікатно переконати, спільно переосмислити те, що є важливим, цінним саме у вивченні соціальних структур.

У 1990 році був мій доленосний вибір спеціальності «Соціологія», на яку вперше здійснювали набір студентів у Львівському університеті імені Івана Франка. Не лише ми, студенти, а й наші викладачі на той час уперше опановували нові курси, вчилися разом із нами, ділилися своїм науковим досвідом суміжних наук (філософії, психології, економіки, математики, демографії тощо). Звісно, підручників було обмаль, тому кожна свіжа соціологічна публікація в журналах «Філософська і соціологічна думка» та «Політична думка» опрацьовувалась та докладно аналізувалась у межах курсів, які на той час були передбачені навчальною програмою із соціології. Монографічні дослідження також опрацьовувалися при написанні численних курсових та дипломної роботи. Але особливу вагу для мене мала монографія С. О. Макеєва «Соціальні переміщення у великому місті» (1989), й відтак мій подальший науково-дослідницький фокус був спрямований на дослідження процесів мобільності. Власне у дипломній роботі «Ціннісно-мотиваційна сфера в системі регуляції підприємницької діяльності в Україні» я намагалася ще у 1995-му розібратися з об'єктивними та суб'єктивними чинниками зміни соціального статусу різних професійних груп, мотивацією людей до підприємницької діяльності, коли ринкові механізми її регулювання були стихійними та залежними від багатьох непередбачуваних соціально-економічних процесів, подій, ризиків. Отож у моїй роботі йшлося про соціальні переміщення, міжпрофесійну мобільність і зміну статусних позицій тогочасними підприємцями. Це зумовило подальший вектор моїх наукових інтересів і послугувало основою для написання кандидатської дисертації «Трудова мобільність в умовах регіонального ринку праці», яку 1999 року я захистила в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна.

2000 року в межах Проєкту громадянської освіти Міжнародного фонду «Відродження» та Інституту відкритого суспільства було оголошено конкурс щодо розроблення ма-

гістерських програм із соціології та культурології в Центрі розвитку магістерських програм Львівського національного університету імені Івана Франка. У рамках цього проєкту в квітні 2001-го відбулася «Весняна Школа», де обговорювалися нові тенденції та методичні принципи розроблення навчальних програм із соціології, а одним із запрошених лекторів був Сергій Олексійович Макеєв. Ще однією складовою цієї школи було представлення програми, обговорення та оцінювання лекторами розроблених учасниками авторських курсів із соціології, зокрема й мого – за назвою «Соціальна стратифікація та нерівність». Це було перше знакове знайомство з Сергієм Олексійовичем, яке зумовило нашу багаторічну співпрацю та рецензування ним усіх моїх подальших напрацювань у контексті досліджень соціальної структури, стратифікації та мобільності.

2006 року в межах планової наукової теми відділу соціальних структур Інституту соціології «Легітимація та інституціоналізація нових соціальних нерівностей» я долучилася до підготовки колективної монографії «Нові соціальні нерівності» за редакцією С. Макеєва та написання підрозділу «Місто: багатовимірний простір нерівностей». На регіональному рівні були проведені дослідження стратифікаційних процесів за авторською апробованою методикою, що стало підставою для подальших наукових розвідок та стажування у 2006–2008 роках в Інституті соціології під керівництвом завідувача відділу соціальних структур С. О. Макеєва. Тоді ж було обговорено перспективи співпраці над докторською дисертацією та виданням навчального посібника «Основи соціальної стратифікації» (2007), першим критиком та рецензентом якого також був Сергій Олексійович. Підсумок цього періоду – обговорення, рекомендація відділу соціальних структур, Вченої ради Інституту соціології НАН України та видання у 2008-му монографії «Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення».

Далі було два роки доопрацювань тексту дисертації, написання наукових статей. Пригадуючи цей період, зазначу – мабуть, він був найскладнішим у нашому співробітництві.

Мої тексти проходили ретельний аналіз – файли, отримані від Сергія Олексійовича, рясніли зауваженнями та коментарями. Це щоразу зумовлювало дискусії, численні обговорення та, врешті, компромісне рішення щодо тих чи інших аспектів викладу матеріалу. Але цей неоціненний досвід загартував мене так, що надалі в разі підготовки спільних публікацій, презентацій, пошуку першоджерел чи редагування спільних текстів наша співпраця завжди була злагодженою та з чітко розставленими пріоритетами й завданнями.

Цей етап моєї праці під науковим консультуванням Макеєва мав у підсумку дисертаційне дослідження за темою «Багатовимірний аналіз стратифікаційних порядків». З великою вдячністю пам'ятаю його підтримку та неоціненну допомогу під час підготовки усіх етапів процедури захисту у 2010 році. Пригадую, як після захисту Сергій Олексійович ділився враженнями й зазначив, що не було жодного члена спеціалізованої вченої ради із захисту докторських дисертацій із соціології в Харківському національному університеті ім. В. Н. Каразіна, який не підійшов би до нього як до наукового консультанта та не відзначив високий рівень і новизну дисертаційного дослідження. Для нього це визнання було вельми важливим, оскільки наша співпраця була і результативною, і відзначеною професійною соціологічною спільнотою. 2012 року за його рецензування було видано авторський навчальний посібник «Стратифікаційний аналіз сучасного суспільства» для соціологів магістерських програм.

Наша співпраця полягала також у його активній участі у Львівському соціологічному форумі. Починаючи з 2008 року, Сергій Олексійович виступав практично на всіх його пленарних засіданнях, а також завжди радо долучався до всіх культурних заходів, екскурсій чи виїзних засідань, які проводилися в рамках неформального спілкування з колегами. Також усталеною практикою була спільна участь у Харківських соціологічних читаннях та неодноразове спільне модерування секцій, дотичних до проблематики структурних перетворень і соціальної нерівності в українському суспільстві. Ще довго після таких заходів ми з ним зазвичай обговорювали окремі виступи, дискутували, окреслювали подальші плани щодо спільної праці.

2017 року Соціологічна асоціація України реалізувала проєкт «Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством» за фінансової підтримки Міжнародного фонду «Відродження», результатом якого були спільні з Макеєвим наукові публікації та виступи на конференціях. Упродовж 2017–2022 років у журналі «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» ми опублікували низку статей: «Глобальний і локальний діалект наративу про нерівність» (2017); «Економіка і соціологія нерівності: емпіричний вимір глобальних тенденцій» (2018); «Добробут і благополуччя в порівняльній перспективі: випадок Польщі та України» (2019); «Різноманітність і відносна автономність уявлень населення України про соціальну нерівність» (2020); «Соціологія соціальної структури покоління» (2021), а також «Емоції у сприйнятті соціальної нерівності» у Віснику Львівського університету (Серія соціологічна, 2020) та розділ «Мінливі проєкції нерівності: глобальна, локальна, економічна, соціологічна» (у книжці «Динаміка сприйняття соціальної нерівності в Україні: за даними Міжнародної програми соціальних досліджень 2009 і 2019 років»).

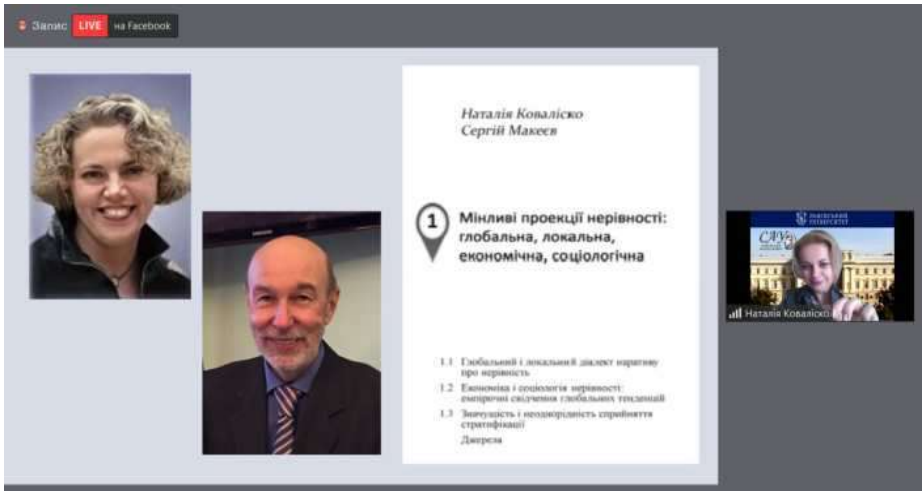
У 2021–2022 роках реалізовано ще один спільний проєкт «Ровесники Незалежності. Покоління у часі та в контексті подій» у партнерстві відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України, кафедри соціології Львівського національного університету імені Івана Франка та колеґ інших ЗВО. Підсумком цього проєкту стало видання колективної монографії «Перевесники Незалежності. Силуети покоління у часі та подіях» (2022). Нашими спільними з Макеєвим розділами у цій монографії є, зокрема: «Вступ: до 30-річчя ровесників країни», «Соціологія соціальної структури покоління», «Покоління в історико-соціологічній перспективі», «Сироти». Емпіричну базу монографії становили дані порівняльних міжнародних обстежень, моніторингу Інституту соціології; ініціативні опитування у мережі, виконані співробітниками кафедри соціології ЛНУ імені Івана Франка; власні матеріали, отримані за участю авторів книги в різних наукових та історико-біографічних проєктах.

У цій багаторічній співпраці було стільки підтримки, довіри, розуміння усіх моїх життєвих ситуацій, такої віри в

мої можливості, що кожного разу, коли опускалися руки чи виникало бажання взяти паузу, першочерговою думкою було те, що ніяк не можна підвести, треба рухатися далі, попри всі виклики, щоб не втратити той кредит довіри, який завжди мала від Сергія Олексійовича.

Тому, коли я підбиваю підсумки нашого співробітництва, є розуміння того, що саме Сергію Олексійовичу завдячую науковим поступом у соціології. Я завжди мала унікальну можливість порадитися, отримати рекомендації щодо вдосконалення моїх наукових публікацій. Урешті-решт, коли отримувала остаточне схвалення, то це був щоразу ще один вагомий крок уперед і моя маленька перемога. Він був завжди найвимогливішим рецензентом і тим, хто розумів мене, оцінював мій внесок у кожен наукову працю, завжди по-батьківськи підтримував у всіх моїх наукових починаннях та щиро радів усім моїм успіхам.

Спочивайте в спокої та з миром. Низький уклін і вдячність Вам за все, мій дорогий Вчителю. Пам'ять про Вас завжди буде світлою. У моїх спогадах Ви будете завжди живим! Бо людина, як на мене, помирає лише тоді, коли вмирає останній спогад про неї.

Слайд з онлайн-конференції, Львівський соціологічний форум, 2021 рік

*Андрій Бова, кандидат соціологічних наук,
начальник відділу Державного науково-дослідного
інституту МВС України, старший науковий співробітник
відділу соціальних структур
Інституту соціології НАН України*

Життя, присвячене соціології

На факультеті соціології та психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, де я навчався впродовж 1990–1995 років, викладачами була ціла плеяда відомих українських соціологів, які працювали у створеному 1990 року Інституті соціології НАН України. Серед них був і Сергій Олексійович Makeєв. Він читав у нас спеціальний курс «Соціальна структура сучасного українського суспільства». Це завжди були справді захопливі лекції, сповнені живої науки та нових знахідок. Матеріал містив відсилання і до класиків радянської соціології, і до іноземної соціологічної літератури (на той час доступної більшою мірою в перекладах в університетській бібліотеці), висвітлював погляди сучасних західних соціологів на соціальну структуру та нерівність. Вочевидь лектор відмінно орієнтувався в різних концепціях і в останніх тенденціях розвитку світової соціологічної думки, тому незмінно тримав увагу аудиторії впродовж усієї лекції. Зазвичай він ступав уздовж рядів аудиторії, занурений у роздуми, іноді зв'язуючись із планом, записаним на невеликих клаптиках паперу. Цікавим і незвичним було те, що як підсумкове завдання він запропонував студентам написати реферати за обраними поняттями, але обсяг цих рефератів мав бути не більш як три сторінки! Зізнаюся, деякі методичні прийоми я запозичив та згодом використовував вже як молодий викладач.

Після отримання 1995 року університетського диплома, я обрав для подальшого навчання аспірантуру Інституту соціології НАН України. Я був безмежно вдячний шановному

Сергію Олексійовичу, який погодився бути моїм науковим керівником і надавав мені всебічну підтримку і супровід як під час підготовки дисертаційного дослідження, так і надалі. Під час численних консультацій він уважно слухав мої чергові ідеї, висловлював критичні, проте дуже доброзичливі зауваження й надавав мудрі поради. Він володів знаннями з широкого кола наукових питань, його розповіді про науку завжди захоплювали, а пояснення майстра здавалися зрозумілими і це неабияк надихало. Однак, мушу визнати, за спроби практичного втілення його ідей на папері виникали суттєві труднощі.

Чотири роки в аспірантурі швидко спливли. На першому розгляді тексту дисертації у відділі соціальних структур робота була нещадно і цілком справедливо розкритикована, що, зрештою, пішло на користь. Багато що і не один раз я переробляв і доопрацьовував, а науковий керівник терпляче перечитував усі розділи й допомагав удосконалити текст. Згодом були інші обговорення у відділі, робота над публікаціями, зокрема над параграфом колективної монографії відділу за плановою темою. Я довго зволікав із захистом, і одного дня Сергій Олексійович поставив питання руба: «Андрію, у Вас все майже готово. Якщо Ви не вийдете на захист дисертації через три місяці, я від Вас відмовлюсь!» На захист я тоді так і не вийшов, проте і науковий керівник від мене не відмовився. Я успішно захистив кандидатську дисертацію аж наприкінці 2001 року.

Уже працюючи за основним місцем роботи, час від часу я заходив на другий поверх затишного приміщення Інституту соціології НАН України на вулиці Шовковичній, 12. Я відчував постійну потребу в безпосередньому спілкуванні з колегами і колишнім науковим керівником, в єднанні з соціологічною спільнотою. Сергій Олексійович завжди радо та прихильно мене зустрічав, виявляв щире зацікавлення у моїх дослідженнях, ділився прочитаним і власними планами на майбутнє. Було видно, що він живе науковою творчістю і вміло організовує роботу відділу. Він якимось дуже вдало і

невимушено гуртував навколо себе і досвідчених однодумців, і молодих аспірантів, задаючи високі стандарти наукового дискурсу. Завдяки своїм організаторським здібностям та багатому досвіду керівної роботи Makeєв був дуже органічним і продуктивним на посаді заступника директора Інституту. Але найбільше я шанував його, що він був людиною з високими внутрішніми стандартами, принциповою, наполегливою, чесною.

Між іншим, окрім наукової та викладацької діяльності, Сергій Олексійович мав ще одне захоплення – велосипедні подорожі на великі відстані. Такий вид спорту і дозвілля потребував неабиякої витримки, сили волі та фізичної підготовки. До речі, його соціологічно-забарвлені подорожні спостереження завжди були неперевершеними, і я слухав їх із захопленням.

Наприкінці лютого 2023 року я востаннє провідав свого наставника у його затишній і повній книжкових шаф квартирі. Уже важко хворий, він не скаржився на життя, а близько години ділився своїми ідеями й останніми науковими знахідками, подарував мені кілька своїх книжок... Останній лист від нього я одержав восени 2023 року, і він також стосувався обговорення наукових питань.

Упевнений, що спадщина Сергія Олексійовича Makeєва – це не лише його наукові праці, які ще довго матимуть значний вплив на розвиток вітчизняної соціології, а і його колеги та учні, яких він щиро підтримував та яким приділяв багато уваги. Ми будемо й далі нести знання, які він нам передав, розвиваючи українську соціологію.

*Олексій Бєлєнок, науковий співробітник
відділу соціальних структур
Інституту соціології НАН України*

Галактика Макеєва

У це відмовляєшся вірити. Покинув земний світ Сергій Олексійович Макеєв... Завершилося життя. Багатогранне, насичене невпинним творчим пошуком. Відбувся, як міг би сказати Сергій Олексійович, статусний перехід в інший вимір. Навіть у своєму відході він виявився по-макеєвськи скромним – нікого не обтяжував своєю хворобою й неминучими сумними церемоніями, просив не влаштовувати публічного прощання, можливо, хотів залишитися в пам'яті колег і друзів живим...

Не стало людини, яка ледь не зі студентської лави скрупульозно вивчала суспільство, його соціальну структуру і закономірності розвитку. Талановитий виходець із дніпропетровської сім'ї військового, Макеєв 1971 року вступив на філософський факультет найпрестижнішого на той час в Україні вишу – КДУ ім. Т. Г. Шевченка, а 1976-го витримав конкурс до аспірантури Інституту філософії АН УРСР (що, крім його цілеспрямованості, свідчить про «соціальні ліфти» тогочасного суспільства). Далі його шлях в науку (до слова, одна з колективних монографій, автором і редактором якої він був, так і називалася – «Путь в науку», 1991) продовжився в Інституті філософії, а потім – в Інституті соціології НАН України, де Макеєв пройшов практично всі щаблі кар'єрних сходів.

За майже півстоліття у професії він став яскравою і видатною постаттю в українській соціології. Його авторитет у професійному співтоваристві був незаперечним. Макеєв служив соціології віддано, азартно, безкорисливо, прагнув істини як головної цінності науки. У межах відділу соціальних структур, який він очолював з 1992 року до останніх днів життя, була фактично побудована добре налагоджена мінідержавка зі своїм кодексом писаних і неписаних правил. Усі ці три деся-

тиліття у відділі зберігався дух товариства і чуйності, атмосфера, близька до сімейної.

Макеєв був вірним учнем і продовжувачем справи патріарха української соціології Вілена Пилиповича Чорноволенка. 2009 року саме Сергій Олексійович був ініціатором створення та упорядником книги, приуроченої до 80-річчя його вчителя. Після відходу Вілена Пилиповича Макеєв залишився головним вартовим «інституційної пам'яті» відділу і три десятиліття зберігав добре ім'я нашого колективу і незмінний знак якості його наукових робіт.

Тепер, коли не стало нашого улюбленого керівника, приходить відчуття справжнього масштабу його особистості. Нам ще належить оцінити заново тексти його наукових праць і «текст» його життя. Значення його наукової спадщини таке, що професора Сергія Макеєва вже за життя вважали одним із класиків вітчизняної соціології.

Макеєв ніколи не припиняв науковий пошук, буквально жив соціологією, піднімав дедалі вище індивідуальну планку дослідницьких завдань, прокладав дорогу, якою пішли за ним багато молодих (а нині – титулованих) соціологів. У свою Галактику думок, образів, порівнянь, алегорій, гри зі смислами та значеннями він захопив десятки, сотні людей: когось – як зачарованих спостерігачів на наукових конференціях, засіданнях вчених і дисертаційних рад, а когось – як співучасників виробництва нового знання.

Наш «шеф» був різнобічно освіченою людиною, мав багато знань із різних наук, а у своїй рідній стихії – соціології – знав практично все. Особливими якостями його допитливого розуму були тяга до парадоксальності, іронія, розвинена «соціологічна уява» і дар глибинного осягнення суспільства. Наука була для нього радісною творчістю, а всілякі бюрократичні оформлення він зводив до мінімуму, ставився до них як до надокучливих витрат з організації наукового процесу.

Принциповий у питаннях наукової етики, непримиренний до кон'юнктури та пристосуванства в науці, Макеєв водночас був доступною у спілкуванні й разюче порядною людиною,

зразком інтелігентності, тих якостей, які неможливо штучно відтворити чи «зіграти», з ними треба народитися. Відомий кінорежисер С. Ростоцький колись сказав, що неможливо жити, не знаючи хоча б однієї людини, перед якою було б соромно. Саме такою людиною був для мене Сергій Олексійович.

Макеєв керував відділом не стільки формально, за посадою, скільки морально. Він вирізнявся особливою вимогливістю до наукових текстів, любив, щоб «слова стояли на своїх місцях», а смисли передавалися єдино відповідними словами. Розбір текстів аспірантів і співробітників з боку шефа був ретельним і детальним, по пунктах і спочатку здавався надмірно суворим, але наприкінці свого аналізу він завжди надавав конструктивні пропозиції, тож доопрацювання (а іноді й кардинальне перероблення) матеріалів у зазначеному ключі призводило до їх очевидного покращення. Проте така вимогливість була в нього до наукових текстів не лише колег – до себе ставився ще суворіше. А втім, на мій погляд, його тексти були бездоганними за логікою викладу, доказовістю висновків, незвичністю метафор. Довгі роки він складав «пам'ятні записки співробітникам відділу» з викладом концепцій планових тем і кожному роздавав по друкованому примірнику. У цих записках, як і у власних працях, він полюбляв використовувати нетривіальні терміни, часто запозичені з інших наукових дисциплін, наприклад: «хроногетеротопія», «сингулярність», «лімінальність», «екстемпоралії» та ін.

Чи мав він нездійснені задуми? Напевно. Пригадую, Макеєв вважав перспективним застосування в соціології теорії ігор. Цікавим предметом соціологічного аналізу бачилися йому теми їжі та трапези (наприклад, де, хто і з ким з політичних і ділових еліт приймає їжу – від відомчих їдалень до ресторанів і приватних котеджів). Журився, що ніхто з його аспірантів не заглибився у проблематику нагород як символів соціального визнання і престижу в сучасній Україні. Макеєв якось докинув слово, що любителі собак і кішок чи – це, можливо, різні психологічні та/або соціальні типи людей, і добре б їх описати; схожу диференціацію з іронією проводив і щодо любителів міцних і неміцних алкогольних напоїв.

У доковідний і довоєнний період у відділі з різних значущих приводів бували святкування, на яких шеф любив бути тамадою. На мою думку, це було важливою частиною нашого наукового життя – на цих посиденьках народжувалися оригінальні ідеї, висувалися гіпотези, відбувалися «ігри обміну» інформацією, енергією, емоціями, душевною теплотою. Сергій Олексійович полюбляв ділитися побаченим і прочитаним з «колегами по цеху». У нього виходило дуже культурно споживати спиртні напої, після чого він фонтанував гумором, незвичайними метафорами, а тривожні риси буття здавалися не аж так безпросвітними. До слова, мені завдяки частим неформальним зустрічам в Інституті легше було пережити важкі 1990-ті. Makeєв належав до тієї рідкісної категорії людей, хто мав дар насичувати простір навколо якимось особливим світінням, помічати якусь повсякденну деталь та надавати їй соціального звучання, не давати згаснути надії, що наш грішний «невиправний» світ можна і варто гуманізувати.

Makeєв був життєлюбом, людиною різноманітних захоплень, завзятим книгоцеєм (його квартира була до стель заставлена книжковими полицями), знався на справжній каві, до якої полюбляв солодощі, відчував прихильність до кішок, любив перегляд спортивних змагань, об'їздив пів України велосипедом під час літніх відпусток. Можу лише шкодувати про те, що поруч зі мною багато років творила така неординарна людина, а я не наважувався зайвий раз потурбувати, запитати...

Якось хтось зі співробітників подарував йому м'яку іграшку у вигляді добродушного мислителя, схожого чи то на Фрейда, чи то на Makeєва. Він полюбив її, переносив з кабінету до кабінету, де йому судилося працювати. Ця фігурка «професора» пережила свого господаря і завмерла, як зупинений час, на його останньому робочому столі серед безлічі паперів і журналів.

Сергій Олексійович залишив по собі багато – добре ім'я, намисто чудових книг і статей, наукову школу. Назавжди з нами – його голос, інтонації, красномовне покашлювання, що означає підбір необразливого слова, жести, посмішка, іронія, шанобливе ставлення до людей. Отож бесіди з Makeєвим триватимуть – він відвідуватиме нас у світлих спогадах,

дивитиметься зі світлин і ще довгі роки служитиме нам, його колегам і учням, дороговказною зіркою.

Наостанок зроблю ліричний відступ. 2000 року, до 50-річного ювілею Сергія Олексійовича я написав на його честь оду, в якій зробив спробу спроєціювати знакові історичні події на його індивідуальну біографію. Проте обставини склалися так, що я не зміг тоді оголосити те вітання. Ось цей вірш (мовою оригіналу), епіграфом до якого слугують слова Макеєва: «Прихильність до організацій – піонерської, комсомольської, партійної – це прожитий і пережитий період нашої історії. Я особисто пройшов усі організації, які були в Радянському Союзі» (з інтерв'ю газеті «День», 19 травня 2000 року):

Науки рыцарь, сердцем молодой,
Все смыслы социальные проверив,
Достигнув круга мудрости земной,
Вы эталон задали нам – «Макеев».

Немногим людям поручал Творец
Из хаоса выстраивать порядок,
Не прятать сокровенное в ларец,
А в дар преподносить живущим рядом.

Грядущему же веку оставлять
Материал для новых диссертаций...
Истории холодная печать
Не знает ни сомнений, ни оваций.

В уж подзабытом Шестьдесят Восьмом
В бою сошлись идеи, не народы,
Цветок от Праги всё-таки расцвёл –
Не нами завоёванной Свободы¹.

Генсеки – как листки календаря²,
А Вы межпоколенную мобильность
Рентгеном просветили втихаря,
И жизнь страны рельефно проявилась.

¹ Рядовий С. Макеєв у 1969–1977 роках проходив строкову службу у складі контингенту радянських військ у Чехословаччині, де відчув ставлення місцевих жителів до «окупантів» після придушення Празької весни в серпні 1968-го.

² Мається на увазі період 1982–1985 років, коли практично один за іншим пішли з життя генеральні секретарі ЦК КПРС Л. Брежнев (1982), Ю. Андропов (1984) та К. Черненко (1985).

Частина МЕМОРІАЛЬНА

Шість лет освобождения от шор³...
Но бюрократы никуда не делись:
По медиа «процесс уже пошёл»⁴,
А глянь вокруг – глухая повседневность.

Вы в той системе⁵ сделали себя.
Да, были люди⁶ совести партийной⁷...
Бородку Вашу чуть посеребря,
Иных покрыло время паутиной.
Негласно Вы учили молодых
Свободе от отживших иерархий,
А коль судьба прицелится под дых –
Наперекор ей следовать без страха.

Европа и Канада помнят Вас⁸,
Иного русского, что после Питирима⁹
Вселенской мысли белый танец вальс
Кружит по миру, к счастью – возвратимо.

Когда у масс сознание набекрень¹⁰,
В кармане – брешь от выпавшего груза¹¹,
Их «лечит» консультант газеты «День»,
Последний доктор бывшего Союза¹².

Что ж, будем начинать в который раз
По-новой конструировать реальность,
Пусть Вас хранит незримо каждый час
Загадочная фея – Социальность.

³ Період перебудови 1985–1991 років.

⁴ Запозичено знакове висловлювання Михайла Горбачова.

⁵ Мається на увазі радянська командно-адміністративна система.

⁶ Перефразований рядок з вірша М. Лермонтова «Бородіно».

⁷ Сергій Макеєв був членом КПРС з 1976 по 1991 роки.

⁸ У 1990-х він неодноразово бував за кордоном як учасник міжнародних наукових конференцій.

⁹ Питирим Сорокін – один із засновників соціології соціальної стратифікації та мобільності, у 1922–1968 роках перебував у вимушеній еміграції.

¹⁰ Мається на увазі стан соціальної аномії, властивий пострадянському суспільству.

¹¹ Перефразований рядок з вірша В. Маяковського «Стихи о советском паспорте».

¹² Диплом ВАК СРСР про присвоєння С. О. Макеєву наукового ступеня доктора соціологічних наук датований 14 лютого 1992 року, тобто після розпаду Союзу.

Ірина Мацко-Демиденко, кандидатка соціологічних наук, наукова співробітниця відділу соціології культури та масової комунікації Інституту соціології НАН України

Великий Майстер соціології

З Сергієм Олексійовичем я познайомилась прохолодного осіннього дня 2005 року, у залитому сонячним промінням холі Інституту соціології НАН України. Мені, як і більшості студентів соціологічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, прізвище Макеєва було відоме з першого курсу завдяки науковому посібнику «Соціологія» за його редакцією¹. Ще студенткою, коли гортала цю книгу і переглядала прізвища відомих соціологів, ловила себе на думці: цікаво, а якими є у житті той чи той дослідник або та чи та дослідниця, чи доведеться мені колись із ними зустрітись та працювати. Тоді я й припустити не могла, що саме Сергій Олексійович стане моїм науковим керівником в аспірантурі. Потрапила я до Макеєва несподівано, бо переводилася з однієї аспірантури до іншої, і вийшло так, що за третьою спеціальністю «соціальні структури та соціальні відносини» могла йти тільки до Сергія Олексійовича. Отож можна сказати, що доля звела нас тоді випадково. А може, не випадково?

Макеєв пропонував молодим науковцям широку свободу у виборі тем досліджень. Завжди давав настанови щодо того, як працювати над своїми текстами; я записувала з аспірантською скрупульозністю його поради в окремий блокнот, який зберігається в мене й донині. Навіть сьогодні у пам'яті зринають його висловлювання: *«Будьте уважними до деталей! Сучасне суспільство – це суспільство тотальної неухвиленості до деталей»*; *«Уникайте повторів слів – можете писати над кожним словом згори і під ним знизу синоніми, урізноманіт-*

¹ Макеєв, С. (ред.). (1999). *Соціологія: Навч. посібник*. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана.

нюючи таким чином свій текст; я сам так працюю над своїми текстами»; «Основний робочий інструмент науковця – це слова, тому ваше завдання – використовувати оригінальні, нетривіальні, постмодерністські слова». Тож мій науковий керівник намагався навчити розрізняти забарвлення подібних слів, немов художник, який бачить та порівнює відтінки фарб у палітрі. Наприклад, він часто давав мені завдання, яке я мала виконати до наступної нашої зустрічі: «Придумайте такий заголовок статті, який би “чіпляв” і щоб Ваш текст захотілось прочитати, щоб він привертав увагу». Зрештою, це все про майстерність у створенні текстів. Роки аспірантури вже давно минули, але коли пишу якусь статтю, я незрідка і тепер думаю: а що б сказав про те чи те Сергій Олексійович, що б порадив прибрати чи додати? Ось така звичка залишилася з тих перших кроків у науку.

Правду кажучи, в роки своєї аспірантури я ходила на засідання Вченої ради здебільшого задля того, аби послухати влучні коментарі саме Сергія Олексійовича з різних питань, адже вони були позначені іронією, оригінальністю і тонким гумором – тим то його висловлювання закарбовувались у пам'яті. Ми навіть цитували їх у нашому аспірантському середовищі. Сергій Олексійович завжди сидів на засіданнях ліворуч від Валерія Михайловича Ворони (коли той був директором Інституту) і сам рідко просив слова, натомість Валерій Михайлович часто звертався до Makeєва, щоб той висловив свою думку.

Знайомство з Сергієм Олексійовичем кардинально змінило мій погляд на соціологію. Тоді в мене взагалі з'явилося відчуття, що в його виконанні це якась інша соціологія – яка захоплювала й поглинала, виявлялася надзвичайно привабливою наукою. Відтоді саме він став для мене одним з еталонів справжнього вченого.

На першому курсі аспірантури, коли вже була затверджена тема моєї дисертації, я почала читати всі наукові праці Makeєва, навіть якщо вони зовсім не стосувалися мого дисертаційного дослідження. Починала я з ранніх його праць,

намагалася знайти їх у бібліотеках, що іноді було зовсім непросто. У перебігу цього читання в мене складалося враження, що я ніби проходжу сходинки творчого шляху мого наукового керівника від самого початку й до сьогодні. Це дало мені уявлення про те, як формувалось його професійне бачення різних соціальних проблем і що стоїть за тими чи тими його теперішніми висловлюваннями.

Часто під час святкувань визначних дат чи ювілеїв в Інституті соціології та в неформальному спілкуванні Сергій Олексійович розмірковував про те, яким має бути справжній науковець. Він завжди вболівав за майбутнє соціології й подеколи нарікав на те, що так мало достойних молодих науковців приходить у «нашу науку», «в нашу професію», як він казав, тобто мало тих, «для кого соціологія є не тягарем і пересічним джерелом існування, а покликанням, захопливим інтелектуальним дійством, разючим досвідом і незабутнім переживанням»².

Одна з перших книг за редакцією Макеєва, з якою я ознайомила після вступу до аспірантури, – «Путь в науку» (1991). Пам'ятаю, як замовила в бібліотеці перелік різних монографій за його редакцією, а коли мені видали весь цей стос, то першою почала читати книгу про те, як молодь обирає шлях до науки. І вже пізніше, на певному етапі мого професійного шляху, коли я вагалася, чи продовжувати працювати в науці, то саме спілкування з Сергієм Олексійовичем вплинуло на моє рішення. Він умів стимулювати дух пошуку в розв'язанні наукових проблем, заохочував висувати сміливі гіпотези й не припиняти дослідницькі пошуки. Водночас він завжди виставляв високі стандарти роботи й допомагав їх досягати. Багато аспірантів мого покоління найбільше побоювалися під час іспитів саме Макеєва через його строгість. Однак працюючи з ним тривалий час, я стала розуміти, що він був вимогливим до усіх – аспірантів, колег, але насам-

² Макеєв, С. А. (Ред.) (1999). *Человек и общество: хрестоматия*. Киев: Институт социологии НАН Украины, с. 3.

перед до себе. Він дуже любив справу, якою займався, і ця любов передавалася всім, хто з ним працював.

Пригадую один випадок у якийсь із вівторків – днів, коли в інституті було особливо гамірно (бо були присутні не лише наукові співробітники, а й аспіранти, студенти, пошукачі, які приходили на консультації). Тоді ми часто затримувались після роботи – або у зв'язку зі святкуванням днів народження, або ж просто задля неформального спілкування. У нашому відділі було якесь святкування, а наступного дня, в середу, о 8:30 у мене мала бути потокова лекція у Київському політехнічному інституті³ для великої кількості студентів. Я, молода викладачка, завжди хвилювалася перед такими лекціями, ретельно готувалася й тому поспішала додому. Я збиралася вже виходити з кабінету і прощалася з усіма колегами, бо, мовляв, завтра в мене важлива лекція. Але Сергій Олексійович запитав – а на яку тему буде лекція? Так збіглося, що саме «Соціальна структура та соціальна мобільність». І тоді мій науковий керівник, завідувач відділу соціальних структур з серйозним виглядом сказав: *«О, ну то я зайду до вас завтра, Іро, на лекцію. Послухаю. Це ж за моєю спеціальністю»*. Усі присутні почали сміятися і жартувати: *«Давай, Сергію, зайти, зайти, може щось нове для себе почувеш»*. Сміх сміхом, але наступного дня, прийшовши в аудиторію о 8:30, я серйозно побоювалася – а раптом Makeєв справді прийде послухати мою лекцію, але цього, звісно ж, не сталося...

Час від часу Сергій Олексійович ділився спогадами про свої аспірантські роки й проводив паралелі із сучасною ситуацією. Він згадував, що коли був аспірантом, його сім'я винаймала квартиру за його аспірантську стипендію, а жили за зарплату дружини; розповідав деякі кумедні історії про свою службу в армії. Але що мені найбільше подобалося – в нього ніколи не було такого старечого нарікання на кшталт «от в наші часи було краще», а зараз, мовляв, і молодь не та, і все не те. Сергій Олексійович багато цікавого розповідав

³ Нині – Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

про свої подорожі на велосипеді Україною та іншими країнами. Ці його оповідки були про те, як влаштоване наше суспільство, люди і загалом життя. І мені завжди хотілося дізнатись більше; здавалося, ще буде нагода запитати в нього багато про що, попросити розповісти щось іще...

Саме таким у моїй пам'яті залишився Великий Майстер соціології, який, як мені здавалося, виступати на публіці з промовами любив менше, ніж писати свої неповторні тексти. До речі, у колективних монографіях і всіляких наукових збірниках я завжди серед текстів різних авторів з легкістю впізнаю макеєвські завдяки його незрівнянному стилю.

Є люди, які залишають глибокий слід – у житті, у серцях, у мізках інших. І пам'ять про Сергія Олексійовича зберігається не тільки в його наукових працях, а й у його учнях і колегах, які передають його бачення «тієї неймовірно складної, багатоаспектної, незбагненої і в'язкої реальності, яку називають “суспільством”»⁴, уже своїм учням, наступним поколінням соціологів.

⁴ Макеєв, С. А. (Ред.) (1999). *Человек и общество: хрестоматия*. Киев: Институт социологии НАН Украины, с. 3.

*Ольга Іващенко, кандидатка філософських наук,
старша наукова співробітниця Інституту соціології
НАН України, доцентка кафедри соціальних структур
і соціальних відносин Київського національного
університету імені Тараса Шевченка.*

Людина з газетою «Правда» в руках

Я прийшла у відділення соціології Інституту філософії Академії наук УРСР в лютому 1987 року після московської аспірантури й добре пам'ятаю той день і те, що найбільше вразило. Несподівано. СРСР добігав кінця, критичного та іронічного ставлення вистачало, щоб розуміти це. Проте я побачила доволі ще молоду людину, яка із серйозним виразом обличчя читала розгорнуту газету «Правда» за письмовим столом. Мені, львів'янці, і просто нонконформістці, це видалося знаковим для сприйняття сутності людини. І за іронією долі, згодом, із відкриттям нового Інституту соціології, вже НАН України, я опинилась у відділі соціальних структур, яким незмінно керував саме він, Сергій Makeєв. І слід визнати, що моя робота у відділі впродовж довгих двадцяти з гаком років минула під знаком того мого першого враження. Це, окрім усього, був ще мій такий дослідницький кейс: як змінювалася людина радянська і чи можлива була така зміна взагалі? Адже згідно з висновком Юрія Левади, автора унікального дослідження «Человек советский», радянська людина не трансформується.

Проте, за ті роки я у відділі пройшла іншу школу, фахову – безпосереднього дослідження соціальних структур у контексті пострадянського суспільства та інституціоналізації соціології, а саме розуміння логіки соціоструктурних процесів. Усе відбувалося в реальному часі. Особливо добре пам'ятаю, як складно було осягнути, як же формуються соціальні інститути, і цим питанням задавався й сам Makeєв. Коли теоретично обмежувальні якості структур, за Дюркгай-

мом, зіткнулися з проблемою участі в цьому процесі самих людей, уже як суб'єктів, а не лише об'єктів. Починав набирати ваги структурно-діяльнісний підхід, і теорія структурації Ентоні Гіденса, що стала основною на той час для сприйняття розвитку соціоструктурних процесів. Про цю теорію вперше нам розповів Makeєв на спонтанних методологічних семінарах у відділі, які ми дуже цінували; нам було цікаво все, на що Makeєв звертав увагу, він і сам радо ділився з нами тим, що йому вдалось прочитати важливого з доступних джерел англійською мовою. І його стаття «Структурна перспектива в сучасній соціології» 1998 року в першому числі нашого журналу «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» була першим вагомим внеском у вивчення пострадянських суспільних соціоструктурних процесів, а тепер вважається базовою. Makeєв завжди писав складно, але стисло і сенсово, і ці короткі вісім сторінок у моєму примірнику журналу всуціль вкриті підкресленнями та виділеннями; я часто їх перечитую, бо знаю, що так чітко і фахово викласти логіку розвитку сучасних суспільств через соціоструктурні зміни міг лише він.

Якось у 1990-х, коли більшість із нас починали вперше викладати соціологію, я спитала його, що він вважає найважливішим у курсі соціології? Він відповів: соціологія – це про соціальний порядок, як він встановлюється і як підтримується. І от тепер, коли я стала викладати курс «Соціальна структура суспільства» на факультеті соціології КНУ імені Тараса Шевченка, я постійно повертаюсь до публікацій Makeєва, де зашифо стільки сенсів, які осягнути можна лише з досвідом. Ще зовсім недавно, а саме минулої весни 2023 року я звернулася до Makeєва з запитанням, як він вважає за потрібне викладати курс «Соціальна структура», і він зовсім без пафосу сказав, що достеменно не знає (!), але точно йти треба від елементів структур у їхніх співвідносинах. Ніби просто сказано, але в цьому й весь фах і досвід. Учуся й донині. Дякую за поради та особистий приклад невтомного інтересу до соціологічного пізнання.

Зазначу, що сьогодні, в цей непростий історичний час, відділ соціальних структур Інституту соціології НАН України, очолюваний Сергієм Олексійовичем Макеєвим до останнього моменту його життя, вистояв і навіть розширився, об'єднавши усіх українських дослідників соціальних структур, які співпрацювали з ним у різні періоди своєї кар'єри. Ми об'єдналися з однією метою – продовжити вивчення соціально-структурної проблематики вже в новому складі відділу. Отже, зважаючи на такий прояв усталеного дослідницького поступу, можна говорити про існування у відділі наукової школи, хоча сам Макеєв раніше і заперечував це. Проте, на мою думку, про наукову школу свідчить насамперед безперервність наукового пошуку в славних традиціях та знаних іменах.

*Світлана Оксамитна, докторка соціологічних наук,
професорка, деканка факультету охорони здоров'я,
соціальної роботи і психології Національного університету
«Києво-Могилянська академія», старша наукова
співробітниця відділу соціальних структур
Інституту соціології НАН України,
заслужена діячка науки і техніки України*

Вчений з неймовірною соціологічною уявою

Більшість із тих, хто допоміг мені зрозуміти суть, важливість і красу соціології, вже, на жаль, пішли у засвіти. Ось і Сергій Олексійович залишив нас без своєї прихованої усмішки та пронизливого, але при цьому доброзичливого погляду. Мабуть, з жодною людиною у цьому житті я не мала такої кількості різноманітних статусно-рольових відносин, як із Сергієм Олексійовичем. Він був для мене колегою, науковим керівником, адміністративним керівником-завідувачем, наставником, консультантом, читачем текстів, критиком, порадником, генератором ідей, другом-товаришем, і це щонайменше. І всі ці різні за природою та змістом стосунки дивним чином перепліталися й успішно структурувалися впродовж сорока років нашого спілкування.

Мабуть, ми всі, як причетні до соціологічної діяльності, якоюсь мірою володіємо соціологічною уявою. Але те, *що* її скільки знав Сергій Олексійович, як він мислив і викладав свої думки на папері, вражало глибоко й повсякчас. А володів він надзвичайно розвиненою соціологічною уявою, зокрема щодо ідентифікації, опису та аналізу соціально-структурних явищ і процесів, видів і форм соціальної нерівності й мобільності, від макрорівня інституційного аналізу до мікрорівня повсякденних взаємодій і практик. Часом мені здавалося, що це була якась неймовірна синергія соціологічної та художньої уяви. Тільки Сергій Олексійович міг уявляти та описувати со-

ціальні структури як «складки та лімінальності соціального простору», а соціальні інститути – як «соціальні інкубуси», що міцно тримають українське суспільство у стані соціальної ентропії. Це був неповторний і одразу впізнаваний стиль соціологічного письма як втілення надзвичайно оригінального мислення.

А ще Макеєв був фантастичним генератором ідей, енциклопедичним знавцем класичної й сучасної соціології та її численних інтелектуальних зв'язків з історією, філософією, політологією. Часом складалося враження, що для Сергія Олексійовича цікавою та актуальною є сила-силенна соціально-структурних явищ і процесів, на дослідження яких не вистачило б і кількох життів. Мабуть, тому ідеї залюбки дарувалися колегам, аспірантам, докторантам, яких він радо спрямовував і підтримував, підказував їм, читав їхні тексти та спонукав прагнути до наукової досконалості.

Для мене Макеєв був одним із дуже небагатьох найважливіших людей, а, напевно, і найбільш значущою людиною, якій я завдячую своїм шляхом у науку та науковою кар'єрою. Свою наукову безпорадність і соціологічну невпевненість на початку нашого спілкування мені вдалося подолати тільки завдяки науковому керівництву, допомозі, підтримці та ніжному натиску Сергія Олексійовича. Його досвід і досягнення у дослідженні соціальної мобільності, нехай і обмежені рамками радянської ідеології та повною відсутністю репрезентативних даних, були дуже надихаючими. Прагненнями досліджувати міжгенераційну соціальну мобільність я «заразилася» саме від Макеєва. Як же хотілося продовжити та розвинути вже на іншому методологічному й емпіричному рівні дослідження соціально-класової мобільності, значення і важливості яких так і залишаються незрозумілими і недооціненими в суспільстві, але були дуже добре зрозумілими та підтримуваними Сергієм Олексійовичем.

Це людина, якій я значною мірою завдячую не тільки науковою, а й викладацькою кар'єрою. Макеєв мав чудові викладацькі здібності, хист зачаровувати студентську аудиторію

своєю широчезною соціологічною обізнаністю, численними соціологічно-історичними прикладами, манерою читання, точніше, говоріння лекцій. Досі зберігаю конспекти його лекцій. Саме він привів мене до викладання соціології студентам нашої спільної альма-матер на початку далеких 1990-х як його асистентки для проведення семінарських занять з курсу соціальної структури суспільства. А згодом, коли кафедра соціології НаУКМА шукала викладача для україномовного прочитання такого ж курсу, Сергій Олексійович «благословив» мене на самостійне викладацьке плавання, жартома називаючи «училкою». За власних життєвих обставин викладання відтоді стало для мене не зовсім бажаним, але основним заняттям. Втішало тільки те, що Макеєв (разом з Інститутом соціології) дозволив залишатися частиною невидимого інтелектуального середовища постійного спілкування, без якого наукова творчість неможлива і яке практично відсутнє у вишівському кафедральному просторі.

На превелике щастя, наше із Сергієм Олексійовичем спілкування не обмежувалося тільки роботою і науковими текстами. Неможливо забути тривалі розмови просто про життя, родину, поїздки країною та зарубіжжям, про його літні подорожі велосипедом, а мої – на байдарках. Як захоплюю він розповідав про дороги, людей, краєвиди, зупинки просто неба, страви у закладах харчування маленьких містечок... Отак непомітно і промайнули сорок років нашого спілкування від короткої відповіді «Ні» на моє, юної лаборантки відділу, запитання: «Сергію Олексійовичу, чай будете?» (категоричної відповіді, без відриву від розгорнутої на столі газети «Правда») до ще донедавна першого запитання після вітання – «Ти солоденьке принесла? Став воду на каву». І ці розмови за кавою – це щось неймовірне і неповторне...

Життя коротке, рветься, як струна... І ця струна продовжує бриніти у пам'яті голосом Сергія Олексійовича.

*Олена Симончук, докторка соціологічних наук,
завідувачка відділу соціальних структур
Інституту соціології НАН України*

Піввіковий взаємний роман Макеева із Соціологією

Як знайти правильні слова, правильний тон, щоб розповісти *свою* історію про людину, з якою пов'язана вся моя наукова біографія?... У редакторських текстах у цій книзі я вже висловила свою думку про Сергія Макеева як видатного соціолога – теоретика та організатора науки. А тут хочу розповісти про нього як людину – складну й багатогранну, яка жила в бурхливий час на межі двох епох, радянської й пострадянської, а також про те, що колеги, я зокрема, особливо цінували в ньому.

Сергій Макеев багато в чому схожий на Макса Вебера. Почну із зовнішності – у відділі тривалий час висів фотоколлаж з портретами обох, і глядачі помічали їхню зовнішню схожість і схожий, серйозний погляд, що ніби встановлює дистанцію. Мабуть, Макееву було приємним це порівняння, оскільки він цінував Вебера, неодноразово аналізував його праці, робив переклади уривків із них для хрестоматії, розповідав про життя Вебера в умовах війни, був близьким до неовеберіанства у своїх поглядах, зокрема в розумінні стратифікації та класів. До того ж Макеев завжди поділяв веберівську тезу щодо свободи дослідника від ціннісних суджень – у макеевських наукових текстах читач не знайде емоційно чи ідеологічно ангажованого аналізу. Макеев і в політичному сенсі виявився близьким до позиції Вебера, прагнучи бути інтелектуалом, але політично не залученим, убачаючи роль соціолога у діагностиці суспільних процесів, а не політичному активізмі.

Сергій Олексійович як академічний вчений мав певні якості та вміння, які захоплювали мене, і я намагалася наслідувати їх.

Передусім те, що Макеєв завжди працював, як машина, причому чітко дотримувався дедлайнів – прокрастинація, безумовно, не про нього. Окрім двох із половиною сотень публікацій, написав ще десятки, якщо не сотні, звітів, рецензій, відгуків. Виступав на всіх значущих соціологічних конференціях і конгресах з програмними доповідями. Засідав у таких важливих інституціях, як вчена рада інституту та спеціалізовані вчені ради із захисту дисертацій, і був активним та принциповим у цій ролі. У роботі з дисертантами був уважним і відповідальним науковим керівником та консультантом (проте макеєвські аспіранти та докторанти довго захищалися, а дехто й сходив з дистанції, оскільки він ставив високу планку та не випускав «сирі» роботи). Більшою мірою був схильний до теоретичної роботи, але багато уваги приділяв і емпіричній перевірці своїх та колективних ідей. Тому він постійно переймався створенням сучасної та надійної емпіричної бази для соціоструктурних проєктів. Наприклад, мене захоплювало, скільки зусиль, часто сізифових, він докладав для участі України у Міжнародній програмі соціальних досліджень, і, попри несприятливі обставини, три хвили проєкту все ж було успішно реалізовано. До речі, ми з колегами продовжили його наполегливі зусилля, і в листопаді 2024-го, до першої річниці його відходу, зуміли (у колаборації із Соціологічною групою «Рейтинг») зробити Україну постійним членом цього найстарішого й наймасштабнішого у світі порівняльного соціологічного проєкту.

Друга приваблива для мене якість Макеєва – вміння знаходити баланс між своїми інтересами / переконаннями / позиціями й тиском оточення, здатність змінюватися відповідно до обставин, але не прогинатися під владу, кон'юнктуру чи думку більшості. Така внутрішня трансформація ніколи не буває швидкою і простою. Наведу два приклади, які, на мій погляд, свідчать про його «боротьбу ідентичностей», емоційно напружену та водночас парадоксальну за своїми результатами.

Спершу про перетворення національної й мовної ідентичності. Макеєв, як відомо, був «глибоко» російськомовним –

як виходець зі східноукраїнського регіону, вихований на російській культурі та вкорінений у ній, середню та вищу освіту він здобував російською мовою, а у професійній площині доволі довго був націленим на діалог із соціологами СНД. Наприклад, колективні монографії відділу соціальних структур за його редакцією до середини 2000-х залишалися переважно російськомовними, незважаючи на заклики частини колег перейти на українську. Його головний резон – для розширення читацької аудиторії та як основа для співпраці з російськими соціологами. Однак з року в рік, від однієї екстраординарної події до іншої, його установки та ідентичність суттєво змінювалися; мабуть, події Євромайдану розвіяли останні ілюзії та надії. Але парадокс у тому, що навіть у 1990-ті, публікуючи тексти та виступаючи на конференціях переважно російською, Makeєв зробив істотний внесок у розвиток українськомовного тезаурусу вітчизняної соціології (через авторські переклади українською праць класичних та сучасних англomовних соціологів, а також підготовку та видання першого підручника українською). І хоча в останнє десятиліття Сергій Олексійович уже писав свої тексти українською, проте у професійному спілкуванні «мовою» так і не «заговорив» (радіше, через перфекціонізм). До речі, сини (Олексій і Костянтин) навчалися в українськомовних школах (це була принципова позиція батьків) і українською послуговуються не лише в публічному просторі, а й повсякденно.

До боротьби ідентичностей віднесу, мабуть, і ставлення Makeєва до фемінізму та гендерної соціології. Цю проблематику, що стала мейнстримною в 1990-ті роки, він спочатку не вітав. Та мусив, певно, «терпіти», оскільки три співробітниці (Наталія Лавріненко, Ольга Іващенко та Світлана Оксамитна) були глибоко залучені до цієї інноваційної для вітчизняної соціології того часу сфери. Але погляди його згодом змінювалися, і він став включати цю тематику до своїх видавничих проєктів і запрошувати до них дослідниць феміністичного спрямування (наприклад, Тамару Марценюк). Крім того, відділ швидко фемінізувався, і вже до кінця 1990-х більшість

його складу, зокрема аспірантів та докторантів, становили жінки – амбітні, активні, продуктивні. Тому і Школа, яку виплекав Макеєв, має «жіноче обличчя».

Ще одна якість Сергія Олексійовича, яку я високо цінувала, – він тонко відчував турбулентності часу й для осмислення їх добирав точні, оригінальні теоретичні та методичні інструменти. Ось для ілюстрації кілька проектів останніх років, силу ідей та інновативність яких я змогла оцінити лише постфактум. Так, для підбиття підсумків соціоструктурних трансформацій 30-ти пострадянських років напрочуд вдалим, на мій погляд, виявився вибір тематики поколінь, а зібрана Макеєвим книга про ровесників незалежності України через переплетення даних статистики, опитувань та інтерв'ю продемонструвала евристичний потенціал поколінного аналізу для відображення соціальних змін.

Несподіваним був для мене і його спосіб осмислення війни. Після початку російської агресії у 2014-му ця тема регулярно з'являлася в текстах Макеєва, але писав він переважно не про актуальні події, а про інтелектуалів, класиків соціології та їхнє ставлення до війни (шість текстів опубліковано в «Науковій частині» цієї книги). Публіцистичний жанр виявився зручною формою для рефлексій щодо досвіду переживання й осмислення війни авторитетними для нього соціологами столітнього минулого, для ведення із ними внутрішнього діалогу, пошуку паралелей і закономірностей. Лишень із часом я усвідомила сутність його часто повторюваних слів, що для розуміння сьогodнішніх соціальних феноменів потрібна якомога більша дистанція в часі, і стало зрозуміло, чому свої дослідження воєнного часу він називав «розвідками».

Ми з ним часто обговорювали «проблему вимірювань» під час війни, можливості та обмеження опитувань та інтерв'ю. Йому подобалися і проект-опитування «Соціальна нерівність: моніторинг соціальних змін», який я започаткувала та реалізовувала кожні пів року, і колекція глибинних інтерв'ю, які проводила з представниками різних класів упродовж усього 2022 року. Цікаво, що якісні методи він

став поціновувати саме в останні роки. Показовим є епізод, коли він як редактор книги «Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023» квапив мене подати розділ про динаміку сприйняття українцями соціальної нерівності. На моє запитання у листуванні, чи варто скоротити цитати, які ілюструють певні типи респондентів, відповів: *«Ни в коем случае! Эти “голоса” людей, которые Вы получили в ответ на открытый вопрос о проявлениях неравенства во время войны, очень разнообразны и показательны. Эти детали, нюансы, эмоциональный тон очень важны для нас: исследователи неравенств должны быть чувствительны и умелы в сопоставлении больших цифр и “голосов”»*.

Наступна гідна наслідування якість – Сергій Олексійович із трепетом та відповідальністю ставився до науки як професії та покликання. Безумовною цінністю для нього була магія написання текстів. Макеєв був чутливим до Слова й не терпів банальностей. Свідомо культивував естетство, складність, багатшаровість наукового письма. Вважав найліпшим «академічний», у його трактуванні – «безособовий» стиль викладу. Нікого й сумнів не брав щодо його смаку та компетентності. Зазначу, що всі свої важливі роботи я пропускала через його експертизу. Він довго був моїм Провідником у науці – критикував і редагував мої тексти, знаходив неточності та логічні розриви; на моє прохання ще раз перечитував нові варіанти тексту, і ми знову дискутували. Це була справжня дослідницька «кухня» для приготування «смачної», як він казав, страви – тексту певного жанру. Як рецензент він був точним та іронічним, але до близьких колег, мабуть, був поблажливішим, ніж до себе. Він міг бути не згоден з автором, але не збивав зі шляху, якщо ти мав свій погляд. Так, якось одного разу прийняв мій стиль і з доброзичливим схваленням «відпустив». Але я до останнього зверталася до нього за експертизою текстів «за гамбурзьким рахунком». У відповідь на мою самокритику він говорив: *«Лена, смелее, Вы давно уже не пишете глупостей, не сомневайтесь в себе»*.

Гідне захоплення те, що, керуючи відділом 30 років, він завжди залишався авторитетом та лідером. Я не співаю пане-

гірика: у Макеєва був складний характер. Я сама кілька років була з ним у доволі напружених стосунках. Різні конфлікти з ним були в багатьох співробітників. Проте, йдучи з відділу, розриваючи з ним зв'язки, багато хто згодом шкодував про це. Він міг спалахнути, але був одхідливим і мудрим у спілкуванні.

До початку 2020-х, до пандемії й великої війни, ми мали неспішне академічне життя, з обговоренням наукових і літературних новинок, обмірковуванням деталей теорій і методик, зі сперечаннями про переклад термінів. Звичайно, Макеєв завжди був бібліофілом, але в останнє десятиліття особливо любив читати книги мемуарного жанру, які, мабуть, слугували йому джерелом реконструювання соціальних обставин і детермінант життя людини та соціуму в цілому. Він був хорошим оповідачем та модератором. Щороку у вересні, після відпускнуго періоду, колеги чекали на його розповідь про черговий велотур, яка завжди була соціологічною реконструкцією повсякденних досвідів мандрівника в незнайомих географічних та соціальних середовищах. За святковими «датськими» (від слова «дата») столами зрідка розповідав про синів – «старшенького» та «младшенького» – і про внучку «Настасью», втім, без подробиць.

Наведу кілька штрихів до візуалізації його повсякденного зовнішнього образу. На деяких фотографіях ви знайдете його в костюмі та краватці – але такий образ був винятком, дуже рідко явлюваним у стінах інституту. Макеєв – людина-светр (такий самий відомий і знаковий образ, як у Гемінгвея чи Айнштайна) – зручно, демократично, вільно, неофіційно. Руки Макеєва мали свою мову: він вимахував ними, коли був натхненним; туркотів пальцями по схиленій голові, коли нудьгував або був роздратований; підпирав голову рукою, доброзичливо слухаючи довгий виступ; складав напружені руки на грудях, як огортало відчуття публічної самотності або не задовольняли аргументи співрозмовника.

...Тільки через кілька місяців після смерті Сергія Олексійовича я усвідомила, чого мені особливо бракує. Ми доволі часто зідзвонювалися з ним (особливо у ковідні та воєнні

роки), але й багато листувалися – Makeєв полюбляв епістолярний жанр і був у ньому оригінальним. Листування, яке він вів зі співробітниками, було вельми інтелектуальним, навмисно олдскульним – із зачіпкою, без банальностей. Наведу цитати з нашого з ним листування з різних приводів, позаяк тільки надавши Makeєву голос, можна створити у не знайомого з ним особисто читача враження про оригінальність makeєвського стилю.

Наприклад, шеф довго переконував мене захистити докторську (і умовляннями, і погрозами, і якимись милими маніпуляціями). Ось такий старорежимний за стилем лист мене зламав: *«Ни мои, ни чьи бы то ни было еще настроения и ожидания во внимание не должны приниматься. Главное – это Вы и Ваши предпочтения, ибо вообще стоит уделять время тому, что приносит хоть каплю удовлетворения и не гасит желание им заниматься. Если по возвращении из отпуска Вы скажете, что будущее будет таким, каким оно Вам представляется сегодня – без немилых сердцу хлопот об опостылевшем – так оно и будет. Закроем тему и не станем к ней возвращаться. Никто не станет ценить Вас меньше»* (серпень 2017).

Наступний лист щодо автореферату: *«Лена, вот и подарок себе и мне: рассылка автореферата. Скоро, скоро отринут и падут обессиленными цепкие руки научной бюрократии, воссияет солнце свободы и в лучах его окажетесь Вы в не менее хватких объятиях новых повинностей и неотклонимостей. Возрадуемся, обеспечаленные, принимая новую жизнь со смиренным, присущим новообращенным, отмеченным благодарью специализированного совета старейшин. Обрадованный и оживленный вестью – Ваш Makeев»* (28 квітень 2019).

А після захисту докторської дисертації мій науковий консультант надіслав мені такий лист: *«Тут не поспорить и как не повторить вслед за римлянами, еще говорившими на латыни: beneficium (от bene – хорошо, и facere – делать). Это был пир темперированного знания, которое смущает, призывая или соответствовать каждому высказанным предложением, или просто молчать»* (травень 2019).

Під час захисту докторської дисертації Олени Симончук, науковим консультантом якої був Сергій Макеєв, 2019 рік.
Зліва направо: Микола Шульга, Валерій Ворона і Сергій Макеєв

На святкуванні після захисту докторської дисертації Олени Симончук, 2019 рік.
Зліва направо: Ольга Іващенко, Євгеній Головаха, Олена Симончук і Сергій Макеєв

2018 року, випускаючи друком свою монографію та радячись із Макеєвим про колір обкладинки, я одержала такий коментар: *«Цвет небесный, синий цвет / Полюбил я с малых лет / В детстве он мне означал / Синеву иных начал / И теперь, когда достиг / Я вершины дней своих...»*. Вот я всегда за него (№ 1). Но сплошь синий тяжеловат. Если лицо белой обложки дополнено синей обратной стороной (синий кант виден), то он хорош. Подзаголовок по душе, компенсируя чудящуюся мне нестрогость (легковесность? игривость?) цвета названия. № 2 милее, но выбрать Вам».

У нашому світі, що мчить галопом, навряд чи хтось іще колись звернеться до мене в такому стилі. Але це було в моєму науковому житті, і я вміла це цінувати. Дякую, Сергію Олексійовичу...

Як зразок характерного для Макеєва стилю письма наведу його анотацію до книги «Разрозненные социологические приближения» (2020): *«Из коллекции увидевших свет трудов, составившейся за годы профессиональных занятий, автором выбраны те, что ценятся им больше. В первый раздел включены фрагменты из коллективных монографий и отдельные статьи. Во втором размещены публикации в соавторстве о социальной структуре общества, классах, неравенстве. В заключительном разделе представлены отклики на интеллектуальную биографию О. Конта, а также на новейшую по времени издания социологическую интерпретацию неравенства от В. Боттеро. Сборник предназначен для друзей и коллег, сохранивших навык чтения бумажных копий, истовых приверженцев изобретения И. Гутенберга»*.

Мішель Монтень, великий філософ смерті та безсмертя, писав, що судити про підсумки життя людини можна лише після її відходу. Мабуть, Сергій Макеєв мав щасливу Долю і гідний Відхід. Усе заплановане реалізовано. Усі зобов'язання виконано. Заповіт написано. Відхід зрежисовано. Репутація людини та вченого – бездоганна. Пам'ять про нього – добра та діяльна.

Завершено піввіковий роман Сергія Макеєва із Соціологією, який виявився захопливим та взаємним.

Наукове видання

**СОЦІОЛОГІЯ СЕРГІЯ МАКЕЄВА:
СТРУКТУРНІ ПОРЯДКИ І НАДЗВИЧАЙНОСТІ**

За редакцією Олени Симончук

Редагування – *Ольга Кузьміна*
Дизайн обкладинки – *Дмитро Барчишак*
Макетування – *Олена Соколова*

Підписано до друку 25.11.2024. Формат 60×90^{1/16}
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Newton.
Ум. друк. арк. 24,0. Наклад 300 прим. Зам. № 24-19.

Видавничий дім «Киево-Могилянська академія»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої
продукції ДК № 6795 від 10.06.2019 р.

Адреса видавництва:
04070, м. Київ, Конtrakтова площа, 4
E-mail: realization.ukma@gmail.com
<http://www.publish-ukma.kiev.ua>

Надруковано в типографії «7БЦ»
м. Київ, вул. Олекси Тихого, 84